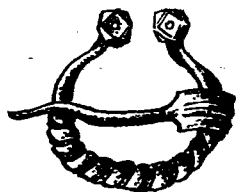

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА ЛІТЕРАТУРА

А. П. НЕПОКУПНИЙ

БАЛТІЙСЬКІ РОДИЧІ СЛОВ'ЯН

КИЇВ
«НАУКОВА ДУМКА»
1979

Книга доктора филологических наук
А. П. Непокупного посвящена этно-лингвистическому
родству славянских и балтийских народов, их
древнейшим и современным связям. Это первая
попытка сквозь призму языковых фактов
рассмотреть фольклорно-литературные,
этнографические и культурно-исторические
контакты славян и балтов. Популярность и живость
изложения сочетаются в ней с богатством
тщательно разысканных, собранных и научно
прокомментированных данных, представляющих
серьезный интерес и для специалистов в этой
области науки.

Відповідальний редактор
член-кореспондент АН СРСР *О. М. Трубаčov*

Редакція науково-популярної літератури

70101-388
Н М221(04)-79 523-79 4602000000

© Видавництво «Наукова думка», 1979

ВІД АВТОРА

Мови споріднені одна з одною, і серед них є різні сім'ї. Тими ж, хто для сучасних слов'ян у мовному відношенні є найближчими, кого з ними найвиразніше єднає лінгвістичне, за виразом поета, «чуття єдиної родини», є балти — литовці та латиші.

Найближчі мовні родичі слов'ян (до речі, так у першому варіанті називалася пропонована праця) виявляють свою близькість до останніх не лише в слові, а й багато в чому з того всесвіту, який воно позначає. Тим-то у книжці поряд з мовними порушуються також питання історії, культури, літератури, етнографії та фольклору. При цьому йдеться і про спільні, успадковані з прадавніх часів надбання балтів і слов'ян, і про пізніші риси, що виникли внаслідок їхніх взаємин.

Автор свідомий того, що порівняно невелика праця дещо втрачає на своїй стрункості від поєднання в ній різнопланових частин. Проте, на його думку, саме таких напрямків висвітлення потребує винесена до заголовка тема. І якщо врешті-решт читач має перед собою лише окремі маленькі ескізи до великих частин широкої панорами, то хай він зважить на те, що на сьогоднішній день наука ще не підійшла до всебічного дослідження балто-слов'янської проблематики.

Жанр, у якому написано пропоновану книжку, зовсім не означає, що читач матиме справу з популярною версією попередніх праць автора, зокрема й найбільшої з них — монографії «Балто-севернославянские языковые связи» (Київ, «Наукова думка», 1976, 228 с.). Хоча авторові й не вдалося повністю уникнути повторного використання вже опублікованих ним матеріалів, однак і в таких випадках він прагнув піти далі в інтерпретації відомих фактів. Тим-то в суто науковому плані «Балтійські родичі слов'ян» є безпосереднім продовженням ав-

торської позиції (в усіх значеннях цього слова) 1976 р. Що ж до трохи ширшого виходу за межі мовознавства, то в творчій практиці того, хто пише ці рядки, така спроба робиться уперше.

Пропонована праця складається з тематично об'єднаних серій нарисів, внутрішні зв'язки між якими виражаються в системі послідовно підпорядкованих (нумерація) параграфів. Наприкінці книжки подаються примітки — посторінкові (до кожної частини окремо; це ж стосується ілюстрацій на обкладинці й титульних сторінках) і загальні (про літературні та ілюстративні джерела). Там само вміщено й лексичний покажчик. Переклади віршованих уривків з балтійських і слов'янських мов, а також епіграфи та прикінцеві строфи належать автору.

У роботі над книжкою взяв участь член-кореспондент АН СРСР О. М. Трубачов (Москва), який уважно прочитав рукопис і висловив автору — письмово й усно — ряд цінних зауважень і побажань. Доктори філологічних наук Й. О. Дзендзелівський (Ужгород) і А. Сабалаяускас (Вільнюс) чинно сприяли поліпшенню виконання авторського задуму. Незмінний помічник автора в його наукових пошуках доцент С. Крягжде (Вільнюс) надав великої допомоги під час збирання необхідних матеріалів. Редактор видавництва В. П. Плачинда не тільки йшов за текстом книжки, але й перед ним, запросивши автора до написання цієї праці. Усім названим особам автор складає свою найщирішу подяку.

ВСТУПНІ УВАГИ

*Тисячоліття підійшло,
Як в іменах на всій Русі
Почулись римляни — Павло —
І давні греки — Олексій.
Батьки й діди! Хай час мина
Й звучить античність знову й знову,
Та в кілька раз, ніж імена,
Більш предковічне ваше слово.
Воно — порада й заповіт,
І не лише найближчі люди,
У ньому — ввесь сучасний світ
І той, що був, і той, що буде.*

листі М. М. Коцюбинського до його дружини читаємо: *Сховався од дощу в Колізеї і тут на камені пишу до тебе...* Цю фразу можна аналізувати з багатьох поглядів, зокрема й хронологічного. Передусім, йдучи «від давнини до сучасності», відзначимо: Колізеї — видатний пам'ятник давньоримської архітектури — було збудовано у 75—

80 рр. н. е. Свого ж листа класик української літератури писав 28 травня 1905 р. Можна рахувати, скільки минуло часу від перших відвідин Флавієвого амфітеатру аж до цього пам'ятного ховання в ньому від дощу, можна, хоча це дещо й незвично, розглядати славетну споруду й приватний лист письменника в одному ряду документів людської культури. Однак при всій різноплановості і різноманітності цих її виявів факт залишається фактом: за поданою фразою стоїть більша історія, ніж за Колізеєм.

Ще першим відвідувачам славетного цирку початкове слово уривка не було чуже: з діда-прадіда римляни знали, що то значить *fovēge* — 'виховувати (дітей, потомство), берегти, годувати, виходжувати (про хворого і тварин)' тощо. На думку деяких учених, саме з цим латинським словом і споріднене північнослов'янське *ховати*, отже й усі похідні від нього утворення, як-от *сховатися* та ін.

Так само задовго до створення Колізею зафіксована рукою людини історія дієслова *писати*. Ще початку першого тисячоліття до нашої ери сягають давньоіндійські тексти, в яких спільнокоренева форма цього слова означає 'прикрашає, надає образ' тощо, наче відбиваючи первісний етап розвитку писемності — піктографічний, тобто малюнковий, зображувальний.

Та найдавніший документально посвідчений родовід межі поданих слів з листа М. М. Коцюбинського має прийменник *на*, далекий предок якого був зареєстрований ще в XX—XIX ст. до н. е.! Саме цим часом датується чи не найдавніша пам'ятка хеттської мови (і мовних родичів слов'ян взагалі) — напис царя Аніттаса, де в клинописній формі передано об'єднану з наступним

дієсловом частку *пу*, яка і є прародичкою нашого прийменника ¹.

Отже, дев'ятнадцять століть після спорудження Колізею та не менше двадцяти віків до цього — ось фіксована писемністю хронологічна амплітуда слів М. М. Коцюбинського.

Та при всій повазі до класика української літератури треба відзначити, що це не його заслуга. За кожним висловом — незалежно від його художнього або інтелектуального рівня — стоять кілька тисячоліть мовного розвитку. І речення автора «Тіней забутих предків» теж містить десятки століть історії тих мов, які називаються індоєвропейськими.

0.1. Під «географічним прізвищем» мовної сім'ї — індоєвропейська — розуміється територія поширення споріднених мов, що включає Індію на сході та Європу на заході. Таке визначення, з одного боку, є замалим, а з другого — завеликим. Термін «індоєвропейський» відносно тих мов, що ним позначаються, є замалим з сучасного погляду: адже в ньому не відбито факт побутування германських (англійської) та романських (іспанської, французької) мов, скажімо, на континентах Америки та Австралії. Проте якщо підходити історично, то географічні рамки, виражені прикметником «індоєвропейський», завеликі для однойменної мовної сім'ї, бо достеменно відомо (а мовні свідчення тут — найточніший документ), що на прабатьківщині індоєвропейців (так називаються носії відповідних мов) не було ні пальм, ні слонів, зате були зими. Отже, до Індії ці народи колись також переселилися, хоча, очевидно, й не в той спосіб, як до Америки чи Австралії. Таким чином, коли б індоєвропейці були названі за місцем свого етнічного формування, то частину «індо-» в їх найменуванні напевно треба було б відкинути.

Індоєвропейська мовна сім'я, до якої увіходять слов'яни, складається з багатьох членів. Щоправда, досі ще немає єдиної загальновизнаної думки про те, де ж, так би мовити, стояла прапрадідівська хата цієї родини. Та навіть коли й було б відомо, навряд чи стала б яснішою загальна картина, хто ким кому доводиться: такі взаємовідносини визначаються на підставі суто мовних фактів. Що ж до самого, сказати б, поіменного складу даної сім'ї, то тут зовсім не обов'язково ширяти від

півночі Атлантики до півночі Індійського океану. Багатьох з членів згаданої родини можна зустріти, майже не виходячи за межі України (якщо, звичайно, не встановлювати хронологічних рамок для цього).

1.0. Україна становить собою частину давньої території розселення індоєвропейських племен. Проходячи кімнатами багатьох краєзнавчих музеїв Запорізької, Миколаївської та інших областей України, наче гортаєш сторінки історії тих часів, коли скрізь тут був той ковиловий степ, що до наших днів зберігся в заповіднику Асканія-Нова. Вкриті іржею століть короткі скіфські мечі акинаки та вцілілі чи вже склеєні грецькі амфори — ось та мова речей, якою звертаються до нас ці два найбільш відомі індоєвропейські етноси, що їх на півдні України застав початок нашої ери.

Однак на Україні були не тільки скіфи та греки. Протягом тисячоліть на її просторах жила й ними ж мандрувала чи то верхи, чи то возами, а то й човнами по річках сила-силенна різних племен, імена яких не завжди збереглися в історії. У цьому стосунку — в плані актуальних для даної книжки індоєвропейських сюжетів — особливо вирізняються південь і північ УРСР.

1.1.0. Коли стоїш над руїнами розкопаної археологами Ольвії і слухаєш розповідь екскурсовода, на думку мимохиті спадують слова М. Горького, що «місто — це вулик, у якому скупчується мед культури». Проте, коли продовжувати даний образ, відомо, що не всі бджоли несуть сюди мед: є й такі, що прилітають, аби викрасти його з вулика. В історії Ольвії були як перші, так і другі, і певна частина індоєвропейських племен полишила по собі слід на Україні саме завдяки, так би мовити, притягальній силі (в обох планах) спочатку місця, а потім і міста на злитті Дніпра та Південного Бугу.

1.1.1. Носії еллінської групи індоєвропейських мов — стародавні греки, що в першій половині VI ст. до н. е. прибули з Мілета в околиці сучасного села Парутине Очаківського району Миколаївської області (де тепер розташований державний заповідник «Ольвія»), вперше завезли на територію майбутньої України свої імена, якими через кільканадцять століть були охрещені східні слов'яни. Скажімо, один з присвятих пансієв Ольвії містить антропонім $\Delta\eta\mu\acute{\iota}\tau\rho\iota\omicron\varsigma$ 'Αλεξάνδρου², отже,

Йдеться про подвійного тезка, напевно, численних тепер Дмитрів Олександровичів.

1.1.2. Тісні взаємини північночорноморських греків із сусідніми скіфами, що в світі індоєвропейських мов належали до іранців (індоіранців), вели до обміну між ними не лише речами, а й словами. Саме елліни зберегли в своїх записах імена іраномовних кочівників степу, як-от скіфський антропонім *Атажис*, носій якого був жителем Ольвії³.

1.1.3. Гостями ольвіюполітів бували й належні до фрако-вірменської групи індоєвропейської мовної сім'ї фракійці, ті самі фракійці, виходець з яких Спартак наганяв страху на римські легіони. Однак не завжди іншомовні гості були прошеними: близькі до фракійців гети залишили по собі недобру славу, в середині I ст. до н. е. зруйнувавши Ольвію.

1.1.4. Кельтська група індоєвропейських мов тепер обмежена крайнім північним заходом Європи — Великобританією, Ірландією та Францією (Бретань). Проте колись кельти займали величезні території — від сучасних своїх регіонів аж до Карпат і далі, на схід від них. В ольвійському декреті кінця III — початку II ст. до н. е. на честь багатія та громадського діяча Протогена йдеться, зокрема, про загрозу нападу на місто з боку племен галатів. На думку дослідників, за цим іменем стоять кельти Наддунайщини.

1.1.5. Індоєвропейський мовний спектр Ольвії має в собі ще й барву латині (італійська група). Епіграфічні пам'ятки (тобто давні написи на твердих матеріалах) перших століть нової ери, коли тут посилюються впливи Римської імперії і навіть утримуються її гарнізони, містять імена імператорів, рідше — їхніх солдатів, а в почесних декретах, як особливо похвальна риса, з'являється словесний штамп — «відомі Августам».

1.1.6. Зрештою, носії ще однієї групи індоєвропейських мов мають більш чи менш тісний зв'язок з лінгвістичною історією тієї порівняно невеличкої території, яку тепер займає ольвійське городище. Це східногерманські племена готів, які, промандрувавши «від моря до моря», від Балтійського до Чорного, в III ст. н. е. досягли Криму. Зазначена подія, що сталася напередодні остаточної загибелі Ольвії, не знайшла якоїсь доку-

ментальної реєстрації на прикінцевих сторінках історії міста.

Се бо готския красныя дѣвы
въспѣша на брезѣ синему морю:
звоня рускымъ златомъ,
поють время Бусово,—

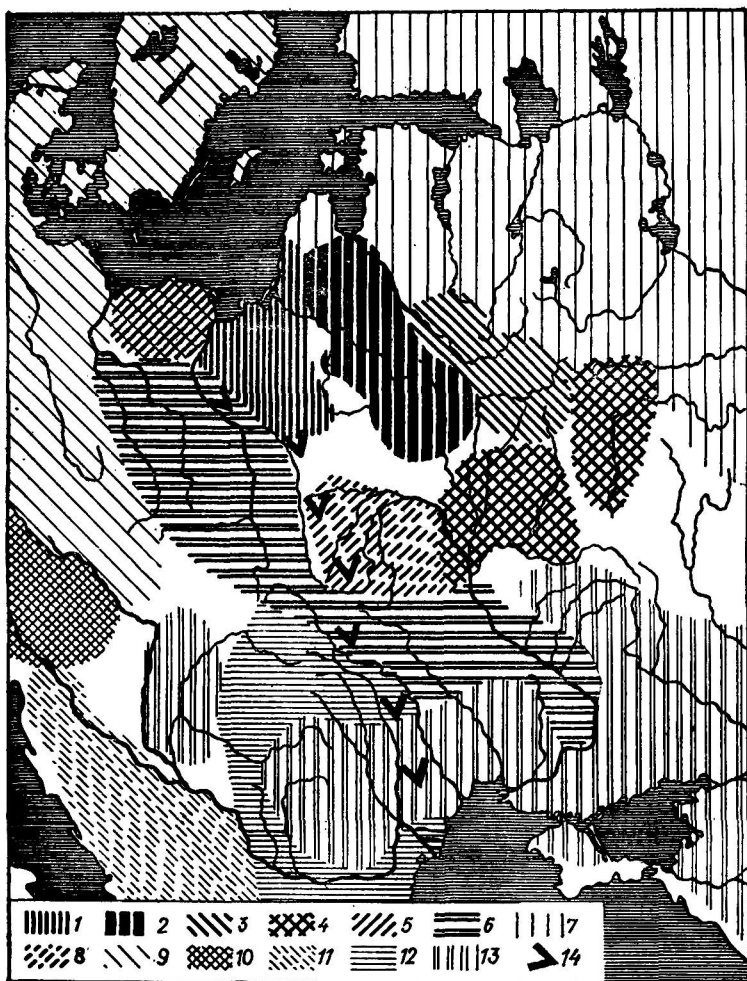
згадується про цей народ у «Слові о полку Ігоревім».

Отже, на перехресті тих шляхів, де близько тисячоліття (по IV ст. н. е.) існувала Ольвія, сходилося щонайменше шість груп індоєвропейської мовної сім'ї: еллінська (стародавні греки), індоіранська (скіфи), фракко-вірменська (фракійці і гети), кельтська (галати), італійська (римляни) і германська (готи).

1.2.0. Якби північ України мала хоч соту частку того, що античний світ написав про її південь! Хоча б тисячну часточку тих слів, які тоді були присвячені околицям скромного сучасного села Парутине на Миколаївщині, та переадресувати на територію, де тепер стоїть столичний Київ! Та де там! Жодного запису! Історичний процес скерований тільки вперед, і лише наука про нього намагається пройти в зворотному напрямку, спізнюючись через це у визначенні місця й оцінці подій. Адже, приміром, і в нашому столітті світова війна 1914—1918 рр. стала називатися Першою лише після того, як 1939 р. розпочалася Друга... Та повернемося до теми.

На тлі античних свідчень про Північне Причорномор'я дуже виразно видно, як кажуть математики, «зникомо малу» кількість інформації про Полісся та Середню Наддніпрянщину тих далеких часів. Не тільки окремі люди, але й цілі народи залишаються безіменними і без'язикими, а період, в якому вони жили, вимірюється лише з точністю до кількох століть. Історія, яка на південноукраїнських землях субсидує ідеями археологію, сама ходить на позички до останньої, як тільки мова зайде про територію басейнів Десни та Прип'яті. Археології тут і справді належить вирішальне слово.

1.2.1.0. Наприкінці березня 1977 р. Інститут історії Академії наук Латвійської РСР провів у Ризі конференцію на тему «Проблеми етнічної історії балтів», на якій виступив відомий радянський археолог В. В. Седов. У його доповіді йшлося, зокрема, про те, які ж ще індоєвропейські народи (окрім тих, що вже зустрілися на «ольвійському перехресті») жили в першій половині

Середня і Східна Європа у першій половині I тисячоліття н. е.
(за В. В. Седовим).

Умовні позначення: 1 — західні балти (пруси, ятвяги і галінди); 2 — центральне угруповання балтів; 3–4 — дніпровські угруповання балтів; 5 — окраїнні балти; 6 — слов'яни; 7 — фінно-угри; 8 — племена, що займали проміжне становище між західними балтами та слов'янами; 9 — германці; 10 — кельти; 11 — іллірійці; 12 — фракійці; 13 — іранці (сармати); 14 — напрям руху голів у Причорномор'я.

І тисячоліття нашої ери на території сучасної України⁴. Це були слов'яни та балти (див. карту).

1.2.1.1. Слов'яни, лише частково переходячи на лівий берег Дніпра, населяли верхню частину Дніпро-Дністровського межиріччя з подальшим продовженням своєї території в західному напрямку від Західного Бугу.

1.2.1.2. Північними сусідами цих українських слов'ян були балти (вони жили в основному на північ від нижніх течій Сейму, Десни й Прип'яті) та племена, що їх територією була уся правобережна частина басейну Прип'яті, і які, за визначенням В. В. Седова, займали проміжне становище між західними балтами та слов'янами і говорили на відповідному перехідному діалекті.

Постає питання: що це означає — перехідний діалект між двома такими різними групами індоєвропейських мов, як балтійські та слов'янські? І тут ми знову повертаємося до того, з чого почали, — до мови.

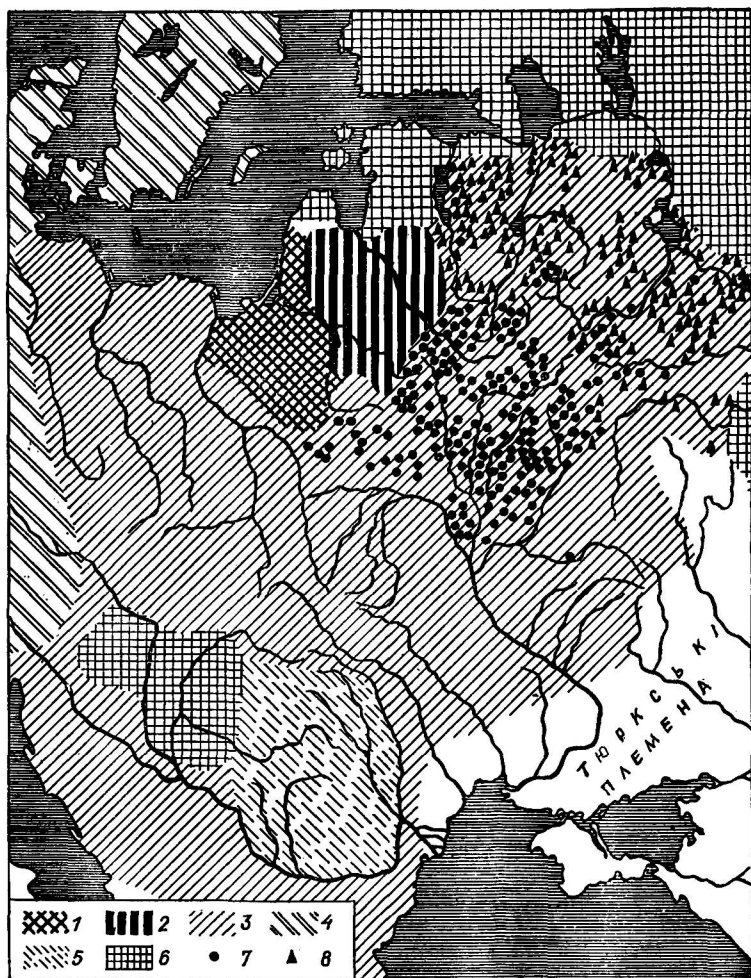
1.2.2. «Таємнича мати історії», як Т. Г. Шевченко назвав археологію, хоча й дуже багато про що розповідає, однак у мовному відношенні залишається без'язикою. Приміром, латиський археолог А. Цауне цілком слушно стверджує, що знайдена 1964 р. під час розкопок орденського замку в Селпілсі (Єкабпілський район Латвійської РСР) костяна шахова фігура тури у вигляді човна з підійнятими носом і кормою та вітрилом посередині свідчить про поширення шахів у середньовічній Латвії не тільки з Заходу, але й з Русі, зокрема з Новгородщини та Вітебщини, де XIII—XIV ст. датуються знахідки подібних за формою тур («Шахматы», 1977, № 2, с. 24). Але що можна сказати про назву цієї фігури? Напевно, не більше, ніж археологи майбутнього за самою лише формою шахової фігури у вигляді башти могли б говорити те, що в російській мові XX ст. в неї була «човнова» назва (*ладья*). Отже, без допомоги мовознавства археологія не може видавати скільки-небудь достовірних етнічних характеристик тим культурам, що їх вона відкриває й досліджує. Більше того, у поданому твердженні про існування перехідного балто-слов'янського діалекту на території української частини басейну Прип'яті і термінологія, і сама ідея є суто мовознавчими; археології ж належить застосування всього цього до окремої конкретно взятої території.

2.0. Гіпотеза про існування в минулому перехідних діалектів між балтійськими та слов'янськими мовами базується на чималій кількості однакових рис. Ця подібність (порівняно зі схожістю балтійської і слов'янської мовних груп з іншими групами індоєвропейської сім'ї, з одного боку, та в зіставленні характеру близькості будь-яких інших двох груп цієї сім'ї — з другого) настільки велика, що навіть виникла думка про балто-слов'янську єдність. І коли в Москві 1958 р. відбувся IV Міжнародний з'їзд славістів, то серед питань його програми було й таке: «Чи існувала балто-слов'янська мовна й етнічна єдність та як її слід розуміти?»

2.1. Автори опублікованих відповідей на це запитання — вчені Москви, Києва, Тарту, Кракова, Праги, Софії, Белграда, Берліна, Берна та Граца⁵ — були одностайні стосовно того, що в індоєвропейській мовній сім'ї балти й слов'яни мовно близькі один до одного, як ніхто інший. Болгарський мовознавець В. Георгієв писав, що «консервативна в галузі фонетики й морфології литовська мова може до певної міри замінити незасвідчену праслов'янську мову». Про лексичну подібність балтійських та слов'янських мов член-кореспондент АН СРСР Л. А. Булаховський висловився як про таку, що справляє «дуже велике враження». Для швейцарського і західнонімецького славіста Е. Дікенмана «існування певної балто-слов'янської мовної спільності стоїть поза всяким сумнівом», а відомий чехословацький балтист П. Трост наголосив, що ті риси, які раніше вважались докорінно відмінними в балтійських мовах, з одного боку, та слов'янських — з другого, з поступом порівняльного мовознавства виявляються спільними (як-от у системі дієслова)...

Перелік подібних висловлювань можна продовжити, але основне вже сказано: найближчими мовними родичами слов'ян є балтійські народи, так само, як і для носіїв балтійських мов найближчими в індоєвропейському мовному світі є слов'яни. Своєрідною формулою цієї ідеї є вираз «балто-слов'янська мовна єдність».

Час такої єдності (у відповідях уживано також термінів із значенням 'спільність', 'розвиткова спільність', 'спільна епоха', 'період балто-слов'янського контакту' тощо) датується приблизно між 1500 та 500 рр. до н. е. Орієнтиром для верхньої хронологічної межі є те, що

Середня і Східна Європа на початку II тисячоліття н. е.
(за В. В. Седовим).

Умовні позначення: 1 — західні балти; 2 — литовські й латиські племена; 3 — слов'яни; 4 — германці; 5 — дако-романці; 6 — фінно-угри; 7 — давньоруські археологічні пам'ятки з балтійськими елементами; 8 — давньоруські археологічні пам'ятки з фінно-угорськими елементами.

балти й слов'яни до свого розокремлення ще встигли виробити спільну назву заліза (прусс. *gelso*, лит. *geležis*, лтс. *dzelzs*, рос. *железо* і т. д.), а за даними археології, залізний вік на території Східної Європи почався не раніше 500 р. до н. е. Отож, між розпадом балто-слов'янської мовної єдності та першими писемними фіксаціями слов'янських і балтійських мов минуло згруба півтори — дві тисячі років. Це означає, як підкреслюють деякі відповідачі, що вражаюча близькість балтійських та слов'янських мов, простежувана за періоду писемної історії, є тільки решткою колишньої ще більшої спільності.

2.2. Що ж до балто-слов'янської етнічної єдності, то ця проблема, як наголошено в деяких відповідях, перебуває дещо окремо від мовної, бо хоча мова і є «одним з найважливіших складників етнічної специфіки кожного суспільства, але принаймні не єдиним». До пізнання всього комплексу етнічних показників вестимуть «дослідження в галузі антропології, історії матеріальної культури з археологією в першу чергу, а також етнології та історії суспільного ладу». Така була думка польського вченого Т. Лера-Сплавінського. І з нею не можна не погодитися.

3. Проблема балто-слов'янської спільності — комплексна проблема низки наук. Те, що сьогодні в її розробленні перед ведуть саме лінгвісти, пояснюється визначними успіхами порівняльних студій у науці про слово: адже існує індоєвропейське мовознавство, тоді як про індоєвропейську етнографію чи таку ж фольклористику можна говорити хіба що у віддаленій перспективі. Ось чому в запитаннях 1958 р. про балто-слов'янську єдність було виділено лише дві сторони — мовну та етнічну.

Однак з прогресом науки буде знайдено чимало нових проявів такої єдності чи спільності. Наприклад, уже згадана доповідь В. В. Седова містить ідею балто-слов'янської археологічної єдності, бо, на його думку, «слов'яни як окрема етномовна одиниця індоєвропейців почали формуватися внаслідок злиття носіїв східної частини лужицької культури (в мовному відношенні — давньоєвропейські племена) з розселеними на їх території племенами поморської культури (окраїнні західні балти)». Отже, на якому-небудь з майбутніх славістич-

них конгресів уже стоятиме питання про те, як розуміти і археологічну єдність балтів та слов'ян. Та не тільки. До цього дедалі ширшого ряду різноманітних єдностей безперечно буде додано і етнографічну, і фольклорну, і ще інші.

4. У світлі сказаного пропонується книжка є спробою охопити якомога ширший діапазон балто-слов'янських взаємин. Йдеться не лише про мовні стосунки, але й про зв'язки культурно-історичного, літературного, етнографічного та фольклорного планів, які нерідко сприймаються через призму власного імені або назви, загального слова чи спеціального терміна, бо мова ж всюдишує та тисячолика.

Такий кількісний підхід до балто-слов'янської теми, якщо ще не в здобутках, то принаймні у своїх гаслах (які з часом сприятимуть досягненню певних результатів), безперечно, працює на користь майбутнього розв'язання великої комплексної проблеми доісторичного існування балто-слов'янської етнічної єдності...

5. Багато що змінилося на території України відтоді, як п'ятнадцять століть тому загинула Ольвія. Зійшли з історичної сцени разом із текстами своїх ролей і скіфи, і фракійці, і гети, і галати, і готи, втративши навіть прапори тих імен, під якими вони збиралися. Без остачі розчинилися в інших народах ці войовничі колись племена, мов військові частини, що не вберегли своїх бойових знамен...

Дописемна епоха в історії сучасних індоєвропейських мов закінчилася в різні періоди. Чим пізніше відбулася ця подія, тим більший проміжок часу відділяє перші пам'ятки від вихідного стану кожної з них, коли вони були ще тільки окремими говірками спільної мови індоєвропейців. І тим довший той міст між берегами, з одного боку, справжнім, на який твердою ногою стала історія, і з другого — уявленим, зниклим у тумані минулого, що його має збудувати наука, утримуючи цю споруду на опорах порівнянь, висновків і гіпотез... Надто довгий такий міст у слов'ян, перші писемні пам'ятки яких відносяться до IX—X ст. н. е., отже, вони на 2700—2800 років пізніші від найдавніших індоєвропейських текстів взагалі (клинописних документів хеттів). І з тих прольотів, що з них складається слов'янський міст в ін-

доевропейське минуле, перший і найбільш визначальний веде в країни балтів та їхніх мов.

Проте пафос науки — не лише в дописемній історії, а балто-слов'янське єднання — не тільки наукова реконструкція, що спрямована в далеке минуле. На кожному кроці того шляху наших днів, яким ідуть балтійські та слов'янські народи, між ними є спільність. І усвідомлення цього об'єднує в один «зв'язок часів» як балто-слов'янське минуле, так і сучасне.

*Античний світ... Без домислу й гадань
Докупи не звести його фрагменти —
З усього частку час бере як дань,
Коли цілком не знищує доценту.
З-за тих поборів тяжко віддала
Дістатися й красі в епоху нашу:
Венера навіть руки віддала,
Віки йдучи до Лувру й Ермітажу.
Прекрасні ж форми мови береже
Саме повітря, а не білий мармур,
Її — в мільйонних копіях — уже
Не знівечать ні землетрус, ні варвар,
І часу в ній підвладне не усе,
Бо разом з ним вона міняє вроду
Й велично сотні літ в собі несе
Історію й живий портрет народу.*

ЧАСТИНА
ПЕРША

НАЗВИ НАРОДІВ ТА ІМЕНА ЖИТЕЛІВ КРАЇН ПРИБАЛТИКИ

(між Ризькою затокою
та Гданською бухтою)

*Поміж оздоб, дивуючись, дивіться
На посланця природи і краси —
Краплину темно-жовтої живиці,
Помноженої морем на часи.
Ще римлянин уторував дорогу
До балтів по янтар, й не він один...
Чи не пора вже бити нам тривогу,
Що скоро піде вроздріб весь бурштин?
Прадавній край! Твої північні перли,
Завжди збираючи, повік ми не зберем:
Вони й в культурі, і ніщо не стерло
Її оздоблення балтійським янтарем.*

кщо ви бачили не тільки оброблений майстрами, так би мовити, «цивілізований» янтар, але й «дикий», отой, що, особливо після бурі на морі, лежить урозкид під бурими водоростями на узбережжі Балтики десь між Палангою та Лієпаєю, якщо ви, блукаючи піщаними гонами, ще й визбирували його, щоб потім десь за тисячу кілометрів, узявши до пригорщі той жовтавий розсип, поринати у спогади про свою мандрівку, то, напевне, для вас дуже промовиста поетична назва прибалтійських земель — *Янтарний край*. Однак подане поєднання слів — не лише образ. Ще римський історик Корнелій Тацит, пишучи наприкінці I ст. н. е. про балтів, вже згадував про таке їхнє заняття, як збирання янтарю (чим, до речі, вони відрізнялися від своїх сусідів). Отже, дуже ймовірно, що популярна в наші дні назва балтійського краю починає свій родовід ще з античного часу.

НАЙМЕНУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ І ЖИТЕЛІВ ЯНТАРНОГО КРАЮ

1.0. *Край янтарю*. Про янтар написано дуже багато як пером, так і пензлем. Щоб не повторюватися, та все ж скласти належну «янтарну данину», зупинимось на цікавому сюжеті з недавніх публікацій історичних матеріалів.

1.1. В історії мистецтва Латвії відзначається, що в другій половині XVII ст. особливо високоякісного рівня досягає портретний живопис, центром якого в Курземі був двір герцога курляндського¹. Найбезпосередніший стосунок до цього твердження має один вартий уваги факт з кінця першої половини XVII ст., свідчення про який збереглося в російських архівах.

У листі з Риги до Москви, написаному, по-сучасному кажучи, «кореспондентом» Посольського приказу Юстусом Філімонатісом 25 листопада 1643 р. і після одержання адресатом, князем Л. Шлаковським, перекладеному з німецької на російську мову, говорилося: ...а про князя Курлянского сказывают, что он зговорил за себя

князя де Урвана дочь и для де тово он послал в послѣх думного своего ч(е)л(о)в(е)ка, а с ним послал парсону свою писана на бѣлом янтарѣ².

Отже, князь Курляндії, тобто (в перекладі) «Землі куршів», сватаючись до дочки «арцуха Рованского», як через три дні після щойно процитованого листа його автор знову нагадує, звертаючись до того ж самого адресата³, послав з «гінцем» майбутньому тестеві свій портрет, виконаний на білому янтарі (парсунами в Росії XVII ст. називали твори портретного живопису). Цікавий факт як для історії латвійського портрета, так і для історії художнього застосування славетного балтійського янтарю!

Однак культурно-історичне значення поданого уривка цим не вичерпується. Адже «арцух Рованский» згадується після «короля французского», якому (останньому) портретований «послал великие дары», інакше кажучи, дуже ймовірно, що йдеться про герцога (князя) з Руана — міста на півночі Франції. Отож князевий портрет помандрував до Західної Європи, куди балтійський янтар уторував шлях ще за півтори тисячі років до цього! Бо ж і перша згадка про балтів (*Aestiorum gentes*) у римського історика Корнелія Таціта в його творі «Германія», про що вище була мова, дійшла до нас в одному контексті з янтарем. Янтарний край має саме таку славу протягом щонайменше останніх дев'ятнадцяти століть!

2.1. *Балти*. Жителями Янтарного краю віддавна були балти. Однак ця загальна назва носіїв окремої групи індоевропейських мов не є власним витвором самих балтійських народів. Наприклад, коли 1828 р. А. Міцкевич писав передмову до своєї поеми «Конрад Валленрод», терміна *балти* — у тому значенні, в якому ми вживаємо його сьогодні, — ще не було. З цієї причини поет висловився там у такий спосіб, що «литовський народ» складається з литовців (*Litwinów*), пруссів (*Prussów*) і латишів (*Lettów*) — «литовських побратимів», які мають свою «давню мову». До речі, попри всю недосконалість термінології, тут вже чітко виражено ідею триєдиної спільності балтійських народів — фіксація певного етапу в розвитку науки про них. Та ось 1845 р. у Берліні видано книжку «Мова давніх пруссів за її рештками». Автор — німецький філолог Г. Г. Ф. Нессельман (1811—

(1881), запропонувавши термін «балтійські мови» (die Baltischen Sprachen), що був ним утворений від латинських форм географічних назв Baltia (давнє найменування півострова Ютландія) та mare Balticum 'Балтійське море', фактично став творцем нової назви народів — *балти*. Відтоді цей загальний етнонім, потреба в якому відчувалася впродовж тривалого часу, поступово став увіходити в життя, причому його поширенню й остаточному утвердженню чималою мірою сприяли праці класика латиського мовознавства лауреата Ленінської премії Яніса Ендзеліна (1873—1961), зокрема й видана у Харкові 1911 р. його монографія «Славяно-балтійские этюды», де термін винесено навіть у заголовок. У світлі сказаного те, що в оповіданні «Афіна Паллада» однойменної збірки прозаїка А. Т. Губіна ім'я одного з рабів давньогрецького скульптора Фідія було *Балт* (бо рабів — цитуємо — «називали за іменами їх країн чи народів», а Балт з його «рідною північною мовою» походив із «землі, де народжується янтар у морі») ⁴, — не може не сприйматися інакше, як яскравий приклад анахронізму.

Балти, яких у мовному відношенні поділяють на східних (латиші й литовці, а також відомі за середніх віків земгали, курші й сели) та західних (пруси та ятвяги — обидва етноси давно не існують як такі), вже на очах авторів літописів чи хронік пройшли нелегкий шлях історичного розвитку, коли ім'я їм давав не вчений-гуманіст з пером у руці, а завойовник-поневолювач, який ставив підписи як не мечем, то смолоскипом.

2.2. Захоплення німецькими феодалами великих територій на південному сході і сході Прибалтики, германізація місцевого населення призвели до того, що в середньовічних пам'ятках XVI і XVII ст. корінні жителі Пруссії та Латвії позначались єдиним іменем, похідним від назви завойовників, — «ненімець». (Великий латиський поет Я. Райніс з гнівом писав про це як про кличку.)

Так, у «Прусській хроніці» Симона Грунау, написаній приблизно між 1517 та 1526 рр., говориться, що «in Preussen itzundt wonen Littau, Polen, Undeutsch und

Фрагмент карти пруських земель з книги Хр. Гарткноха «Стара і Нова Пруссія» (1684 р.).

PRUSSIA VETVS
Auctore
Cass: Hennebergero

CHVRLANDT

MARE
 BALTICVM
 SARMATICVM
 SIVE
 VENEDICVM
 PRVTHICVM.

CVPTONO
 RVSNIA

SAMBIA

NANTANGIA

HALIBO

POISSANIA

PO

AL

NI

GA

LOBO

VIA

SOSOVIA

MANSO

VIE

POBERANZA

DOBRINIAE

PARS

PARS

MERIDIES

DIES

Deutsche menschin»⁵, тобто в 'Пруссії тепер живуть литовці, поляки, ненімці і німці'.

Видана у 1587 р. в Кенігсберзі збірка псаломів і духовних пісень, що співаються в церквах Курляндії і Земгалії (отже, в Латвії), на титульній сторінці мала назву: «Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder». Укладений у Пскові 1607 р. нижньонімецький підручник російської мови (автор Т. Фенне) пояснює рос. *латыш* (latisch) як «undutscher», тобто «ненімець».

Відносно загального «стажу» побутування цього терміна на території Латвії порівняймо відомий з історії факт: ще 1354 р. ризькі купці об'єдналися у Велику гільдію, членами якої не мали права стати «ненімці».

Нарешті, у своїх враженнях від подорожі в сусідню з Латвією Естонію німецький учений Олеарій, розповідаючи 1632 р. про пережитки язичницьких вірувань в естонців, називає цей фінно-угорський народ тим самим прізвиськом die Unteutsche.

3.1.0. *Пруси*. Західнобалтійські народи — прусси та ятвяги — уже в силу свого географічного становища (пруські землі були крайніми на заході загальної території розселення балтів і починалися від правобережжя Нижньої Вісли, тоді як на південному сході Пруссії жили ятвяги) найбільшою мірою потерпіли від німецьких феодалів, від політики, що була скерована проти «ненімців».

3.1.1. Упродовж XIII—XVII ст. одних пруссів винищивши, а інших — понімечивши, агресори заснували на землях цього західнобалтійського народу свою державу, привласнивши собі не тільки прусську територію, але навіть і її назву. Згаданий автор хроніки прусських земель Симон Грунау вже на початку XVI ст. вживав вираз undeutschen Preussen⁶, тобто 'ненімецькі прусси'. Однак з часом залишилися тільки «німецькі прусси», через що ця назва західнобалтійського етносу стала синонімом німців. Показово, що 1684 р. прусський історик Христофор Гарткнох видав книжку «Стара і Нова Пруссія», в самому заголовку підкреслюючи новий, німецький зміст балтійської назви країни, бо ж, як зазначив автор праці, до цього прагнув орден, якому хотілося «die Alt-Preussische Sprache außrotten und an derer Stelle die Teutsche einführen»⁷, тобто 'викоринити старопруську мову і на її місце ввести німецьку'.

Звичайно, той тривалий процес, коли прусси, втрачаючи свою мову, поступово переставали бути пруссами, неможливо розкрити в одному реченні. І як вигасала пруська мова, вже ніхто не розповість. Загальновідома закономірність — чим старіша людина, тим більше старовини зберігає вона у власній мові — відбилася і в останніх свідченнях про те, що в тому чи тому селі пруську мову ще розуміло кілька старих людей. Вмирили носії мови, а з ними — непередана наступному поколінню — й вона сама. Цей процес тривав швидко на батьківщині пруссів, а надто — на чужині, серед розпошених по різних країнах пруських втікачів. Опановуючи мову нового середовища, вони поступово втрачали свою. Та в найвідповідальніші, найкритичніші моменти їхнього життя мова батьків, мабуть, брала гору. Згадаймо, для прикладу, хоча б деяких героїв Е. М. Ремарка, як-от двох молодих людей, котрі, протягом усього знайомства спілкуються французькою мовою, та перед смертю героїні переходять кожний на свою рідну — італійську й німецьку («Тріумфальна арка»); чи літню жінку, що, захворівши, повертається до своєї рідної німецької мови, бо, мовляв, у її роках та ще й в такому становищі їй зовсім не обов'язково розмовляти по-англійському («Тіні в раю»). Ці, на нашу думку, переконливі мовно-психологічні риси людей ХХ ст. певною мірою, очевидно, були властиві й жителям пізнього середньовіччя, зокрема й онімечуваним пруссам.

3.1.2. Про те, які цінності були втрачені разом із зникненням пруської мови, можна лише здогадуватись, знайомлячись з її нечисленними писемними фрагментами. Наприклад, так званий Ельбінзький словник, відома копія якого була зроблена на суміжжі XIV і XV ст. з невідомого оригіналу (чи теж копії), написаного (написаної) десь років за сто до цього, є пам'яткою не лише мови, але певною мірою й природи. Зображуваний у ньому образ останньої багато в чому поділив долю пруської мови, і звернення до нього — ще один голос в актуальній тепер розмові про збереження навколишнього середовища.

Справді, в Ельбінзькому словнику наявні статті про таких диких тварин, як *tauris* 'тур', що протягом першої половини II тисячоліття н. е. майже повністю зник на всій території Європи, як *wissambris* 'зубр' (див. мал.),

що тепер живе лише під наглядом людини в заповідниках чи мисливських господарствах, як *раустоцаісап* 'тарпан, або дикий кінь', остання особина якого на Україні загинула 1918—1919 рр., та ін.

Біологічні види, яким загрожує зникнення, фіксуються у так званій «Червоній книзі» (цей колір — сигнал

Германт Дашав
Енер Мучаньва

Статті про тура й зубра з Ельбінзького (німецько-пруського) словника. Близько 1400 р.

небезпеки), котра містить перелік тих об'єктів, що мають особливо охоронятися суспільством.

Зазначену книгу можна сприймати і як символ заклику до збереження різних цінностей, зокрема й слова. Уявімо собі, як багато б виграла історія матеріальних і духовних скарбів не тільки балтійських, але й слов'янських, германських та інших індоевропейських народів, коли б конаюча пруська мова в XVII ст. була внесена до «Червоної книги» світової культури!

Та цього не сталося. І щоб хоч деякою мірою відтворити образ пруської мови, сучасним дослідникам у пошуках її рис найчастіше доводиться, образно кажучи, закидати сіті сподівання в море безнадії... Або випадково щось знаходити там, де ніхто ні на що й не розраховував. Ось невеличкий приклад.

Є в епопеї Л. М. Толстого «Війна і мир» епізод, коли під час перемир'я влітку 1807 р. Ростов, відпросившись до госпіталю «в маленькому пруському містечку», розшукує там свого друга: *Майор Денисов,—повторил Ростов,—он под Молитеном ранен был* (т. 2, ч. 2, XVII).

Молітен... Це може здатися несподіваним, але географічна назва місця, де був поранений герой Л. М. Толстого, має певне значення для пізнання історії пруської мови. Адже ще під 1331 р. у пруських землях було зафіксовано озеро *Молепн*. Виходячи з того, що в

литовській мові є слово *molis* 'глина', дослідники зробили припущення про існування подібної форми й у лексиконі пруссів, похідним утворенням від якої і стала озерна назва. Проте інші прусські топонімічні свідчення в літературі не розглядалися, як, зокрема, й подане Л. М. Толстим найменування *Молітен*. Разом з тим пруське *Молітен* має точний відповідник у лит. діал. *polytė* 'глиняста земля; глинище'. Отже, є підстава припускати, що таке саме слово вживалося й у мові пруссів. По всіх усюдах тривають розшуки решток зниклого пруського слова. З 1975 р. у Москві виходить кількатомний «Прусский язык. Словарь» В. М. Топорова.

3.1.3. Та повернемося до книжки Гарткноха й уживаної ним тоді, 1684 р., термінології. Відповідно до тогочасної історичної ситуації — протиставлення Старої й Нової Пруссії та старих (балтійських) і нових (німецьких) пруссів — дослідник цілком умотивовано кваліфікував мову перших як старопрусську. Та чи логічно вживати саме таку назву і в наші дні?

Адже на сучасній карті Європи ніякої нової Пруссії (в розумінні Гарткноха) вже немає. Відійшла в минуле та Пруссія в імперіалістичному значенні цього найменування, що на заході сягала аж до м. Гамбурга. «Майже в центрі,— писав про останнє художник І. Грабар у своєму листі у квітні 1929 р.,— йде прикордонна лінія: це починається вже проклята для гамбуржців Пруссія...» Відійшла в минуле і Східна Пруссія, на території якої рештки німецько-фашистської армії «*Ostpreussen*» під командуванням генерала фон Заукена (котрий, до речі, походив з юнкерської родини, що жила на пруських землях впродовж кількох століть, і тому мав бути на цій посаді символом так званого «Німецького Ходу») разом з усім вермахтом капітулювали у травні 1945 р. Так закінчився започаткований ще 1230 р. похід хрестоносців на схід від Вісли.

Внаслідок історичних післявоєнних змін у географії Східної Європи втратили свою актуальність і відійшли в минуле будь-які похідні утворення від слова *прусс* у його вторинному, так би мовити, силою нав'язаному значенні «німець». А якщо так, то немає потреби зберігати давні демаркаційні розрізнення між справжніми й несправжніми пруссами. В історії залишилися єдині, балтійські середньовічні прусси. То ж і їхню мову слід

називати прусською, а не старопруською, як це ще має місце в зарубіжних та багатьох вітчизняних виданнях.

3.1.4. Походження назви кожної країни завжди викликало значний інтерес, наслідком якого ставали численні спроби носіїв різних мов якось «самотужки» розв'язати цю проблему. Та вона, як правило, набагато складніша, ніж здається на перший погляд. Сказане цілком можна віднести й до найменування країни пруссів.

У традиційному зачині ряду декретів польських королів після особового імені йшла ціла низка титулів, серед яких, зокрема, значилося: «*magnus dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae*» і т. д., тобто 'великий князь Литви, Русі, Пруссії' тощо. Назви країн *Russia* та *Prussia* завжди стояли поряд, що в деяких пам'ятках навіть призводило до вживання однієї замість іншої, коли вони виступали поодиночі. Близьке звучання цих власних імен при зовсім різному значенні використано, зокрема, у сучасному польському прислів'ї — *maż z Rus, żona z Prus* (про дивне поєднання; запис автора, Варшава, 1961 р.).

Фонетична подібність найменувань двох країн — Русі та Пруссії — стала причиною того, що в середньовічній науці їх пов'язували одне з одним. Так, наприклад, Гарткнох у вищезгаданій книжці «Стара й Нова Пруссія» вже захищає від критики погляд, що найменування *Prussia* походить від назви Русі (*Russia*). На захист свого погляду автор висуває два аргументи. За першим форма *Prussi* є лише скороченням вихідної назви *Russi*. При цьому мається на увазі один з варіантів середньовічної латинізованої назви Пруссії — *Borussia*, що знайшов відображення, зокрема, в одному з українських словників XVII ст. «Лексиконі словено-латинському» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, де знаходимо статтю: «ПрускаА земля. *Prusia. Borussia*». За другим аргументом, що наводить Гарткнох, найменування *Borussi* означає «народ, який межує з Руссю» (*Russen*).

Усі ці побудови з сучасного погляду є наївними, опертими лише на зовнішню звукову подібність назв Русі та Пруссії. Вони слушно спростовувались ще попередниками Гарткноха. До цієї теми можна було б уже й не повертатися, якби ще й сьогодні не доводилося стикатися з таким безпідставним отождоженням.

Що ж до наукової версії про походження назви країни пруссів, то поміж кількох пропозицій дослідників наука ще не зробила остаточного вибору. Виходячи з того, що в балтійських етнічних найменуваннях поширені утворення від назв водних об'єктів (насамперед річок), найбільш вірогідним є припущення про таке саме походження форм *прусс* та *Пруссія*. Найновіша спроба, спираючись на лит. *prusti* 'розвиватися', пояснює їх як трансформацію значень 'збільшуватися' → 'група людей' (С. Каралюнас — *Baltistica*, 1977, 13, № 2).

3.1.5. З XI ст. в численних західно- та східнослов'янських географічних назвах увічнилося ім'я пруссів — єдине за формою, але різне за змістом, де відповідно до розвитку історичних подій відобразилося як первинне, балтійське, так і вторинне — в одному випадку східнослов'янське, в решті — німецьке значення цього етноніма.

Найдавніші з таких найменувань відомі в Чехословаччині. Ще під 1046 р. в районі м. Пршерова (Моравія) згадується село *Prusu*, а недалеко від нього — ще одне: *Prusi* (1078 р.). Оскільки в історичних джерелах саме така назва західнобалтійського народу (що, як вважають, взагалі виникла не раніше IX століття) вперше зустрічається лише 999 року, то близька відстань у часі (між прямим і фактично вже опосередкованим вживанням етноніма) і далека — у просторі (де Пруссія, а де Моравія) спричинила чималі сумніви мовознавців стосовно балтійського походження місцевих назв, бо звідки могли там узятися прусси ще в XI ст.? І тут на допомогу прийшла історія.

За часів короля Болеслава Хороброго у 992—1025 рр. на півночі Польщі відбувалися більші чи менші воєнні сутички з пруссами, тоді як на півдні під його владу потрапила Моравія та Словаччина. Зважаючи на те, що саме у межах цих двох історичних областей Чехословаччини трапляються найдавніші (XI—XII ст.) згадки про географічні назви *Prusu* і под., з одного боку, а також беручи до уваги компактність їх розташування — з другого, польський історик Г. Лябуда висловив думку, що йдеться про примусове поселення пруських військовополонених на початку XI ст.⁸

Такий висновок здається нам дуже вірогідним, особливо в світлі даних про поширення іншого західнобал-

тійського етноніма — *ятвяги* — по інший бік Карпат (про що йтиметься нижче — 3.2.). Очевидно, в середньовіччі існував певний тип поводження з військовополоненими — колонізація ними тих порубіжних районів, які були найбільш віддаленими від батьківщини бранців.

3.1.6. На східнослов'янських територіях найдавніші мовні утворення, в той або той спосіб пов'язані з назвою цього західнобалтійського етносу, теж мали своєрідну долю, простежити яку в усіх деталях просто неможливо, коли не залишати місця для припущень.

У радянській історичній літературі про середньовічний Новгород побутує дещо несподіваний термін — «пруське боярство». Та якщо уважніше ознайомитися з минулим цього міста, то всяке здивування зникає. Ще під 1185 р. одна з новгородських вулиць має назву *Прусьская*, а її мешканці в писемних пам'ятках згадуються як *прусе* (1215 р.), *пруси* (1221 р.) тощо — найменування, що правило й за синонім самої вулиці, яка була важливим осередком політичного життя Новгородда. Цим обставинам ми й завдячуємо появою терміна «пруське боярство», що має, таким чином, суто місцеве значення.

Та все ж таки проблематика Пруської вулиці не замикається в стінах Новгородда. Адже в родовідних книгах «пруських» (у поясненому вище значенні) бояр писалося: «Князь великий Александр Невский побил немец, и на том бою у него было 6 мужей храбрых, и от тех ото шти мужей храбрых один был именем Михайло, а прозвище Миша, из Пруския земли (підкреслено нами.— А. Н.), а лежит в Новгороде у Михаила святого на Прусской улице». І хоча серед істориків давно панує думка, що згадане походження «из Пруския земли» — синонім споконвічного зв'язку з Пруською вулицею Новгородда, уродженцем якої був Михайло (Миша) — герой Невської битви 1240 р.⁹, однак для лінгвістів це свідчення важливе з іншого боку: у свідомості тогочасних носіїв мови існувала виразна асоціація поміж Пруською вулицею та Пруською землею. Звичайно, Пруська вулиця в Новгородді жила своїм, окремим від балтійських пруссів життям, у тому числі й мовним (зокрема її мешканців *прусів* називали ще й *прушанами*). Однак це вже пізніший період історії розглядуваної назви. Що ж до більш раннього, власне початку, то саме

виникнення такого найменування — *Пруська улица* — вчені пов'язують з широкими торговельними зв'язками Новгороду, що охоплювали, зокрема, й пруську частину балтійських земель. Порівняймо тогочасне співіснування в цьому місті Готського та Німецького дворів.

Поодинокий вияв найдавніших прусько-східнослов'янських зв'язків занотовано й на Волині. Так, 1281 р. один з дружинників володимиро-волинського князя Володимира мав ім'я *Прусин*. Зважаючи на те, що за 5 років до цього (1276 р.), як сповіщає Іпатіївський літопис, на Гродненщину «придоша Пруси... ізъ своєї землі неволею передъ Нѣмци», не виключено, що згаданий дружинник міг походити з числа саме цих втікачів від хрестоносців.

Еміграція прусів у сусідні слов'янські країни, особливо Польщу, як один із своїх наслідків мала те, що тут стали поширюватися географічні назви типу *Prusy* і т. д. Цьому сприяла й та обставина, що в середовищі емігрантів уже на 1345 р. існував шляхетський рід герба *Prus* (звідки, до речі, псевдонім *Болеслав Прус* — див. нижче, розділ «Балтійські імена в історії та культурі слов'ян», 2.4), володіння якого називалися так само. Очевидно, з маєтками цього роду слід пов'язувати перші фіксації географічних назв *Прусси* і под. в топонімії України: вони стосувалися Львівщини, як-от *Прусси* (тепер *Ямпіль*) Пустомитівського району, найдавніша згадка про які належить до 1399 р.

Найпізніший і — поза сумнівом — найбільший шар власних назв, похідних від етноніма *прусс*, виник уже в новітні часи й означав не західнобалтійську, а німецьку мовну стихію. Однак розмежувати в загальній суміші «хто є хто», де в похідних утвореннях основа має первинне, а де — вторинне значення, практично неможливо. Зокрема це стосується й таких антропонімів, як *Иванъ Прусъ* та *Марко Прусенко* в Реєстрах запорізького козацтва 1649 р. (Корсунський та Прилуцький полки). Визначити первісну семантику дуже важко ще й тому, що інколи тут мали місце й різні переосмислення в душі народної етимології. Наприклад, автор цих рядків у дитинстві чув від свого діда — Олексія Михайловича Н. — розповідь про те, що його батька, Михайла Петровича, який жив у с. Черкашанах на Миргородщині у другій половині ХІХ ст., прозивали *Прусом*, бо той

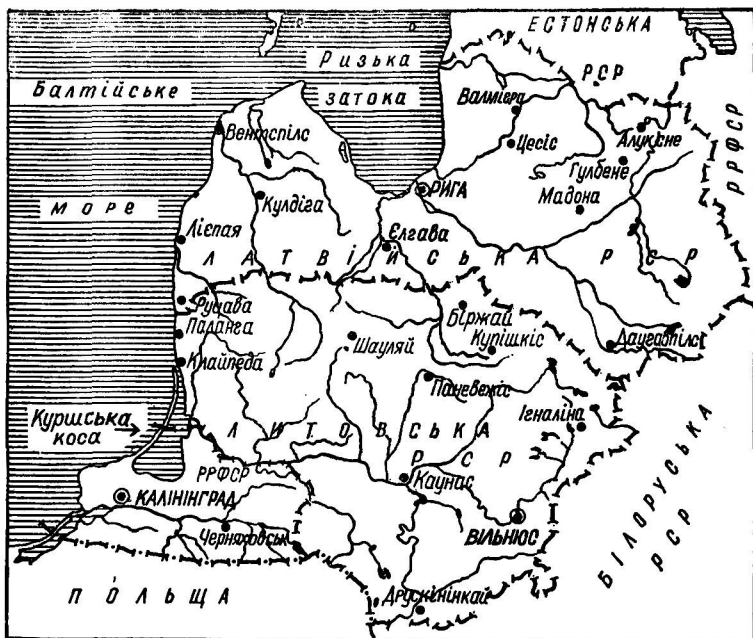
начебто замість «тпру!» вимовляв «пру!» (проте це прізвисько, видно, не було стійким, оскільки нащадків такого «балта» «по-вулишньому» звали *Михайличами*).

Численні географічні назви *Прусси*, що виникли на східнослов'янських територіях протягом XVIII—XIX ст., були відгомном Семирічної війни (1756—1763 рр.) та Вітчизняної війни 1812 р., а ще більшою мірою — наслідком колонізації німецькими селянами районів до революційної Росії, про що, зокрема, писав Т. Г. Шевченко: «І на Січі мудрий німець / Картопельку садить...».

3.2. *Ятвяги*. У Мостиському районі Львівської області є село Ятвяги. Назва його — живе звучання імені західнобалтійського народу, який з кінця X по кінець XIII ст. був активним учасником східнослов'янської історії. Галицько-Волинський літопис відобразив не тільки воєнні, але й добросусідські відносини слов'ян з «гордими ятвягами» (вираз літописця). Коли в останніх стався голод, то по Західному Бугу саме земля їхнього вчорашнього супротивника посилала голодним хліб. Найдавніша згадка про зазначене село належить до 1448 р., і — що цікаво — назва його не була єдиною на території Львівської області, бо колись таке найменування мало і село Прибілля Жидачівського району (наприклад у 1565—1566 рр.), і село Побережне Городоцького району (зокрема в 1785—1788 рр.). Оскільки на решті території України немає жодного населеного пункту, який мав би таку назву, триразове повторення імені цього західнобалтійського етносу в історичній географії Львівщини слід пояснювати в такий самий спосіб, як і появу вже згаданих вище географічних найменувань *Prusy* на території Чехословаччини: поселення ятвязьких полонених або втікачів у прикордонній смузі Галицько-Волинського князівства.

Недавно авторові вдалося встановити, що у слов'ян було ще одне найменування ятвягів — *судовляни*, бо так (*Sudowlany*) під 1629 р. називалося село на північному сході Польщі. Але основною була форма *ятвяги*.

На час, коли їх застає писемна історія, ятвяги жили на землях між Наревом та Німаном (суміжні райони Польщі, Білорусії та Литви). Усе, що залишилося від ятвязької мови (таке, що в історичних джерелах було безпосередньо представлено як належне ятвягам), охоплює якихось сім десятків особових імен та географіч-

Балтомовні регіони (історичні й сучасні) Радянської Прибалтики.

них назв. Тим-то львівські назви сіл *Ятвяги* (як наявне, так і свого часу перейменовані) мають бути віднесені до таких, що охороняються, подібно до пам'яток історії та культури. Про цінність цих назв свідчить, зокрема, і той факт, що в сучасній польській науці запропоновано вживати назву ятвягів у формі *Jaświegowie* (замість колишньої *Jaświngowie*) саме під впливом існування географічних найменувань *Ятвяги* на території Львівської області УРСР.

4.1.0. *Куршська коса і курші*. З території колишнього поширення західнобалтійських мов, яка в межах Радянського Союзу представлена насамперед Калінінградською областю РРФСР, один із шляхів до Литовської та Латвійської РСР веде через Куршську косу.

«Дорога ніколи не спить», — довелося раз почути на Волині. Шлях, що проходить уздовж Куршської коси, не знає сну протягом щонайменше останніх семи з

половиною століть, бо коли цю територію в XIII ст. захопили хрестоносці, він уже існував, сполучаючи Пруссію з Ригою (через Клайпеду та Лієпау).

Куршська коса — споруджений природою міст через море — в найкоротший спосіб зв'язувала історичну Самбію з Жемайтією і з'єднує сучасний Калінінград з Клайпедою. Майже стокілометровим «куршським» мостом за тисячоліття історії пройшло чимало всякого люду (з-поміж військових та цивільних) і різних народів — іменитих і безіменних. Однак, створений інженерією стихії, він ніколи не належав до категорії тих мостів, на яких зупинятися й стояти заборонено: на Куршській косі ще в кам'яному віці селилися й жили люди.

Той, хто вперше побачить ці місця, буде насамперед вражений видовищем дюн — наче велетні поглиблювали тут море й зсипали пісок з його дна на поблизькому березі. Він почує, як шкодував Томас Манн (зокрема, в листі від 2 квітня 1934 р.), коли, перебуваючи в еміграції, не мав змоги їхати через фашистську Німеччину, щоб побачити ці місця й відвідати свій будинок у Ніді (тепер це частина об'єднаного литовського міста Нерінга — букв. 'Коса'), пройметься неповторною своєрідністю життя і побуту місцевих «трудівників моря» — рибалок. Однак, що ж за найменування — *Куршська коса*?

4.1.1. Серед східнобалтійських племен, які з часом увійшли до етнічного складу латиського та литовського народів, найбільшими були курші. В історичні часи, живучи на заході Латвії та Литви, вони ніколи не були сусідами слов'ян, а тому важко сподіватися, що у мовах останніх можна знайти якийсь більш-менш виразний лексичний слід по цьому східнобалтійському етносові. Проте сама назва куршів, як і найменування будь-якого іншого народу чи племені, вийшла далеко за межі найближчих країн, а тому цей етнонім широко (як у часі, так і в просторі) й різноманітно (три варіанти залежно від мови-посередника) представлений серед північних слов'ян.

Найдавніша згадка про куршів у західноєвропейських латиномовних пам'ятках — *Cogi* (IX ст.), *Cur-land* — вже як найменування країни (XI ст.) — відображає фінно-германське сприйняття назви цього етносу. На Україні дана форма знайшла відбиття в імені козака *Семенъ Курланский*, записаного в складі Петрашкової

сотні Черкаського полку в «Реєстрах всього Війська запорізького» 1649 р.

Проте найближчий до куршського оригіналу варіант засвідчений у слов'янських пам'ятках: плем'я *корсь* — у Нестора-літописця (XII ст.) та князь Kursowski — у польського історика М. Стрийковського (XVI ст.).

Разом з тим у сучасних східнослов'янських літературних мовах найменування куршів є литовським за своїм походженням (в усіх трьох мовних редакціях визначальним є приголосний, що йде за *кур-*: втрата його, *с* чи *ш*). Від цієї форми утворена назва сучасного села *Куршиновичі* у Брестській області БРСР та двох однойменних населених пунктів XVIII ст. на території колишнього Стародубського полку (нині Брянська область РРФСР). Більш того, в литовському варіанті виступає й одна з найбільш загадкових географічних назв, утворених від імені цього східнобалтійського народу, що відома в Касимовському районі Рязанської області РРФСР і про яку писав О. І. Купрін у своєму оповіданні «Дріб'язок» (в оригіналі «Мелюзга»): «...село Велика Курша (*Большая Курша*). Жителів її звуть в околицях *Куршею-головатою* та *Литвою-нехрещеною*. Значення останнього прозвиська загубилося у віках, але залишився його живий пам'ятник у вигляді розташованої в центрі села старезної католицької каплички...». У цьому описі занадто промовистий збіг деталей, щоб уважати його витвором творчої фантазії російського письменника. Однак сучасному дослідникові, не побувавши на місці й не дослідивши цілого комплексу історичних питань, ще не можна робити висновків з цього — поки що літературного — факту.

4.1.2. Для того, хто цікавиться історією балтійських народів, Куршська коса — унікальна територія, де в минулому жили поряд одразу три етноси: прусси, литовці та латиші.

Підкреслимо, що версія про остаточне зникнення пруської мови близько 1700 р. пов'язана саме з Куршською косою. Адже на титульній сторінці того примірника пруського катехізису, який до кінця Першої світової війни зберігався в Петербурзькій публічній бібліотеці, було занотовано по-німецькому (анонімний запис датується дослідниками як зроблений «скоріше, мабуть, до, ніж після 1700 р.»): «Ця стара пруська мова

тепер зовсім зникла. 1677 р. помер єдиний, який ще її знав, старий, що жив на Куршській косі, проте там же такі люди мають ще бути». Отже, Куршська коса була одним з останніх притулків живого пруського слова.

Що ж до литовського компонента у мовній мозаїці Коси, то в цьому немає ніякої дивини: адже північна частина даної території прилягає до Литви, а протилежний берег Куршської затоки — прадавній район поширення литовських говірок. Більш того, в костьолах Куршської коси навіть правилося по-литовському ще до Першої світової війни, коли мовою державних установ тут була німецька. Ось чому «Атлас литовської мови», перший том якого побачив світ 1977 р., охоплює своїми матеріалами серед іншого й північ Куршської коси (її південна половина увиходить до складу Калінінградської області РРФСР).

У географічному відношенні справжнім мовним сюрпризом Коси є відгомін на ній латиської мови. Як? Чому? Адже ця територія не межує з Латвією та й взагалі від останньої її відділяє чималий мовний простір литовських говірок Жемайтії. І тут ми знову повертаємося до куршів.

4.1.3. Курші були славними мореплавцями. Вдзовж усієї території, яку вони населяли в давнину — від Ризької затоки до Куршської коси — перед ними лежало відкрите море. А ще Цицерон у праці «Про державу» (кн. 2, IV) писав, що всі поморяни «вже не відчують прихильності до насидженого місця; ні, крилаті надії та помисли ваблять їх далеко від дому, і навіть тоді, коли вони самі залишаються на батьківщині, в душі вони все-таки подаються геть і мандрують». Тим-то курші були відомі навіть ісландським сагам. І якщо на своїх кораблях, за свідченням стародавніх скандинавських джерел, вони гостювали потойбіч Балтійського моря, в Швеції й Данії, то тим більше було їм до снаги каботажне плавання уздовж його південно-східного узбережжя. Зокрема, саме цим слід пояснювати вже відзначену мовознавцями наявність ряду елементів куршської мови в латиських говірках та географічних назвах східного узбережжя Ризької затоки (на північ від Риги). Отже, виходячи з такого широкого територіального контексту, зовсім неважко дійти висновку, що тим більше курші мали селитися на сусідній з ними Куршській косі.

До таких загальних міркувань додаються й суто мовні. Уже в самому імені, яким себе називають корінні жителі Куршської коси, частково можна знайти відповідь на питання щодо їх походження. Ні, вони не латиші, не *latvieši*, як кажуть про себе звичайні носії латиської мови. Вони — *kursenieki*, курсенієки. Ця самоназва (однина *kursenieks*, вар. *kursinieks*) — похідне утворення від форми *Kurša* (під таким найменуванням у латиських народних піснях виступає Курземе, кол. Курляндія), поширеної за допомогою суфікса *-(e або i)pieks*, спорідненого зі слов'янським *-ник*. Проте на відміну від останнього латиський словотворчий елемент означає жителя того або того населеного пункту, місцевості чи краю, причому це значення властиве лише західній, приморській частині Латвії, тобто й самій Курземе. Отже, слово *курсенієки* буквально означає «жителі Курземе», і — що особливо важить — не тільки за змістом, а й за формою етнонім справді належить території, яку в минулому населяли курші. Треба враховувати й те, що курсенієка, чи жителя Куршської коси на протилежному боці однойменної затоки носії литовських говірок називали й називають *kuršis* 'курш'. Таку історію курсенієків можна прочитати в їхніх назвах — самоназві та найменуванні, що його дали литовські сусіди. А що ж каже сама історія?

За свідченням П. Ейнгорна — автора праці «*Historia lettica*» (1649 р.), латиші, що вміють говорити і по-німецькому, живуть на всьому узбережжі аж до Гданська, проте вони самі вже не знають, звідки й коли прибули їхні предки. На підставі, зокрема, й цього в сучасній науці робиться висновок про те, що латиші поселилися на Куршській косі близько XVI ст. Приплив нових поселенців з Латвії продовжувався і в наступні століття.

4.2. *Латвія*. У каталозі малих планет за № 1284 поміж *Комсомолією* та *Джультеттою* зареєстрована *Латвія* — невеличке небесне тіло (не більше 40 кілометрів у діаметрі), що обертається навколо Сонця десь між Марсом та Юпітером. Час появи даної назви в астрономії визначається тим, що її майбутнього носія було відкрито 31 січня 1944 р.

На відміну від космічної земна *Латвія* не має чіткої дати своєї появи перед очима історії. Ось чому відпо-

відь на питання, коли вперше згадується найменування цього балтійського краю, може надійти звідти, звідки її зовсім не чекають. Відомо, наприклад, що українське козацтво поповнювалося втікачами з багатьох країн, зокрема й балтійських. У козацькому реєстрі 1581 р. поряд з визначеннями (такий-то) з Wilna чи з Kowna є й запис: Martin z Lotwi, тобто з Латвії. Дане свідчення на рік випереджає джерело, яке одним з перших зафіксувало назву Латвії (Lotwa),— «Хроніку» М. Стрийковського (1582 р.).

Більш ранні свідчення про вживання форми *Лотва* (що дотепер зберігається у польській літературній мові — Lotwa) виявлено теж серед особових імен людей. Так, в одному документі 1540 р., складеному на території сучасної Гродненської області БРСР, зафіксовано визначення *Лотвинова дому*. Отже, існувало прізвище *Лотвин*, яке доводить, що назва країни *Лотва* була відома ще до 1540 р.

Найменування Латвії [що його пов'язують з назвою річки *Лотва* на Случчині (Мінська область БРСР), а відтак і припускають, що там була прабабківщина латишів] попри свій давній характер дуже пізно потрапило на сторінки писемних пам'яток. Тим-то й доводиться історикам (або тільки історикам мови) «відвойовувати» у небуття такі хронологічні поступки — від року до кількох десятиріч. Проте одразу на століття розраховувати тут не доводиться.

У переліку народів і країн, що подається Нестором-літописцем і датується 1093—1095 рр., Латвії немає. Зате там наявна одна з її історико-етнографічних областей, найменування якої викликає особливий інтерес у дослідника балто-слов'янських взаємин.

4.3. *Земгале*. Сучасна назва м. Новгород-Сіверського на Чернігівщині нагадує про сіверян — давнє східнослов'янське плем'я, що жило в басейнах Десни, Сейму і Сули. У «Повісті минулих літ» ця територія називалася *Сѣверъ* (порівняймо рос. *север* 'північ'), від чого й утворено етнонім, бо до часів розселення слов'ян через Білорусію аж до Новгорода саме тут було північне узміжжя східнослов'янських племен. Назва сіверян належить до найдавніших найменувань слов'янських племен, повторюється вона і на Балканах — у Мізії VII ст. (територія Болгарії), де було зафіксовано етнонім Σέ-

верец. І от що цікаво: хоча існують ще три сторони світу та їх назви — південь, схід, захід, однак жодна з них не була використана слов'янами для найменування решти своїх племен. Північна орієнтація в давньослов'янському назвотворчому процесі видається нам особливо виразною й важливою, коли звернутися до балтійської етнології.

Серед назв балтійських племен впадає в око згаданий етнонім, відомий Несторові-літописцеві як *зимгола*. Носії цього імені в кінці I та в перших століттях II тисячоліття н. е. населяли басейн р. Ліелупе (за конфігурацією ця територія разом з Ризькою затокою дещо нагадує піщаний годинник). І потойбіч Балтійського моря, на сході Швеції, якась Сігрід, що жила в XI ст., встановивши пам'ятний камінь на честь свого чоловіка Свейна, увічнила не тільки його, але й земгалів (Soemgallig — так передається латиницею запис «рунами» — особливим давньогерманським письмом), бо саме до них, як свідчить текст, «він часто плавав... на кораблі з дорогими товарами»¹⁰. До наших днів пам'ять про цей етнос зберігається в найменуванні історико-етнографічної області Латвії — *Земгале* (Zemgale; за походженням мало б писатися Ziemgale). Що ж до самого етноніма, то тут звертають на себе увагу три особливості: 1) *земгали* означає 'сіверяни', бо лтс. ziemeļi 'північ' (той же корінь, що й у слові *зима*), а gals 'кінець, край'; 2) *Земгале* є північним краєм лише стосовно до Литви, тоді як у самій Латвії, до складу якої вона входить, це південні райони; 3) *Земгале* й *земгали* — єдина в усьому балтійському світі територіально-племінна назва, що утворена від найменування сторони світу: підкреслюємо — північ, а не південь, схід чи захід.

Як бачимо, *сіверяни* й *земгали* багато в чому є назвами одного й того самого плану. За цим паралелізмом, безперечно, стоїть чимала історія балтійських і слов'янських народів. Однак важко сказати, що спричинилося до цієї подібності — спільність чи тільки рівнобіжність тих шляхів розвитку, якими в доісторичні часи йшли балти і слов'яни.

4.4. *Литва*. В історії слов'янської граматичної термінології був період, коли білоруська мова називалася литовською. Звичайно, в жодному зі словників, скажімо, кінця XVI — початку XVIII ст., тобто часу, до якого

адресовано твердження, не було статті: «литовський — те саме, що білоруський». Однак таке чітко засвідчується словниковими ілюстраціями цієї мови в київському «Лексиконі» (1627 р.) Памви Беринди (приклад: *петухъ*) і в теж парадоксальному — з нашого погляду — висловлюванні словацького філолога Д. Крмана (1708 р.), що «поблизу Вільна говорять іншою мовою, відмінною від литовської».

Подані факти виразно свідчать, що з розширенням території етнографічної Литви до меж Великого князівства Литовського зріс і обсяг значення цієї власної географічної назви аж до втрати нею початкового етнічного змісту.

Окреслена, сказати б, «етнічна інфляція» географічного найменування *Литва* спричинилася до того, що похідні від нього утворення стали вживатися на позначення всіх підряд жителів Великого князівства Литовського незалежно від їхньої національності.

Так, на північний схід від етнографічної Литви латиська назва литовців *leiši* в піснях, записаних на сході Латвії — в Латгалії, інколи має зовсім відмінне значення — «латиші Латгалії, латгальці». Нова семантика етноніма *leiši* пояснюється тим, що протягом 1561—1772 рр. ця частина Латвії перебувала в політичній та економічній залежності від Польсько-Литовської держави¹¹.

З цієї самої причини на півдні Естонії, де така залежність тривала з 1561 по 1625 р. (фактично, а офіційно до 1629 р.), видана 1648 р. естонська граматика Й. Гутслаффа слово *Leitte* (з лтс. *leitīs* 'литовець', наз. множ. *leiši*) вживає як один з відповідників нім. *Pöle* 'поляк'¹². Отже, балтійський етнонім *Leitte* в цей час на даній території був відомий, очевидно, у значенні 'поляк, житель Польщі'.

Що ж до семантичної долі подібних утворень у південно-східному напрямку від етнографічної Литви, то тут, сягнувши одразу України, нагадаємо свідчення автора першого великого словника української мови П. Білецького-Носенка: *Полтавские малороссияне называют литвинами всех жителей задесенских, говорящих белорусским наречием. У творчій спадщині І. С. Нечуя-Левицького є такі слова: На українських заводах з'явилися безщасні поліщуки, чи, як їх звуть на Україні, лит-*

вини («Бурлачка»). Необхідно підкреслити, що таке визначення стосується Полісся в цілому, тобто як Білоруського, так і Українського Полісся, бо частина останнього увіходила до складу Великого князівства Литовського аж до 1771 р.

Отож під ім'ям *Литва*, що походить від річкової назви і в історичних джерелах вперше згадується під 1009 р., впродовж століть виступали, крім власне литовців, також і латиші, і поляки, і білоруси, й українці Полісся. Це і є ключем до розуміння географічного значення найменування Литви та її жителя в ХІХ ст. (як-от у творчості О. С. Пушкіна, А. Міцкевича, Т. Г. Шевченка та ін.). Саме в світлі цього й слід сприймати популярність на Україні прізвищ типу *Литвин*, *Литвиненко*, *Литвяк* тощо та відповідних назв населених пунктів¹³. Ремінісценцією періоду Великого князівства Литовського є й назва *Брест-Литовського* проспекту в м. Києві, хоча найменування міста (*Брест-Литовськ*, ХVІІ — початок ХХ ст.), в бік якого він спрямований, вже давно звучить просто *Брест*.

БАЛТІЙСЬКІ ІМЕНА В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ СЛОВ'ЯН

О. Ви приїхали до Луцька. Проминувши центр міста, йдете вгору вулицею Маяковського, далі звертаєте ліворуч на вул. Крупської. Спочатку пам'ятка архітектури — костюл Петра і Павла, потім — природи, з написом: «Ясен звичайний. Вік — 200 років. Любиме дерево Лесі України. Охороняється законом». І нарешті ви опиняєтесь перед В'їздовою баштою замку Любарта ХІV—ХVІ ст., який так самотньо оздоблює архітектурний силует обласного центру Волині. Потрапивши на територію неприступної колись фортеці, довідуєтесь, що 1429 р. великий литовський князь Вітовт приймав тут європейських монархів...

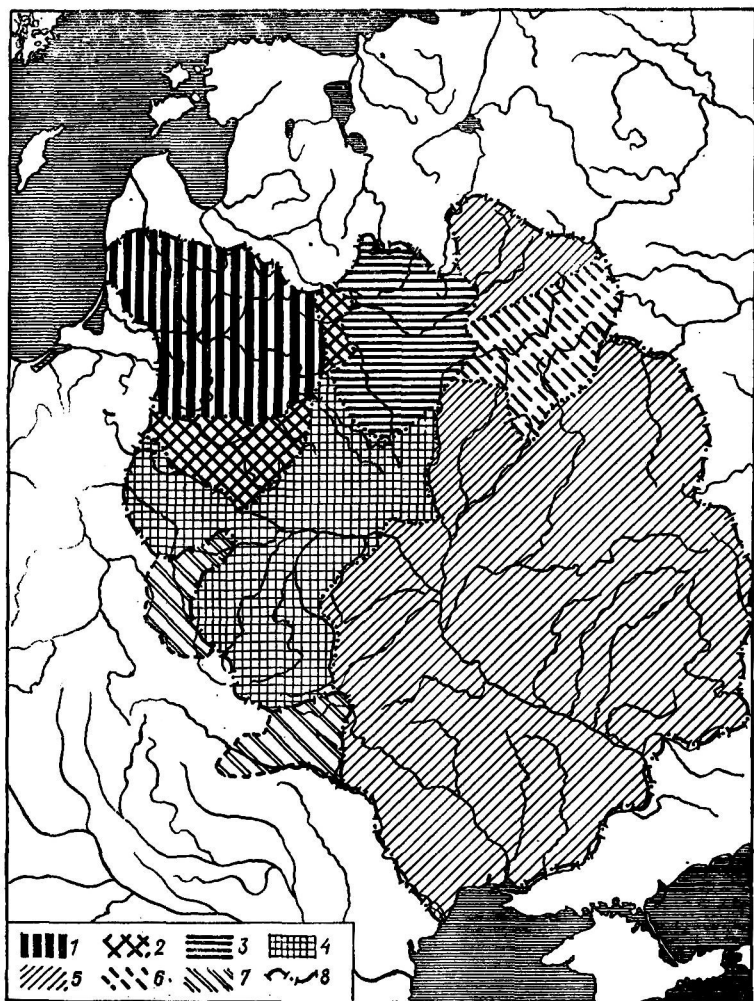
Через В'їздову башту Луцького замку ми увіходимо і в той період історії України, коли різні її землі були приєднані до Великого князівства Литовського: насамперед Волинь за Гедіміна (1316—1341 рр.), що поставив тут на князювання свого сина Любарта, одружив-

ши його з дочкою волинського князя, а потім за Ольгерда (1345—1377 рр.) — величезні простори від верхів'їв лівих приток Дніпра на північному сході аж до Дністра й узбережжя Чорного моря на південному заході. У цій литовській від моря до моря державі Луцьк певний час відіграв роль великокнязівської столиці. Ось чому на прийом у замок Любарта й з'їжджалися монархи Європи...

Та не тільки в камені увічнилась історія. Вона закарбувалася й у слові. Уже на меморіальних дошках Луцького замку відлиті з металу імена Любарта та Свідригайла, як-от у напису «Башта Свидригайла XV ст.» (до речі, всупереч існуючій правописній практиці автор вважає доцільним литовське *i* — в таких іменах, як *Gediminas*, *Svitrigaila* тощо, — послідовно передавати українським *i*). І все-таки основна адреса таких пошуків — пам'ятки писемності.

У виданому 1977 р. «Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.» (том 1) знаходимо низку литовських імен, засвідчених у документах, укладених у Луцьку: 1) *Я Любартъ Кведеминовичъ, Луцький и Володимерский князь... записалъ есми и далъ село свое Рожысче... церкви у Луцку* (1322 р.); 2) *а при том были свѣтки: пан Юшко Довгайлович, пан Пашко Яловицкий* (1463 р.); 3) *мы... дѣлили есмо отчину свою промеж себе перед паном Михайлом Монт<о>товичом старостою Луцким* (1463 р.). Порівняймо не відзначені в «Словнику» вихідні литовські форми відповідних імен: *Gediminas*, *Daugaila*, *Mantautas*.

Якщо в такому ж плані переглянути другий том вищезгаданого словника (1978 р.), то серед форм, у коментарі до яких бракує вказівки на балтійське походження, відзначимо антропонім *Сурвилович: А при том были... панъ Петръ Войницкий, а ... пан Гринко Сурвилович* (Київ, 1437 р.). Це двочленне ім'я відоме як у пруссів (*Surwille*), так і серед сучасних литовців (*Survila*), причому К. Буга наводив обидві форми як приклад повного збігу в антропонімії названих балтійських народів¹⁴. Отже, коли надавати перевагу версії про литовську вихідну основу даного утворення, то це є можливим завдяки лише позамовному міркуванню — більшій імовірності побутування саме литовського імені у Києві XV ст. Натомість уже до західнобалтійського мовного середовища належить

Велике князівство Литовське (XIII — середина XV ст.).

Умовні позначення: 1 — територія створеної у XIII ст Литовської держави; 2 — землі, придані за Міндовга (до 1263 р.); 3 — Полоцька й Вітебська землі, тимчасово залежні від Литви за Міндовга; 4 — землі, придані за Вітени (1296—1316) та Гедіміна (1316—1341); 5 — землі, придані за Ольгерда (1345—1377); 6 — землі, придані за Вітовта (1392—1430); 7 — спірні землі Литви і Польщі XIV—XV ст.; 8 — державні кордони середини XV ст.

Подається за виданням: *Mažoji Lietuviškoji Tarybinė Enciklopedija*. T. 2.— Vilnius, 1968.

антропонім **Тевикель*, зафіксований у Львові під 1478 р.: *А при томъ были добрые люди ... панъ ва(с)ко полтевъ кн[я]зъ тевике(л)*. Точний відповідник цій формі можна знайти у відомому зібранні прусських особових імен Р. Траутмана: Thewico, Tewike. Зважаючи на те, що на Львівщині, як зазначалося вище (див. попередній розділ, 3.2), ще за три десятиліття до цього запису згадується село *Ятвяги*, не виключено, що саме з названим етносом слід пов'язувати наведене ім'я зі «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.».

В експозиції Миколаївського обласного краєзнавчого музею представлено середньовічне зображення князя Вітовта, з ім'ям якого пов'язане заснування на Миколаївщині с. Вітольдів Брід (пізніше Жовтневе), і поряд — оскільки експансія литовських феодалів відбувалася без опору з боку місцевого населення — репродукція з картини І. С. Іжакевича «Кияни не впускають до міста литовського воеводу Гаштовта (1471 р.)»...

Однак великих князів і воевод було не так уже й багато. Справжній творець історії — тисячолікий і тисячойменний — і став тим головним балтійським героєм, що у взаєминах зі слов'янством залишив йому на пам'ять цілу колекцію своїх автографів.

1.1. Балтійські імена, носії яких — чи безпосередньо тепер, а чи у віддаленому минулому — були вихідцями з мовного середовища латишів, литовців чи пруссів, увічнилися на багатьох сторінках історії нашої країни в періоди її найбільших випробувань.

На алеї центральної вулиці м. Умані стоїть намогильний пам'ятник з написом: «Вечная память борпам за создание советской власти в г. Умани товарищам Пионтковскому А. А., Урбайлису И. Ю., павшим от рук белобандитов 5 января 1918 г.». Виразні мовні риси обох прізвищ незаперечно вказують на те, що носій першого з них був поляком, а другого — латишем або литовцем. Обидва інтернаціоналісти віддали своє життя в ім'я майбутнього України.

У битвах, що точилися на її полях, у ті часи поліг смертю хоробрих майже увесь бойовий склад 4-го Латиського полку та 5-го Земгальського, або Окремого полку, командиром якого був тоді Валфрід Паварс.

І саме Латиська стрілецька дивізія звільнила від білогвардійців м. Харків. Це сталося 16 грудня 1919 р.¹⁵

За площею Церемоніалів меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой» підноситься трибуна — три довгі яри, проходячи якими читаеш на гранітних плитах, що утворюють суцільну стіну, імена похованих за ними захисників фортеці. Як відомо, в героїчній обороні цитаделі над Бугом взяли участь представники понад тридцяти національностей і народностей Радянського Союзу. І хоча прізвище не завжди є свідченням етнічної належності його носія, та все ж на певні — нехай навіть і опосередковані — зв'язки з відповідним етносом воно-таки вказує. Ось два записи на згаданих плитах: *мл. сержант Борейко Иван Наумович... мл. сержант Трич Петр Иванович...* По літерах перечеитуєш їх, і чується пушкінське: *Что в имени тебе моём?* Та у поета це питання було риторичним, а тут на нього відповідає історія... Адже сини слов'янських та балтійських народів пліч-о-пліч громили хрестоносців ще на полях Грюнвальда. І нащадки тих звитяжців 1410 р. разом з братами з інших народів стояли на смерть проти навали нових хрестоносців у Надбужжі 1941 р.

Серед кращих творів литовської поезії періоду Великої Вітчизняної війни є вірш Е. Межелайтіса, що починається рядками:

В степу сільце ми визволили з боєм,
Що по-російськи звалося *Литва*,
Й полинули, йдучи там стороною,
В думках до тебе, сива *Льєтува*.

(В оригіналі: *Litva* і *Lietuva* — литовська самоназва країни.)

За цим літературним фактом стоїть дійсність. У роки Великої Вітчизняної війни бійці-литовці брали участь у визволенні від німецько-фашистських загарбників Харкова, Мелітополя, Севастополя, Одеси та інших міст України. Наприклад, командир одного з підрозділів 414-ї стрілецької дивізії А. Юодісу за героїзм, проявлений ним у боях за Севастополь, було присвоєне звання Героя Радянського Союзу¹⁶. Це з одного боку. А з другого — в українських степах справді є багато сіл, найменування яких пов'язані з *Литвою*, як-от три *Литвинівки* на Харківщині й Полтавщині, *Литовка* в Запо-

різькій обл., *Литвиненкове* в Криму тощо. Отже, поетичний образ можна вважати реально історичним.

Посвідчені власнойменними документами, взаємини з балтійськими народами простежуються на всьому шляху історичного й культурного розвитку слов'янства.

1.2. Мовні пам'ятки зберігаються не лише на м'якому матеріалі — папері, пергаменті чи білій корі берези. Предки сучасних східних слов'ян писали й на твердому металі, зокрема на сріблі.

У Давній Русі після того, як в XI ст. зникли з обігу монети, грошима були срібні злитки певної форми й ваги. Виготовленням таких розрахункових одиниць займалися так звані ливці (від слова *лити*) в спеціально обладнаних для цього майстернях, куди замовники приносили свій метал (срібло), а одержували вже готові «гроші». Щоб кожному замовникові віддавати продукцію, виготовлену саме з його матеріалу, ливці видряпували на тій чи тій серії срібних злитків відповідне ім'я клієнта. Це були суто робочі помітки, які для подальшого функціонування даного типу грошей не мали ніякого значення. Так виник своєрідний вид писемних пам'яток на сріблі, що містять лише імена людей. Проте, незважаючи на дуже обмежений характер тексту, навіть у цих мовних мініатюрах знайшли відбиття балто-східнослов'янські етнічні зв'язки.

У XVIII ст. на території Рязанщини було знайдено скарб срібних злитків XIII ст. так званого литовського типу, в написах на яких можна вказати принаймні два балтійські сюжети. Перший з них: *Павелъ Рижанинъ* (Ермітаж, злиток № 674). Отже, замовник злитків був рижанином, мешканцем чи уродженцем Риги, однак про його етнічну належність важко сказати щось певне: носій цього імені — попри слов'янську форму останнього (з лат. *Paulus*) — міг бути не тільки слов'янином, а й латишем чи іншим балтом або й німцем — одним словом, представником будь-якого з тих етносів, що мешкали тоді в цьому місті.

Натомість безперечним фактом саме балтійських мов є напис *Бетовто* або — в іншому читанні — *Бетовтоо* (Ермітаж, злиток № 671). Історик М. П. Сотникова, якій ми завдячуємо цими цінними лінгвістичними свідченнями¹⁷, перша визначила балтійський характер наведеного імені. Щоправда, докладне пояснення дослідницею

цього антропоніма — вона виводила його з форми *Вітовт* — у подальшому слушно переглянув відомий балтист Є. Налєпа, який вказав у пам'ятках на найближчі історичні паралелі до розглядуваного імені: *Битовт* у Литві під 1450 р. і *Bitawte* в Пруссії під 1347 р.¹⁸

Це прусько-литовське особове ім'я зі срібного злитка XIII ст. уже як прізвище добре відоме в новітні часи. У своїх «Рассказах о книгах» М. П. Смирнов-Сокольський згадує ім'я бібліографа Ю. Бітовта, на працю якого посилався Олександр Блок, друкуючи в 1916 р. збірку віршів Аполлона Григор'єва. «Мала Литовська Радянська Енциклопедія» подає статтю про вихованця Московського університету, публіциста Рамунаса Бітаутаса (1886—1915). Даний антропонім ліг в основу низки географічних назв на території Литовської РСР, як-от сіл *Вутауціаі* та *Вутаупус* відповідно Шілальського та Варенського районів, а також річки *Вутаутас* (Молетський район).

Однак за новітнім поширенням цих форм не слід забувати, що напис *Бетовто(о)* з XIII ст. міг стосуватися не тільки литовця, але й прусса (серед пруссів таке ім'я зафіксовано кілька разів протягом XIV ст.). Більше віддалення пруссів від Смоленська, через який, на думку дослідників, мав потрапити на Рязанщину «комплект» литовських злитків, не повинно перешкоджати цій імовірності: адже разом з «Бетовтовим сріблом» промандрували на схід і «гроші» Павла Рижанина.

1.3. В історичних документах, що походять зі слов'янських територій Великого князівства Литовського, часто трапляються особові імена балтійського походження. Увічнені в географічних назвах, вони й до наших днів збереглися в ряді найменувань населених пунктів України, як-от *Домонтово* на Черкащині, *Любар* на Житомирщині, *Судимонт* на Хмельниччині та ін.

Проте не за всіма такими назвами обов'язково стоять вихідці з балтійських країн. Наприклад, дослідники вже відзначали, що в українських грамотах XIV—XV ст. посями литовських імен бувають «не тільки литовські князі, але й західноруські й молдавські «пани» й бояри»¹⁹. Крім випадків ослов'янення самих литовців (про що є незаперечні історичні свідчення), таку обставину слід пояснювати соціальною престижністю імен литов-

ських князів на тих землях, що перебували в їхньому володінні.

Престижність литовського антропонімікону, особливо великокнязівського, інколи набувала таких масштабів, що ці імена з предмета потаємних заздрощів ставали метою найактивнішої боротьби, в якій не гребували фальсифікацією. Наприклад, один з найбагатших магнатів шляхетської Польщі, ворог українського народу «лютий Еремия Вишневецкий-Корібут» (слова з повісті Т. Г. Шевченка «Близнецы») за своїм походженням аж ніяк не був Корібутом. Адже з історії добре відомо, що рід новгород-сіверського князя Корібута (брата Ягайла) припинився за браком подальших нащадків. Незважаючи на це, Вишневецькі виводили свою генеалогію саме від Корібута, як це робили й інші шляхетські родини — Збаразьких, Порицьких та Воронєцьких, пишучись Корібутовичами чи просто Корібутами. Очевидно, фальшування своїх родоводів і привласнювання гучних чужих імен були поставлені на серію. У такий самий спосіб, користуючись послугами панегіристів і (за сумісництвом) спритних фахівців від історії та геральдики (вони ж майстри підробок і натяжок), князі Сангушки додали до свого прізвища — *Любартовичи*, Сапегі — *Нарімутовичи*, а Свідерські — *Свідригелли*²⁰. Приміром, для зовнішнього декору Сангушків, що мали великі землеволодіння на Волині, це «розширення» імені створювало враження одвічності їхніх прав: у XIV ст. протягом близько 60 років один із синів Гедіміна Любарт був волинським князем.

Описані факти застерігають, що не всі імена литовських князів, які зустрічаються в історії України, слід приймати за чисту монету. Очевидно, такий критичний підхід потрібен і тоді, коли йдеться про утворені від подібних імен географічні назви.

Магнати, як то кажуть, підшивалися під давніх литовських князів, а хто був поспритніший з низів, той підшивався під магнатів. Інфляція власнойменних атрибутів шляхти набула таких розмірів, що в першій половині XVII ст. було написано спеціальний твір («*Libet chatogim*», тобто «Книга хамів») — своєрідний словник самозванців. Ось уривок з нього: «Ці Карботи хлопці — бодай їх повбивало — видають себе з дому Корі-

бутів»²¹. Отже, литовські імена поширювалися і в такий спосіб.

Очевидно, саме мода на самозванців, які прибирали собі імена великих литовських князів, і призвела до того, що новоз'явлений тезко сина Ольгерда Свідригайла (близько 1370—1452) був популярний у польському фольклорі XVII ст., а в Малопольщі вживалося або й виникло загальне слово *świdrygał* 'спритний; жартівливий, кривляка; авантюрик'. Більше того, з усім цим комплексом слід пов'язувати й вибір Ф. М. Достоевським імені для героя свого роману «Злочин і покарання». Адже саме Свідригайлов має репутацію «шулера» й «авантюрика з темним кримінальним минулим». У світлі того, про що йшлося вище, добре видно внутрішній зв'язок між образом цього літературного героя та його ім'ям²². Так литовський антропонім XIV—XV ст., пройшовши довгий шлях семантичного розвитку, став одним з художніх засобів класичної російської літератури XIX ст.

2.1. Кожне більш-менш значне зібрання прізвищ з тих північнослов'янських територій, які мали історичні зв'язки з балтійськими землями, містить певний прошарок елементів, що свідчать про ці взаємини. Візьмімо, наприклад, «Словник художників України» (Київ, 1973 р.), в якому можна довідатись майже про дві з половиною тисячі імен українських діячів образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва та архітектури від давнини до сучасності.

Наприкінці XVII — в середині XVIII ст. у м. Жовкві (тепер Нестеров Львівської обл.) жили брати Гнат і Степан Стобенські й син першого з них Іван, що уславилися в галузі сницарства й скульптури. Разом з тим їхнє прізвище особливе і з погляду балто-слов'янських зв'язків. Корінь *stab- 'камінь', що зберігається у прізвищі (пор. прусськ. *stabis* 'те саме'), в географічних назвах слов'янських територій трапляється, за поодинокими винятками у верхів'ях Дніпра, тільки на захід від Вісли й Сану, в чому дослідники вбачають вираз спільних балто-слов'янських мовних переживань найдавнішого періоду²³. Отже, прізвище *Стобенський*, локалізоване в Жовкві кінця XVII ст., дещо доповнює відомості про територію загального поширення утворень від кореня *stab- 'камінь', через що воно становить певний

інтерес і як суто мовний факт у загальній мозаїчній картині балто-слов'янських відносин.

У прізвищах художників України найбільшою мірою представлені балтійські особові імена, появу яких слід пояснювати періодом входження її до складу Великого князівства Литовського. Так, наприклад, у середині XVIII ст. в Кам'янці-Подільському жив і працював художник Юрій Радивилівський. Порівняймо поширений у минулому литовський антропонім *Radivilas*, який зафіксовано ще в грамоті 1432 р.— *Родивиль*. Ім'я художника утворилося не безпосередньо від *Радиви́ла*, а від *Радивилів* — найменування населеного пункту. Зокрема, так (у полонізованій формі — *Радзивилів*) і досі називається залізнична станція, при якій розташований райцентр Ровенської обл. м. Червоноармійськ (1564 р. це був маєток М. Радзівіла).

З Нарбутівки на Сумщині (яка 1678 р. згадується як хутір Мойсея Нарбурта) походив видатний український графік Георгій Нарбут (1886—1920). Це ім'я, трьохсотрічну традицію вживання якого на Україні завершив, зокрема, син графіка, художник театру Данило Нарбут, походить від лит. *Noributas* (на відміну від форми *Radivil* з'єднувальний голосний *-i-* між двома складовими компонентами імені тут випав).

Такого самого типу є друга частина прізвища сучасної львівської художниці Софії Караффи-Корбут. Порівняймо лит. *Kaributas* та його вже згадані слов'янські «відбитки». Форми *Noributas* і *Kaributas* мають спільний складовий елемент *-butas*, що означає 'дім'. Початкові ж їх компоненти означають відповідно '(той, хто) хоче' і '(той, хто) воює, виборює'. Отже, виходячи з відомих елементів давніх слов'янських імен, ці литовські антропоніми можна було б передати як *Хотидомъ та *Боридомъ.

Що ж до першої частини прізвища — Караффа [від італійського (за походженням з арабської мови) слова *sağaffa* 'графин'], то вона теж відображає певний момент в історії литовського суспільства, коли його вищі кола намагалися зв'язати свої родоводи з давньоримськими²⁴. У XVI ст. навіть з'явилася легенда про родича імператора Нерона на ім'я Палемон, який разом зі своїми прибічниками приплив до берегів Литви, де заснував ряд міст і дав початок найвизначнішим литов-

ським родам. До речі, на Русі цей генеалогічний міф теж був відомий, що й дало привід Івану Грозному в посланні до одного зі своїх противників «протетимологізувати» гучне ім'я: *А пишешься Палемонова роду, ино то палаумова роду*²⁵.

Радивилівський, Нарбут, Корбут — усе це відображення стародавнього типу балтійських імен, який нині зберігається більш-менш масово лише в прізвищах однієї частини Литви — Жемайтії.

Новітніші за характером литовські особові імена відбилися в прізвищах сучасних живописців С. М. Борейка та В. Г. Путейка, які об'єднуються спільним суфіксом (-ейка). Порівняймо литовські форми *Vareika* та *Puteikis*. Цікаво, що носії цих прізвищ походять з місцевостей, де відомі численні литовські залишки в словнику (в даному разі с. Шумське на Тернопільщині та с. Люденевичі на Гомельщині).

2.2. Чимало імен російської культури містить певний, хоч не завжди усвідомлюваний носіями зв'язок з балтійськими країнами, народами й мовами. Наприклад, серед діячів книжкової та видавничої справи, крім принагідно вже згаданого Ю. Бітовта, слід назвати ще ім'я Е. С. Монтвіда (пор. лит. *Mantvydas*) — засновника дореволюційного журналу «Всходы», популярного в гуртках самоосвіти робітників петербурзьких друкарень. Серед відвідувачів редакції бував і О. М. Горький, який, за свідченням Ал. Алтаєва (М. В. Алтаєвої), «дуже поважав як Монтвіда, так і його журнал»²⁶. «Музыкальная энциклопедия», яка з 1973 р. виходить у Москві, подає, зокрема, статті про співачку П. А. Бартеневу (1811—1872), що її талант шанували О. С. Пушкін, В. А. Жуковський, М. Ю. Лермонтов й ін., та органістів і піаністів батька й сина Гедіке: Федора Карловича (1839—1916) і Олександра Федоровича (1877—1957). Останній ще більш знаний як композитор, зокрема як автор педагогічної літератури для фортепіано, популярної в музичних школах нашої країни. Проте навряд чи кому спаде на думку, що в обох цих прізвищах звучить відгомін прусської мови — саме такі імена були у прусів: *Barteppe* (детальніше про цей антропонім у зв'язку з ще одним його носієм — до речі, теж у галузі книжкової та видавничої справи, як Бітовт та Монтвід, — йтиметься в наступній частині, в розділі про Т. Г. Шев-

ченка) та Gedike, найдавніша фіксація якого (останнього) належить ще до 1335 р.²⁷ Тим часом і батько, й син Гедіке народилися й померли в Москві.

Та особливо тісний не тільки мовний, але й біографічний зв'язок з балтійськими країнами у двох визначних носіїв одного й того самого прізвища *Антокольський* у російському дореволюційному мистецтві та в російській радянській літературі: у скульптора Марка Матвійовича А. (1843—1902) та поета Павла Григоровича А. (1896—1978).

Як правило, прізвища на *-ський* утворені від географічних назв. Що ж таке *Антоколь*? *Антоколь* — це слов'янська назва однієї з частин (у минулому — передмістя) Вільнюса, яка походить від литовської форми найменування даного району — Antakalnis. Останнє походить від прийменника anta 'на' та іменника kalnas 'гора', тобто 'нагір'я'. Форма anta є діалектною замість літературної ant (порівняймо: в Литві є села Antakalnis і Antkalnis). У процесі запозичення слов'янами цієї географічної назви відбулось її скорочення: спочатку мало бути **Антокольнь*, а вже пізніше стало *Антоколь*. Цей остаточний варіант (Antokol) разом з відповідним прикметником (antokolski) зустрічається, наприклад, у листах Адама Міцкевича²⁸ — у 1815—1824 рр. польський поет постійно жив чи бував у Вільні.

Таким чином, в іменах скульптора і поета, можна сказати, закодована частинка литовської мови в її взаєминах зі слов'янськими. Найбільшою мірою тут прислужилось польське мовне середовище, на що вказує місце наголосу — *Антоко́льський*, а не *Антоко́льський* (бо ж і зараз у Вільнюсі кажуть *Анто́коль*). Що ж до походження не самого по собі прізвища, а його носіїв, то найміцніший біографічний зв'язок, так би мовити, між словом і ділом у майстра різця, а не пера: автор біомармурового «Нестора-літописця» був уродженцем Вільнюса, на честь чого одна з вулиць міста (неподалік від старовинного будинку університету) названа іменем М. Антокольського.

Трохи дальший, але теж живий зв'язок з Вільнюсом був у поета. Павел Антокольський доводився родичем скульпторові (останній був братом його діда), і хоча він народився у Петербурзі, але в дитинстві також жив у Вільні. Ось чому, за спогадом поета, його глибоко

схвилювали випадкові слова, почуті ним на рідній вулиці під час відвідин Вільнюса на початку 50-х років: «Павлик, уже вернувся?!»²⁹

2.3. З балтійським мовним середовищем у польській культурі пов'язані імена фізика Марії Складовської-Кюрі та лірика Ципріяна Норвіда. Якщо дівоче прізвище першої походить від назви маєтку *Склоди*, а остання — від пруського особового імені *Sclode*, засвідченого ще в 1258 р., то форма *Norwid* становить собою двочленний балтійський антропонім (пор. корені литовських дієслів *pag-* в *pagėti* 'бажати' і *vud-* 'бачити', пор. *paugdėti* 'заздрити', ще точніше з огляду на спільність походження — 'завидувати'), що може бути як литовським, так і пруським.

Як у російській, так і в польській книжковій справі певне місце посіли діячі з балтійськими іменами. З цієї причини багатотомна бібліографія польської літератури, що з 1963 р. виходить у Варшаві, має назву «*Nowy Korbut*» — на честь Г. Корбута, автора попередньої аналогічної праці (у 4-х томах).

Деякі литовські власні імена, уживані в творах А. Міцкевича та Ю. Словацького, увійшли навіть до міжнародної ботанічної номенклатури: *Aldona* (пор. відповідне жіноче ім'я) та *Mendogia* (пор. лит. *Mindaugas*) — так ще в кінці минулого століття польський ботанік М. Раціборський назвав нові види грибів, відкриті ним на острові Ява³⁰.

2.4. Псевдоніми становлять собою частину творчості їхніх носіїв. Так, із «Словника українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.)» О. І. Дея довідуємося, що відомий український філолог І. Г. Верхратський (1846—1919) виступав як поет під прибраними антропонімами *Любарт Спивомир* та *Любарт Горовський*. Чому один з перших діалектологів на Західній Україні уподобав литовське ім'я волинського князя Любарта — неясно.

Доктор філологічних наук В. П. Петров (1894—1969) у своїх дослідженнях останніх років життя порушував проблему балтійських елементів у річкових назвах України. Але ще в 1920-х роках він же, виступаючи як прозаїк, підписувався псевдонімом *Домонтович* (пор. лит. *Daumantas*)! Отже, коло замкнулося. Та чому так, відповіді важко.

Показово, що ні в збірці О. І. Дея, ні в «Словнику псевдонімів російських письменників, учених та громадських діячів» І. П. Масанова на відміну від східнобалтійських сюжетів, як-от *Литвин* чи *Латышевский*, немає жодного утворення від назви пруссів. Більше того, автори, що їхнім справжнім прізвиськом було *Прусаков* чи *Пруссаков* (словник Масанова), друкували свої твори під вигаданими іменами. Найоригінальнішу заміну знайшов один з публіцистів 1900-х років, який замість А. І. Пруссаков підписувався *Крестоносец* або *Рында* (пор. в давніх пам'ятках *рында* 'зброносець'). Справді, це «публіцистичний» відповідник офіційного прізвища і разом з тим ще один мовний документ про повну германізацію й самого імені пруссів.

У світі слов'янського художнього слова чи не єдиним письменником, що своїм літературним ім'ям обрав західнобалтійський етнонім, був автор «Фараона» і «Ляльки» поляк Олександр Гловацький, він же Болеслав Прус. Проте цей вибір був зовсім не випадковий, як не випадкове й саме поєднання прізвища й псевдоніма. Ще в другій половині XV ст. серед польських урядовців був відомий Мацей Гловацький, що походив з дрібношляхетської родини герба Прус I³¹. Земляком і колегою А. Міцкевича за студентських років був лікар Францішек Гловацький герба Прус I³². До зубожілої шляхетської родини герба Прус I належав і майбутній класик польської літератури Олександр Гловацький. Він розцінював своє зблякле шляхетське прізвисько лише як варте того, щоб ним підписувати всяку слабеньку — так думалося авторіві — писанину³³. Та судилося інакше, і це ім'я-псевдонім, у початковому моменті пов'язане з вихідцями із прусських земель (про що вже йшлося), стало окрасою не лише польської, а й усїєї слов'янської літератури.

2.5. В історії російської, української та білоруської фізичної культури та спорту є чимало відомих діячів, імена яких, прославлені видатними досягненнями, теж мають у собі якусь частку лінгвістично закодованого минулого балто-слов'янських взаємин.

У великій шерезі спадкоємців литовського антропоніма *Kaributas* — від історичних тезок до сучасних однофамільців (1.3, 2.1, 2.3) — найзнаменитішою стала уродженка Гродна гімнастка Ольга Корбут, переможне ім'я

якої засяяло на світловому табло ХХ Олімпійських ігор (Мюнхен, 1972) перед мільйонами телеглядачів світу.

Фрагмент латиської мови (ozols 'дуб', ozoliņš 'дубок') містить прізвище Миколи Озоліна — багаторазового чемпіона та рекордсмена СРСР у стрибках із жердиною, доктора педагогічних наук, автора праць з теорії та методики спорту, — хоча видатний легкоатлет народився на території сучасного Варшавського воєводства ПНР, отже, далеко від Латвії.

Зрештою, гросмейстер з шахів, призер першості країни (1950) та переможець міжнародного турніру в Бухаресті (1953) Олександр Толуш мав свого тезка-однофамільця ще серед пруссів: Tolusch — таке було ім'я одного з них, що під 1383 та 1387 рр. згадувався в документах, які відносилися до району м. Пасленка в сучасному Ельбьльонзькому воєводстві ПНР.

*Що значить прізвище? Просте й барвисте,
У наші дні, а чи й на майбуття
Воно — носій лише такого змісту,
Який, змужнівши, вклали ми в життя.
Та є свій смисл і в прізвищі малятка:
Як у минуле думкою полинь,
Ім'я родини — це і перша згадка,
Й загадка в естафеті поколінь.
Ім'я та назва — вкупі йдуть обоє:
Без них — ані подій, ані легенд,
І навіть дата не була б собою —
Так, як без співу — акомпанемент.
І часто між гостей в слов'янськiм домі
Ім'я литовське чулося спокон,
І орден на місцях свого розгрому
Вивчав з їх назв балтійський лексикон.*

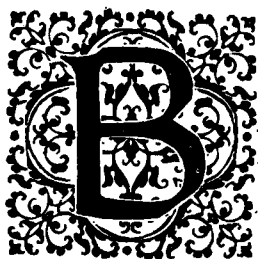

ЧАСТИНА
ДРУГА

ЛІТЕРАТУРНІ СМАУЕТИ

*Ім снилось Вільно... Неодмінно
Як страж минулої пори
Найперше башта Гедіміна
Забовваніє на горі.
Проб'є годинник, і з туману
В повітрі місто вирина.
Під тужний супровід органа
Шумить Вілейка гамірна...
Адам, Тарас, Якуб і Янка
Цим снили в іншому краю
Й не полишали аж до ранку
Литву як молодість свою.*

ідомий вислів Й. В. Гете про те, що для розуміння поета треба побувати в його країні, перефразувавши, можна прочитати й у зворотному порядку: для пізнання країни необхідно звернутися до її поета. Тим більше, коли той поет — її співець. Перебування слов'янських поетів на землях балтійських народів, а балтійських (вийшло так, що далі йтиметься лише про поетів у власному розумінні цього слова) — у країнах слов'ян стали важливими чинниками на шляху розвитку балто-слов'янських культурно-історичних взаємин. І розмову про балтійські імена в культурі слов'ян, яку раніше ми вже почали, найкраще продовжити тут, розповідаючи про митців слова.

ПОЛЬСЬКИЙ СПІВЕЦЬ ЛИТВИ

0. Після нічної зливи зчорнілий асфальт центральної вулиці Новогрудка весь був укритий червоною горобиною, що лежала цілими гронами, а ще більше — розсипом незліченних намистинок, які раз у раз зривалися зі своїх місць і котилися схилом назустріч. Праворуч залишився музей Адама Міцкевича, де автору найбільше запам'ятався єдиний колись живий свідок — сучок тієї берези, що її посадив поет. Та ці відвідини були потім. А насамперед хотілося швидше побачити руїни оспіваного славетним земляком новогрудчан замку Міндовга, поетичну стежку до яких проклав і М. Рильський:

Руїни сірі. Галки на стіні
Сидять, мов судді марноти людської...

Кому довелося побувати в Новогрудку, той че міг не помітити, що навкоси від решток знаменитого замку стоїть костьол, в якому було охрещено майбутнього великого поета... Взаємне розташування цих двох пам'яток тепер сприймається як символічне: адже саме Новогрудський замок став місцем дії історичних поем А. Міцкевича про князя Мешка та Гражину, а тема історії Литви, столицю якої протягом деякого часу

(у XIII ст.) був Новогрудок, стала однією з провідних у творчості польського поета.

І. Адам Міцкевич народився на Гродненщині, недалеко від Новогрудка. Він походив з дрібношляхетського роду Рімвідів-Міцкевичів, що оселився в цьому краї наприкінці XVII ст. Тісно пов'язаний з етнографічною Литвою — навчання у Віленському університеті (1815—1819) і наступне вчителювання в Ковні (Каунасі), польський поет не був байдужий і до литовської мови: про це свідчать, наприклад, ті 13 рядків уривків з трьох литовських пісень на жемайтійському діалекті, що збереглися у власноручному записі А. Міцкевича¹.

Місце народження, походження та знайомство з литовською мовою відбилися і в авторському доборі імен для героїв поеми «Гражина», присвяченої героїчній боротьбі литовців проти агресії хрестоносців.

Літавор, князь Новогрудка. Антропонім виводять з лит. Liutovaras, Liutavaras², хоча, скажімо, Ю. Марцінкявічюс у своєму перекладі «Гражини» литовською мовою польськ. Litawor передає як Liutaugas — це вже інша інтерпретація вихідної форми. Саме таким було прізвисько Хрептовичів, власників стародавнього села Щорси на Новогрудщині, де А. Міцкевич писав «Гражину». Більше того, відвідувачі Історико-етнографічного музею Литовської РСР (Вільнюс) могли звернути увагу на те, що в розділі «Ремесла міст Литви XVI—XVIII ст.» експонується меморіальна дошка, де вже на металі записано: Ioannes Litawor Chreptowicz castellanus Nowogrodensis (1765 р.). Отже, *Літавором* звали каштеляна Новогрудка.

Рімвід, радник Літавора. Під цим іменем А. Міцкевич виводить образ начебто свого далекого пращура. Типово литовський двоскладовий антропонім, що представлений як серед сучасних прізвищ жителів Литви (Rimvydas), так і в історичних джерелах, як-от в Жемаїті під 1528 р. (Rimwid Wibgiewicz)³. Для вичення складових частин цієї форми порівняймо *Норвід* — вже згадане прізвище видатного польського поета.

Гражина, дружина Літавора. Це ім'я останнім з'являється в початковій частині поеми:

В усім Наднімани красуня перша
Гражина звалась, чи княжна прегарна.

Контекст, у якому відбувається перше знайомство з антропонімом, дуже промовистий: з одного боку тут виступає «красуна перша» (pięwsza krasawica), з другого — «княжна прегарна» (piękna księżna). Саме ж по собі ім'я *Гражина* (Grażyna) є похідним утворенням від лит. gražus 'красивий, вродливий, гарний'. Отже, литовська основа пояснюється, так би мовити, аж з двох боків, причому найголовнішим є те, що уведене до тексту поеми ім'я супроводжується своєрідним перекладом: «Гражина звалась, чи княжна прегарна».

Підкреслена увага поета до імені героїні свідчить про те, що найшвидше йдеться тут не про використання відомих історичних імен з Новоградщини (як у випадку з *Литавором* та *Рімвідом*), а про створення нового, про антропонімічний неологізм А. Міцкевича, в якому автор поеми, використовуючи свою обізнаність із литовською мовою, збагатив останню ще одним похідним словом від згаданого вище gražus.

Разом з тим остаточно довести авторство поета щодо розглядуваного імені досить важко. Адже в тому ж таки XIV ст., про яке йдеться в поемі, сучасницями поетичної Гражини були й реальні Гражути (в записах Grasuthe, Grassute), що жили в Пруссії,— це засвідчено історичними документами⁴. Отже, літературне ім'я відрізняється від реально існуючого лише суфіксом. Це по-перше. А по-друге, не слід забувати, що Міцкевич працював над історичними джерелами, які стосувалися, зокрема, Новоградщини. Чи саме там не трапилася йому *Гражута* або *Гражина*?

Міцкевич був коли не справжнім, то принаймні названим батьком цього балтійського жіночого імені, якому в слов'янських мовах точно відповідала б форма **Грозина*. Порівняймо: у словенських говірках вживається вираз gvozno dekle 'гарне дівча', хоча в інших випадках прикметник grozen означає те саме, що й укр. *грізний*. На перший погляд несумісні значення 'загрожувати' та 'бути красивим' виявляються пов'язаними між собою. У даному разі новітніші слов'янські мови зберегли стародавнє значення слова *грізний*, тоді як архаїчні балтійські, навпаки, розвинули нове⁵.

Під впливом творчості великого польського поета *Гражина* стало одним з популярних жіночих імен. Причому, під час Великої Вітчизняної війни так називалося

одне з партизанських з'єднань на території Литви. Гражина — поширене ім'я і в Литві 70-х років. Відоме воно і в сучасній Польщі. Проте говорити про ширшу слов'янську перспективу вживання імені Міцкевичевої героїні немає підстав. І коли в одному з київських журналів у 1976—1977 рр. було опубліковано художню повість про події Другої світової війни, де героїню — словацьку дівчину — автор назвав *Гражиною*, вибір саме цього імені аж ніяк не можна вважати вмотивованим.

Проте останній приклад можна розцінювати і як свідчення популярності Міцкевичевого новотвору. Не тільки з життя в літературу (*Літавор*, *Рімвід*), але й з літератури в життя і знов у літературу (*Гражина*) — такі шляхи розглянутих балтійських імен в історії та культурі слов'янства.

2. Творчість поета-вигнанця скрізь, куди б його не закидала доля — чи то в Акерманські степи, чи то в Париж, сповнена туги за Литвою. Та й сам себе він називав «литвином» (*Litwin*)...

Проте А. Міцкевич не був литовцем у власному розумінні цього слова. За часів, коли жив великий польський поет, Литвою називали не лише етнографічну Литву, але й певну частину слов'янських територій, що колись увіходила до складу Великого князівства Литовського. Тим-то в «Пані Тадеуші» (книга XI) його автор і писав: «Вже зайняли Литви частину — від Гродна та по Слонім». (Проте тут йдеться про білоруську територію. За сучасним поділом Слонім — районний центр Гродненської області Білоруської РСР.) Отже починаючи «Пана Тадеуша» словами «*Litwo, ojczyzna moja*», А. Міцкевич мав на увазі балто-слов'янську Литву й за такою широкою адресою скеровував свої симпатії. Знаменний у цьому стосунку ліричний відступ з того самого «Пана Тадеуша» (початок книги IV):

О, дерева рідні! Як небесні сили
Вас дадуть побачить, приятелі милі:
Чи знайду вас знову? Чи живі й донині
Ви, коло яких я повзав, ще дитина?..
Чи живий Бавбліс той, що століття вдало
Видовбали в ньому не дупло, а залу
(Сядуть в ній дванадцять лицарів до столу!)?
Чи Міндовгів гай ще квітне за косяолом?
Й там, на Україні, чи стоїть ще й досі
Перед Головинських домом, понад Россю,

Липа та крислата, в затінку якої
Сто дівчат, сто хлопців йшло в танок по двоє?
Пам'ятки ви наші! Скільки ж вас без міри
Нищать урядовців та купців сокири!

Цей своєрідний «сонет» про природу, що міститься в тексті поеми, написаної протягом 1832—1833 рр. у паризькій еміграції, з особливою силою звучить у наші дні, коли (якщо перефразувати слова Т. Г. Шевченка) «на сторожі коло них», таких пам'яток, поставлено вже не тільки поетичне слово, але й державний закон.

Що ж до культурно-історичних взаємин, то великий польський поет еднає тут в одне ціле як рідні й близькі йому Литву, Білорусію й Україну, хоч і йдеться лише про природу цих країв. Що ж становлять собою Бавбліс, Міндовгів гай і липа понад Россю?

«У Росієнському повіті, в маєтку Пашкевича, земського писаря, ріс дуб, відомий під іменем Баубліса (Baublis), якого колись, в язичницькі часи, шанували як святиню. У середині цього вигнилого велетня Пашкевич заклав кабінет литовських старожитностей», — писав у своїх примітках до поеми А. Міцкевич. Коли підпалений пастухами 1811 р. Баубліс зовсім перестав зеленіти, литовський письменник, культурний діяч і етнограф Діонізаc Пошка (він же Пашкевич) зрубав його (це сталося 1812 р.) і з найтовщої частини цього дуба зробив хатку (з дашком, дверима й віконцями) для першого в Литві етнографічного музею. Тепер це пам'ятка природи і культури. Її адреса: Литовська РСР, Ші-лальський район, с. Бійотай.

Саме ім'я Баубліс (лит. Baublys), що ним охрещено знаменитого дуба, у вихідному моменті пов'язане з дієсловом *baubti* 'ревіти', від якого утворилися і діалектне *baublys* 'вигниле дерево'⁶, і літературне *baublys* 'бугай, нічний болотний птах з родини чапель'. Принагідно відзначимо, що у Волинській землі під 1498 р. кілька разів згадується с. Бовбли (кз *Бовбломъ*) та його жителі бовбляни (*Бовбляне*) — нині Бобли⁷ Турійського району Волинської області. У даній формі досить упевнено можна вбачати слов'янську переробку литовської географічної назви *Baubliai* (аж сім сіл у сучасній Литві!) — множинна від *Baublys*. Отже, найменування українського села має спільне походження з іменем оспіваного А. Міцкевичем дуба.

Повертаючись до тексту «Пана Тадеуша», зауважимо, що М. Рильському як перекладачеві поеми українською мовою, певно, здалася перебільшенням можливість меблювати таке видовбане у стовбурі приміщення столом на дванадцять осіб. Це, мабуть, і змусило поета відійти від оригіналу: «...на Бавблісі, котрий сховати міг /В наметі пишному лапятих віт своїх/ Дванадцять чоловік, що до вечері сіли» — адже тут йдеться про крону, а не про душло. Насправді ж, як ми пересвідчилися на місці, А. Міцкевич мав рацію (єдине застереження: дванадцять чоловік можуть сісти навколо не стола, а столика, який і стоїть посеред видовбаної кімнати). Точним у хронологічному відношенні є й питання «Чи живий Бавбліс...?»: адже дія поеми, як це зазначено в підзаголовку «Шляхетська історія 1811 і 1812 рр.», відбувалася саме тоді, коли вирішувалася доля цього — якщо вжити спільний образ двох великих слов'янських поетів — «патриарха лесов» (О. С. Пушкін) чи «puszczy patriarchy» (А. Міцкевич).

Місцезнаходження Міндовгового гаю — Білоруська РСР, Гроднейська область, м. Новогрудок. Ця назва утворилася від двочленного литовського антропоніма *Min-daugas* — імені великого князя. Як і в попередньому випадку, так і тут тривога в поемі теж одночасна зі справжніми подіями: адже у власних коментарях до «Пана Тадеуша» А. Міцкевич зауважує, що «недалеко від костюлу в Новогрудку росли стародавні липи, багато з яких вирубано близько 1812 р.». Безперечно, скарга поета на винищення пам'яток природи зумовлена саме цією акцією, свідком якої він, певно, був за юних років.

Велетенська ж липа понад Россю відома була в Стеблеві — нині Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Узимку 1825 р. по дорозі з Києва до Одеси А. Міцкевич заїздив у це село до поміщика Германа Головинського, якому згодом писав: «Віддаляючись від Одеси, я сподівався відвідати Стеблів й у шановному дружньому домі пана добродія ще раз подихати повітрям України, перш ніж покину її надовго. Обставини склалися інакше...»⁸.

Отже, стосовно хронології не тільки подій у поемі (1811—1812 рр.), але й її написання (1832—1833 рр.) саме за долю стеблівської липи поет міг бути спокій-

ним: адже ще сім-вісім років тому він бачив це велетенське дерево. Останній, уже не літературний, а графічний образ оспіваної А. Міцкевичем липи створив художник Н. Орда протягом 1870—1874 рр. На жаль, тоді вже від усохлого дерева лишилася стояти тільки частина стовбура⁹.

Усі три адресати поетових уболівань — Бавбліс, Міндовгів гай і липа понад Россю — належать до традиційно шанованих у народі об'єктів природи. Ще ж бо в наших далеких прапращурів існував культ дерев. Він охоплював як гаї, так і окремі дерева — насамперед дуби, а також липи¹⁰. Та в А. Міцкевича піднесені почуття до цих дерев та гаю мали зовсім інший характер. Автор «Пана Тадеуша» перший не лише серед польських, але й, мабуть, серед усіх слов'янських поетів подивився на ці об'єкти колишнього обожнювання як на пам'ятки (ропнікі) — пам'ятки природи (вираз, що його 1819 р., тобто за кільканадцять років до написання відповідного рядка поеми, вжив стосовно велетенського дерева, що росло у Венесуелі, творець географії рослин А. Гумбольдт). Тож і недарма давно вже визнано видатну роль А. Міцкевича як одного з натхненників руху за охорону природи¹¹.

Так литовські Бійотай, білоруський Новогрудок і український Стеблів польський поет об'єднав почуття захоплення пам'ятками природи й уболіванням за їх збереження. Разом з літературним увічненням цих видатних представників флори балто-слов'янських земель минулого століття А. Міцкевич обезсмертив їх литовські імена — *Бавбліс* та *Міндовгів гай*, як і безіменність української липи.

БАЛТІЙСЬКІ СЮЖЕТИ КОБЗАРЕВОГО ШЛЯХУ

1. *Литва*. Литовською темою у спадщині Т. Г. Шевченка треба завдячувати двом моментам: життю поета у Вільні (осінь 1829 — лютий 1831 рр.) та його знайомству з Броніславом Залеським (з листопада 1849 р.) — польським і білоруським художником, істориком, письменником та громадським діячем. Якщо перше назавжди залишило в його пам'яті глибокі вражен-

ня від столиці Литви, то друге — через далину років, а надто — спустошувальних верстов заслання — підживлювало його юнацькі спогади. Для майбутніх поколінь це приятелювання стало чи не найбільшим річищем, по якому докотилися хвилі поетових почуттів до цього балтійського краю: взагалі литовська тема епістолярної спадщини Т. Г. Шевченка порушується в листах лише до одного адресата — Бр. Залеського.

Усі литовські сюжети на життєвому й творчому шляху Кобзаря поділяються на дві частини: 1) перебування поета у Вільні і пов'язані з цим спогади; 2) оточення Т. Г. Шевченка на решті шляхів його життя, особливо в період заслання.

1.1.1. Перебування Т. Г. Шевченка у Вільні виразно відбилося в усій його спадщині, насамперед в «Автобіографії».

Это было в 1829 году декабря 6. Пан и пани уехали в ресурсы на бал, в доме все успокоилось, уснуло. Тоді юний художник взявся за копіювання зображення козака Платова на коні і так захопився своєю роботою, що не вчувся, как растворилась дверь, пан и пани возвратились с балу. Пан с остервенением выдрал его за уши, надавал пощечин за то, дискать, что он мог не только дом, город сжечь. На другой день пан велел кучеру Сидорке выпороть его, что и было исполнено сугубо.

В «Автобіографії» Т. Г. Шевченка не так багато докладних дат: народження, викуп з кріпацтва, заслання та звільнення з нього... На цьому тлі віленська дата видається дуже промовистою. І справді, того дня святкувалося тезоіменитство Миколи I, так що для енгельгардтівського козачка це був своєрідний — якщо вжити вираз М. М. Коцюбинського — «подарунок на іменини».

Для повнішого сприйняття всієї картини того пам'ятного поетові вечора цікаво познайомитися з повідомленням газети «Kurjer Litewski» за № 147 від 9 грудня 1829 р. (див. фото):

«Ресурсове зібрання давало вечір з танцями. Серед дуже численних осіб був присутній військовий губернатор Римський-Корсаков, місцеві урядовці, достойні дами та багато громадян. З радісними почуттями при звуках музики було піднято тост за здоров'я найяснішого пана, а щира веселість, що виллилася із сердець присутніх

осіб у такий дорогий для всіх підданих його імператорської величності день, найбільше додавала блиску цьому вечору».

Чому ж тоді після цих «радісних почуттів» та «широї веселості» так розлютувався Енгельгардт? Відомо, що в тогочасних містах, зокрема й у Вільні, у зв'язку із значною небезпекою пожеж в умовах уживаної тоді техніки освітлення існувала спеціальна служба, яка стежила за тим, щоб у будинках не світилося пізніше встановленої години. І хоча у святкові дні таке обмеження було меншим, однак та обставина, що, як інформує газетний звіт, «увечері будинки міста були яскраво освітлені», мабуть, непокоїла Енгельгардта: певно, перебуваючи того вечора при особі військового губернатора, його ад'ютант страхався пожежі. Тим-то, повернувшись із балу, він і накинувся на свого козачка, що той, мовляв, *мог не только дом, город сжечь*.

Так чи інакше, але «Kuryer Litewski» виразно доповнює факт з «Автобіографії» Т. Г. Шевченка.

1.1.2. Віленський період життя залишив по собі пам'ять в усьому творчому доробку українського генія. Як у листах до Бр. Залеського та своєму «Щоденнику», з одного боку, так і в художніх творах — з другого, Т. Г. Шевченко згадує ряд визначних місць Вільна: річку *Вілію* (лит. Neris), *Закрет* (лит. Vingis букв. 'звив', як і польськ. zakręć букв. 'закрут', від чого й утворено назву, причому цікаво, що і за часів поета, і тепер вона вимовляється — всупереч польській літературній формі — без носового голосного) — звив р. Неріс разом з лісопарком у ньому, костюл *Анни* — найкрасивішу готичну споруду Вільнюса і взагалі Литви, *Остру браму* — старовинні ворота до литовської столиці, другий поверх яких (з боку міста) став місцем релігійного культу, а також й *університет*.

Однак суть справи не стільки в переліку, як у ставленні поета до того, що стоїть за цими назвами. Уявімо собі, що наче слухаємо плівку з записом його голосу: *Вильно... дорого по воспоминаниям моему сердцу... Экспедиция по Вишли может быть чрезвычайно интересна. Как бы я желал поплавать по этой матери литовских рек... Во сне я видел церковь святых Анны в Вильне...* І це занотовано протягом неповних семи місяців — у лютому, травні і вересні — одного тільки 1857 року!

KURYER LITEWSKI.*w Wilnie w Poniedziałek dnia 9 Grudnia r. s. 1829 Roku.***WIADOMOŚCI KRAJOWE.***W i l n o.*

Dzień 6 teraźniejszego grudnia, święto Wysokich Imienin NAYJAŚNIEJSZEGO CESARZA JECOMOŚCI, z uroczystością obchodzony był w tuleyszem mieście. Z rana odprawiono się nabożeństwo i śpiewane było *Te Deum* we wszystkich świątyniach Pańskich. Wieczorem domy miasta częściście były oświecone.

Zgromadzenie Resursowe dawało wieczor z tańcami, zbior osób był bardzo liczny, na którym się znajdował JW. Woenny Gubernator-Rzyski, Koroskow, Urzędnicy miejscowi, Dostoyne Damy i mnóstwo Obywateli. Z radośnemi uczuciami przy odgłosie muzyki spełniono toast za zdrowie NAYJAŚNIEJSZEGO PAŃA, a wesolość szczerą z serce pochodząca osób na tym wieczorze znajdujących się, w dniu tak drogim dla wszystkich poddanych JEHO CESARSKIEJ MOŚCI, nasywięcey dodawały światności temu wieczorowi.

Заголовок віленської газети від 9 грудня 1829 р. (зменшено) та II повідомлення про бал у ресурсах 6 грудня.

Скільки ж тепла до литовського краю було в душі Тараса Шевченка, якщо й через 26 років після від'їзду з Вільна він зберіг в собі стільки почуттів!

1.1.3. Для вивчення культурно-історичних взаємин дуже цікавою видається нам шевченківська тема Вільнюського університету — до речі, найстарішого навчального закладу нашої країни, заснованого 1579 р.:

У Вільні, городі преславнім,
Оце случилось недавно.
Ще був тоді... От як на те
Не вбгаю в віршу цього слова...
Тоді здоровий-прездоровий
Зробили з його лазарет,
А бакалярів розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острії брамі...

Так на острові Косарал в Аральському морі 1848 р. виник образ Віленського університету. Самого слова *університет* тут не вжито, ймовірно, насамперед з технічної причини: п'ятискладове, воно б ламало розмір поезії, через що й — «не вбгаю в віршу цього слова». Згадаймо, для прикладу, як виходив з такого становища М. О. Некрасов, коли в поемі «Кому на Русі жити добре» скорочував під народно-розмовну форму цю назву: «Недаром порывається / В Москву, в новорситет». Що ж до «злочину й покарання» — вільнодумства й лазарету, то тут недвозначно йдеться саме про Віленський університет, приміщення якого після закриття 1832 р. зайняла Медико-хірургічна академія, організована на базі медичного факультету.

Цікаво, що й пізніше, коли протягом 1853—1854 рр. у Новопетрівському укріпленні Шевченко пише повість «Варнак», прямої назви — *Віленський університет* — він теж не вживає. Та це не перешкоджає Кобзареві, звичайно, в художній формі виразити свій піетет до цього вищого навчального закладу, якому надається безперечна перевага перед іншими: *...на другой день приглашены были гости на домашний сейм, на котором было рассуждается, куда именно послать графа для окончательного образования. Перебрали все лицеи, все университеты, начиная с Геттингенского, и, наконец, общим голосом решили послать графа в Вильно и приготовить из него политико-эконома.* Необхідно підкреслити, що за цим висловом стоїть добре знання справи: адже згідно

зі статутом Віленського університету 1803 р., в ньому було створено одну з перших у світі самостійних кафедр політекономії («державного господарства») ¹².

Опальний вищий навчальний заклад Шевченко називає своїм іменем лише в листі до Залеського від 10/15 лютого 1855 р., коли пригадує пораду щодо основи живопису, яку давав колись *ученикам своим старик Рус-тем, профессор рисования при бывшем Виленском уни-верситете*. Завдяки саме цим рядкам на стіні головного корпусу Вільнюського державного університету ім. В. Капсукаса могла з'явитися меморіальна дошка, яка литовською, українською та російською мовами сповіщає: «В цьому будинку, в майстерні художника І. Рус-темаса вчився великий український поет-революціонер Тарас Шевченко». З приводу такого напису зауважимо, що в учня з учителем були дуже близькі не лише творчий напрямок (портретний живопис з характеристикою портретованої особи), але й життєва доля (професор малювання в дитинстві був служкою Чарторийського, а потім при підтримці французького художника Норблена звільнився з кріпацтва).

В усьому, що було написано рукою Шевченка, крім Віленського й Геттінгенського, згадуються також університети Дерптський (Тартуський), Казанський, Київський, Московський, Петербурзький, Харківський... Безперечно, що в цьому переліку на першому місці стоїть Київський університет, де протягом 1845—1847 рр. поет працював співробітником Археографічної комісії, а наприкінці цього періоду став учителем малювання (хоча того самого дня, коли Шевченко довідався про це призначення, його арештували).

Однак другим в особистому Шевченковому списку університетів, поза сумнівом, стояв Віленський університет. Адже шлях до вчителя малювання в Київському університеті починався з навчання в художній майстерні Віленського університету, а розгін вільнодумців — «бакалярів» «за те, що шапки не ламали у Острій брамі», про який Шевченко пише на заслання 1848 р., так боляче перегукувався з усім тим, що його спіткало навесні 1847 р. Та й не міг не знати поет, що, зрештою, й Київський університет, заснований після закриття Віленського, на той час певною мірою мимохіть став спадкоємцем останнього.

І хоча тоді, коли до литовської столиці прибув юний Тарас Шевченко, йшов одинадцятий рік, як стіни Віленського університету покинув його випускник Адам Міцкевич, що тепер «постійно перебував у Римі» («*Ku-guer Litewski*», № 50 від 25.04. 1830 р.), та все ж найстаріший навчальний заклад нашої країни, хай не в часі, так у просторі об'єднав у своїх стінах двох великих слов'янських поетів.

1.2.0. Оточення Т. Г. Шевченка на решті шляхів його життя сповнене відгомонами балтійських країн, народів і мов. Так, уже автор книжки «Тарас Шевченко і Вільнюс» Владас Абрамавічюс серед однодумців поета в Оренбурзькій фортеці назвав уродженців і жителів Литви (Е. В. Желіговський, М. Зельонка, З. Сераковський, Я. Станевич та ін.)¹³. Але нас цікавлять імена, що містять у собі виразні риси балтійських мов.

Один з найближчих друзів поета на засланні Броніслав Залеський мав псевдонім *Литвин*¹⁴, і це приbrane ім'я досить промовисте. Його носій народився на Мінщині (Рачкевичі Слуцького повіту), жив у Вільні й Мінську, біля Гродно й Баранович тощо, називаючи всю цю територію відповідно до тогочасної термінології *Литвою*, а себе — *литвином*. Подібна ситуація, як зазначалося, спостерігається і в слововживанні Адама Міцкевича. Таке саме розуміння слів *Литва* і *литвин* властиве й Т. Г. Шевченкові. Український поет у своєму «Щоденнику» від 17.10.1857 р. говорить про *землячку-литвинку* Залеського, а в згаданому листі до останнього, мріючи про поїздку насамперед до Білорусії, в Рачкевичі біля Слуцька, на зустріч зі своїм адресатом та його близькими, додає разом із цитатою з поеми А. Міцкевича «Фарис»: *...и, в объятях полного счастья, отдыхаю, повторяя стих великого поэта: «Мало воздуха всей Аравии наполнить мою свободную грудь». Вместо Аравии я буду говорить Литвы.*

В усьому тому, що оточувало Т. Г. Шевченка, можна знайти чимало відгомонів балтійських мов і народів, хоча ці зв'язки, скажімо, між прізвищами його знайомих чи іменами історичних або літературних персонажів, з одного боку, та їх етнічним походженням — з другого, безперечно, усвідомлювалися далеко не завжди.

1.2.1. Сам того не відаючи, поет мав справу навіть з пруською мовою. Так, у 1858 р. він познайомився з ро-

сійським істориком, бібліографом і археографом Петром Бартеневим (1829—1912)¹⁵ і дякував йому за віднайдення списку частини свого «Єретика». Та, мабуть, обидва зацікавилися б, дізнавшись, що був ще один *Peter Barthenne*, однак дуже давно (1419 р.) і не в Москві, а в Пруссії. Від назви однієї з її частин — *Барти* — й утворилося це спочатку прізвисько, пізніше прізвище¹⁶ (про інших носіїв антропоніма вже йшлося вище). А ось інший приклад. За рік до знайомства з Бартеневим поет пише Бр. Залеському: *О, как бы мне хотелось теперь... послушать, как ты читаешь песни Вайделоты!* Тут йдеться про рядки з поеми А. Міцкевича «Конрад Валленрод». Ім'я співця походить від пруського *waidelotte* 'язичницький жрець'. У такий спосіб — через Міцкевича й Залеського — пруське слово знайшло дорогу до Шевченка.

1.2.2. Особливий інтерес викликають литовські прізвища в ближчому чи дальшому оточенні поета. Так, наприклад, його друг, російська письменниця В. М. Репніна мала своїм наставником *Ш. Ейнара* (пор. лит. *Einoġas*). Коли Шевченко зацікавився заочно представленою йому Бр. Залеським особою «с удивительно развитым эстетическим чувством, страстной любительницей искусства», той у відповідь на його запитання написав: «Ты хочешь знать ее имя и фамилию? Имена ничему не учат, однако ж я не хочу оставить желания твоего не исполненным. Эта прекрасная женщина, по имени *Елена Скирмунт...*». І знову перед нами відображення двочленного литовського імені *Skirmantas* (якщо навіть не пруського, бо *mun* — замість *mant* — поширене саме в пруських іменах).

Однак найцікавішим виявляється те, що серед приятелів Шевченка в Окремому Оренбурзькому корпусі були прапорщик *Густав Карлович Ейсмонт* та рядовий *Максиміліан Ятовт*. Обидва прізвища мають в своїй основі литовські особові назви тієї самої двочленної будови: *Eismantas* та *Jotautas*. Відомо, що в названому військовому з'єднанні, крім Шевченка, в 1849—1850 рр. перебувало ще 1666 «штрафованих нижчих чинів», до яких, зокрема, належав і письменник-мемуарист М. Ятовт. І можна припускати, що попри польську мову своїх творів, Ятовт був не поляком, а литовцем. Немає сумніву, що на засланні товаришами українського поета

були не лише польські, але й литовські (в етнічному розумінні цього слова) учасники народно-визвольного руху.

2. *Латвія*. Чи був Т. Г. Шевченко в Ризі? Письменник Д. Косарик 1955 р. на це питання відповідав ствердно. Відомий шевченкознавець вважав, що відвідання латвійської столиці відбулося під час тієї самої морської подорожі, про яку поет писав одному зі своїх кореспондентів 18 листопада 1842 р.: *мене носив проклятущий пароход у Шведчину і Датчину. Пливши в Стокгольм, ... так занедужав, що ледве привезли мене в Ревель...* Однак пізніше автор книги «Шевченківський Петербург» П. В. Жур встановив, що пароплав «Фінланд», пасажиром якого мав бути Шевченко, ходив за маршрутом: Петербург—Ревель—Гельсінгфорс—Або—Стокгольм¹⁷. Отже, якщо український поет справді відвідав Ригу, то їхав він до неї іншим пароплавом або й взагалі суходолом.

Основним аргументом на користь того, що Шевченко все ж таки бачив Ригу, є згадка (чи спогад?) про це місто в його «Щоденнику» від 6 серпня 1857 р. На думку поета, Рига становить прийнятний виняток серед убогих і брудних губернських міст національних окраїн Російської імперії. Про це Шевченкове зауваження вже йшлося в статті Д. Косарика. Однак питання про перебування поета в Ризі, як бачимо, лишається відкритим.

2.1. Нез'ясованість ризького сюжету в житті і творчості Т. Г. Шевченка стимулює подальші пошуки в цьому напрямку. Зокрема, нашу увагу привернув уривок з повісті «Близнецы» (1855 р.), де назва латвійської столиці, наскільки відомо, вперше з'являється у спадщині Кобзаря:

Я только вслух обещал ей плуц, а втихомолку обещал много разных цветов и даже обещал выписать цветочных семян из Риги, но, не знаю почему, мне не хотелось сказать ей об этом. Отже, выписать цветочных семян из Риги — що стоїть за цими словами?

У додатку до газети «Kurjer Litewski» № 12 від 27 січня 1830 р. читаємо таке оголошення:

«Реестр свіжого насіння зі складу пана Карла Генріха Вагнера у Ризі, яке є в продажу в магазині Віленського товариства добродійності по такій ціні на 1830 рік: ... Квіти... Левконія... Мальви... Айстри... Ті, що

бажають мати інші різного роду куші чи рослини або також і насіння, одержать їх по тій самій ціні, що й у Ризі, якщо звернуться до Товариства добродієвності у Вільні, попередньо вносячи плату за покупку разом з видатками на пересилання грошей і транспорт з Риги до Вільна».

Удруге і востаннє за час перебування Шевченка у Вільні це оголошення було повторено в додатку до наступного номера цієї газети від 29 січня 1830 р. Отже, цілком можливо, що зазначений «Реєстр свіжого насіння» міг тоді прочитати юний Тарас, аби через 25 років згадати в «Близнецах»: *...выписать цветочных семян из Риги...*

Та в сюжеті з ризьким квітковим насінням це ще не все. Як виявилось з інформації про Віленське товариство добродієвності (№ 129 від 28 жовтня 1829 р.), одним з його активних членів, протекторів і навіть засновників був віленський військовий губернатор «генерал піхоти і кавалер» О. М. Римський-Корсаков. Той самий уже сімдесятишестирічний О. М. Римський-Корсаков, ад'ютантом якого служив П. В. Енгельгардт.

Уже навіть з прикладу вечора в Ресурсовому зібранні 6 грудня 1829 р. добре відомо, що там, де бував перший, слідом ходив і другий. Ад'ютант протектора Віленського товариства добродієвності, безперечно, відвідував як саме товариство, так і його магазин, що був своєрідним філіалом підприємства ризького насіннеторгівця Вагнера. Напевно, зв'язок з магазином підтримувала й дружина Енгельгардта, скоріш за все користуючись послугами козачка.

Так замкнулося коло. Якщо Тарас і не читав останніх січневих номерів «Kuriera Litewskiego» за 1830 р., то слід мати на увазі, що подане вище оголошення закінчувалося словами: «Докладні каталоги насіння..., що є у пана Вагнера, роздаються безкоштовно в магазині Товариства добродієвності у Вільні». Ще ймовірнішим є те, що й у самому будинку Енгельгардта взимку чи напровесні 1830 р. йшла мова про бажання *выписать цветочных семян из Риги*. Отже, у пошуках Риги ми знову повернулися до Вільнюса.

Таким чином, і перша згадка про Ригу в творчій спадщині Шевченка не свідчить про перебування Кобзаря в латвійській столиці. Але така обставина не вно-

силь корективів у високу думку поета про культуру Риги, хоча, можливо, його знайомство з названим міс- том було лише заочним, як, скажімо, й з Мітавою (те- пер Єлгава). Стосовно останньої зазначимо, що коли 1842 р. Шевченко ілюстрував книжку М. Полевого «И- стория князя Италийского, графа Суворова-Рымникско- го, генералиссимуса российских войск», то один з обра- них ним для зображення сюжетів був присвячений пе- ребуванню великого полководця у Мітаві (цю назву занотовано в підписі під відповідною гравюрою).

Так, всупереч уже згаданим словам з листа Бр. За- леського до Т. Г. Шевченка, що, мовляв, «имена ничему не учат», стає очевидною прямо протилежна теза: бал- тійські географічні назви та прізвиська — це найважли- віші дороговкази тих шляхів і стежок балто-слов'ян- ських взаємин, що пролягли через життя і творчість ве- ликого українського поета.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА В ДРУСКІНІНКАЙ

О. Звертаючись листом до Ольги Кобилянської в січ- ні 1900 р., Леся Українка говорила про себе: «Я, дарма що біла, а маю циганську натуру і вештатись по світі мені мило». Проте, на жаль, велику українську поетесу кликали в дорогу не лише простори...

1. Ще чотирнадцятирічною дівчинкою приїздила вона до славнозвісного литовського курорту Друскінінкай, до «соляного джерела». До речі, сама назва його походить від лит. druska 'сіль'. Druskininkai — форма множини від слова druskininkas 'той, хто живе із солі (її копає, випаровує, продає)' або 'той, хто любить солоно їсти'. Там тече Німан (Нямунас), який в околицях цього міс- течка наче навмисне робить звиви, щоб, уповільнивши ходу, намілюватися красою лісів і лук, долин і пагорбів.

Та не на відпочинок приїздила сюди юна Леся і не чарівна природа затишного куточка Литви відобрази- лася в її листах до своїх рідних. Хвороба, лікування та його труднощі затьмарили все: *З Друскеник ми вже давно вернулись, ми були там півтора місяці, але на- прасно, бо мені там нічого не помоглось*, — скаржитьс- я вона в листі до своєї бабусі восени 1885 р. Не допома- гають Лесі й інші місця лікування. У листі до матері

від 23 червня 1891 р. вона висловлює лише сподівання на те, що *цей рік більше мені принесе користі, ніж всі Друскеніки, лимани, Сакі разом зібрані.*

Так двічі — і нерадісно, бо крізь призму хвороби — згадуються Друскінінкой у листах Лесі Українки.

2. Однак півторамісячне перебування в Литві — нехай хоч і невеликою мірою — не могло не позначитися на враженнях юної Лесі Українки, а відтак — і не вплинути на її творчість. У цьому стосунку варто звернути увагу на один факт.

Через два роки після повернення поетеси з Друскінінкой у львівському журналі «Зоря» вперше побачив світ зроблений нею переклад «Пісні» з «Конрада Валленрода» А. Міцкевича. Це була та сама пісня про Вілію, відгомін якої чути в цитованих словах Т. Г. Шевченка (лист до Бр. Залеського) про названу притоку Німану як «матір литовських рік» (порівняймо початковий рядок у точному перекладі М. Рильського: «Вілія, мати струмків наших чистих...»). Та справа тут не стільки в традиції, що склалася сама по собі, скільки, як нам здається, в особистих мотивах вибору якраз цього сюжету для відтворення його українською мовою.

Вважається, що переклад Лесі Українка («Вілія, що наші струмочки приймає...») здійснила орієнтовно того ж таки 1887 р., коли його й надруковано¹⁸, тобто вже після перебування поетеси в Литві, в Друскеніках над Німаном (1885 р.). Через увесь текст цього уривка з «Конрада Валленрода» проходить паралель Вілія — Німан і литвинка — чужинець:

Вілія гордять долини квітками,—
Німану шукає, коханця свого...
Литвинці нудно поміж литвинами,
Бо покохала юнака чужого...
Німан в раптові ухопить обійми...

І далі:

Вілія влюбім Німані зникає...

Вибір Лесею Українкою саме цих віршів для першого перекладу з польської мови й одного з перших своїх перекладів взагалі не міг не пов'язуватися з її на той час ще свіжими враженнями від перебування в Литві, від безпосереднього сприйняття краси Німану та його мальовничого узбережжя в Друскеніках (Друскінінкой).

Так до літературно-мистецької історії цього литовського курортного містечка поряд з Ю. І. Крашевським, Ст. Монюшкою та М. К. Чюрльонісом увійшла й Леся Українка.

БІЛОРУСЬКІ ПОЕТИ ПРО ВІЛЬНЮС

1. Коли тепер приїздиш до Вільнюса і чуєш на вокзалі знайоме оголошення по радіо: «...išėjimas į miestą tuneliu/ виход в город через тунель», як не згадати Якуба Коласа, що в поемі «Нова земля» так зобразив побуття свого героя до столиці Литви:

Машина стала. Вальць валом
Люд у тунель, що під вокзалом...
Він дивувався тут чимало,
Йдучи тунелем до вокзалу.
Так хитромудро збудувати!
Так чисто, хороше прибрати!
А скільки вуличок і ходів
Та політурованих сходів!
Там, угорі, над головою,
Вагони котяться юрмою!
О, хитрий світ, на штуки здався!

Розділ «Дядько у Вільні», з якого взято процитовані рядки, написаний у 1910—1911 рр., і, очевидно, не треба заглядати до архітектурних довідників, аби переконатися, що «вихід у місто через тунель» тоді вже існував: для історії архітектури свідчення художніх творів не менш важливі, ніж і для історії мови.

Цікаво, що в збірці віршів Максима Богдановича «Вінок», написаній фактично одночасно (1909—1912) з названим розділом поеми Якуба Коласа й виданій у Вільні 1913 р., теж маємо образ віленської залізничної станції:

Вогні вокзалу.. Повідки хурманок...
Вири людей... шиплячий паровоз...
Зелений семафор... пакгауз... склади
(«У Вільні»).

Цей порівняно новий для того часу вечірній образ литовської столиці сприймався поетом під «удари дзвона... на старій дзвіниці» (вірш без назви з початковим рядком «Вулички Вільна зяють і гучно гримлять»).

«З віленських образів» — такий підзаголовок мають поезії Янки Купали «Замкова гора» та «Шуман». У першій ідеться про колись неприступні мури замку Гедіміна, що підносилися над Вільном. Руйнівна сила віків перетворила їх на пустку — і люди сходять на круту гору, щоб тільки відпочити й оглянути краєвиди.

До контрасту століть, який позначився на пам'ятці архітектури, в іншому творі цього циклу додається контраст соціальний — опис модного в 1900-х роках кафе-шантану «Шуман». «Вільна кров і кість», як у рефрені повторює автор, примовляючи, що цей «заклад» «був і буде, як і е...». Та хто тепер у Вільнюсі знає про «Шумана»? Лише з довідників та путівників по Вільні тих років можна довідатися, що кафе-шантан — ресторан з кабінетами (власник І. Шуман), куди вечорами вчашали «неперебірливі в пошуках розваг паночки із села», містився на території Ботанічного саду¹⁹. Що ж до інших «віленських образів» у творчості Янки Купали, то вони й справді «були й будуть, як і є»: чи то Замкова гора разом із баштою Гедіміна, чи то кладовище Расу, де поховані видатні діячі литовської і польської культури, як-от Людвік Кондратович (Владислав Сирокомля), що його пам'яті Янка Купала присвятив поезію «Лірник сільський».

Такою бачили і так сприймали литовську столицю білоруські поети кінця 1900-х та початку 10-х років, коли у Вільні після революції 1905 р. видавалася перша легальна білоруська газета, що згромаджувала навколо себе кращі літературні сили.

2. Подальший період у вільнюському циклі білоруської поезії пов'язаний насамперед з ім'ям народного поета Білорусії Максима Танка (нар. 1912 р.). У 1936 р. поет видав у Вільнюсі, що належав тоді буржуазній Польщі, збірку віршів «На етапах», яка була конфіскована. Та все ж таки один з друкарів під пологою приніс авторові кілька примірників його книжки, два з яких молодий поет надіслав до Академії наук у Мінськ на ім'я Я. Купали та Я. Коласа²⁰. У такий спосіб співці Вільнюса (а ця тема є у збірнику) дізналися, що поетичну естафету прийнято від них на новий етап. Зокрема, у вірші «Вільню» змальовано сирій мур Лукішської в'язниці, де за політичну діяльність відбував свій строк Є. І. Скурко (справжнє ім'я М. Танка), виведено образ

Кастуся Каліновського — одного з керівників повстання 1863 р. в Литві та Білорусії, страченого на Лукішській площі, поблизу названої тюрми, згадується «про наші, про барикади та удари, про тих бійців, що полягли у марші...».

І от майже через десятиріччя, в грудні 1945 р., поет пише новий однойменний вірш про місто, «де вітер пісні першої моєї / Рвав на лукішським на колючім дроті», вірш, в якому розповідається про історію столиці Литви. Наведемо уривок з цієї поезії:

Я знаю місто це із давніх днів,
Де замку гордо височать руїни,
Де став намет із кленів, ясенів
Над сном закам'янілим Гедіміна.
Де тіні під аркади древніх стін
Ідуть в п'ятьми провулками вузькими:
Співець Литви, надніманських долин,
Убраний в плащ дорожній пілігрима,
І Каліновський, і товариші...
Я чую голос їх в темноті ночі,
Й чутно мені, як Вілія в глуші
У берег бору хвилею хлюпоче...

Так з'являється образ співця Литви — Адама Міцкевича, який перший серед слов'янських поетів присвятив свої вірші Вільнюсу та його історії. Отже, традиція відповідної теми в білоруській поезії в той чи той спосіб пов'язана з творчістю класика польської літератури.

Звичайно, іменами Янки Купали, Якуба Коласа, Максима Богдановича й Максима Танка тема «Вільнюс у білоруській поезії» не вичерпується. Проте й запропоновані ескізи можуть стати в пригоді, скажімо, як один з параграфів літературної передмови до відвідин столиці Литовської РСР.

ТРИ ШЕВЧЕНКІВСЬКІ СТОРІНКИ НАРОДНОГО ПОЕТА ЛИТВИ

О. Серед литовських шанувальників великого українського поета ім'я Людаса Гіри (1884—1946) є найвизначнішим. Протягом щонайменше 35 років свого життя

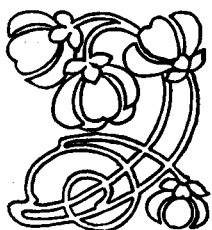
Обкладинка «Віночка віршів Тараса Шевченка», перекладеного на литовську мову Л. Гірою й виданого 1912 р. у Сейнах (тепер місто Сувалкського воєводства ПНР).

Taraso Ševčėnkos

EILIŲ VAINIKĖLIS.

LIETUVIŲ KALBON IŠVERTĖ
TĖ IR IŽANGĄ PARŪPINO

LIUDAS GIRA.

SEINAI.

Laukalčio, Dvaranausko, Narjausko ir B-vės spaustuvės išleidimas.

1912.

народний поет Литви звертався до «трудів і днів» Кобзаря, і в світовій шевченкіані принаймні три сторінки написано рукою Л. Гіри.

1. *Сторінка перша.* 1909 рік. «Україна, що прокидається від сну, має вже одного співця-поета, яким вона може тішитися й хвалитися не тільки в своєму, але й у ширшому світі»,— так починається стаття Л. Гіри «Співець України — Тарас Шевченко» у віленській газеті «Viltis». Тут і оцінка поета передовою російською критикою, і ставлення до нього на Україні (автор у зв'язку з цим навіть подає українське звертання «bat'ku»), і пристрасна оцінка поезії Кобзаря майбутнім народним поетом Литви, і перша біографія Шевченка литовською мовою. Читачам повідомлялося, що за два роки сповнюється п'ятдесята річниця від дня смерті великого поета і що «українці по всій Росії і Галичині збирають пожертвування на пам'ятник Шевченкові в Києві». Готуються ж до ювілею не тільки українці, але й усі їхні друзі. «Твое славне ім'я, вірний сину своєї батьківщини, пом'януть і литовці»,— ці слова завершують першу в литовській пресі статтю про Т. Г. Шевченка.

Того поетичного розгону, що Людас Гіра взяв у цій статті, вистачило, щоб у найближчі роки ще кілька разів виступити в друку на шевченківські теми як перекладачеві та літературознавцеві. Найяскравішим моментом цієї популяризаторської діяльності було видання власним коштом збірки «Taraso Ševčenkos eilų vainikėlis» (Seinai, 1912) — «Віночок віршів Тараса Шевченка», де литовський поет виступив у ролі перекладача, упорядника та автора передмови (див. фото обкладинки).

2. *Сторінка друга.* 1939 рік. Уривки з листів Л. Гіри до свого сина, письменника Вітаутаса Сірійос-Гіри:

1) 1.V. Москва, готель «Савойя». «Завтра відправляємося до Києва на пленарне засідання Спільки радянських письменників, присвячене ювілею Шевченка».

2) 3.V. Там же. «Виїжджаємо до Києва тільки сьогодні увечері...»

3) 5.V. Київ, готель «Континенталь». «Учора, о 13⁴⁵ год. прибули сюди... У Києві нас зустрічали. Поселилися в найкращому готелі Інтуристу — «Континенталі» (тут і Толстой, а також Тихонов з В. Івановим).

Вчора були на відкритті пленуму в палаці парламенту України. Новий, прекрасний. Сьогодні оглядали визначні місця».

4) 7.V. Там же. «Вчора вдень оглядали музеї, виставки... Вночі частина письменників відбула пароплавом до могили Шевченка, кілька годин дороги. Цікава, кажуть, але й виснажлива подорож. Повернуться тільки сьогодні вночі. Мама не дуже здорова, так що ми не поїхали. Завтра після обіду на кілька днів повертаємося до Москви, далі — в Крим».

5) 17.V. Ялта. Будинок літфонду. «З учорашнього дня ми вже в Криму. Вчора із Севастополя, в захисті якого колись брав участь і твій дід Тукала та одержав за хоробрість Георгія, написали його дочці, твоїй бабусі, а також тобі. Дотепер ми щодня були так зайняті, що не було часу написати більшого листа».

Такі власне щоденникові записи Л. Гіри на поштових листівках, коли разом з дружиною він приїздив на святкування 125-ої річниці від дня народження Т. Г. Шевченка. Стислі дорожні нотатки тепер мають значення як документ з історії не тільки шевченкіани, а й ширше — балто-слов'янських культурно-історичних взаємин, розвитку яких визначний поет енергійно сприяв і в подальшій своїй діяльності. Адже саме Людас Гіра як делегат Народного сейму Литви брав участь у роботі VII сесії Верховної Ради СРСР, коли Литовська РСР була прийнята до складу Радянського Союзу (3 серпня 1940 р.), і з перших днів цієї сесії, за його словами, «зробився постійним кореспондентом найбільшої київської української газети «Комуніст» (тепер «Радянська Україна»). А на світанку 22 червня 1941 р. Людас Гіра провів у дорогу свого гостя — відомого українського поета Миколу Бажана²¹. Безперечно, київські контакти стали можливими завдяки приїзду литовського поета на шевченківський ювілей.

Залишається додати, що готель «Континенталь», де зупинявся Людас Гіра, згорів під час Великої Вітчизняної війни. Після відбудови приміщення колишнього готелю стало навчальним корпусом Київської державної консерваторії ім. П. І. Чайковського. Цілком можливо, що на стіні цього будинку в майбутньому з'явиться меморіальна дошка про перебування в ньому видатних літераторів.

3. *Сторінка третя*. 1944 рік. Велика Вітчизняна війна. Протягом двох днів — 23 і 24 липня — Людас Гіра пише три вірші на українську тематику: «Литовця слово Україні», «Братам-письменникам з України» та «Україні». Безпосереднім поштовхом до цього було звільнення від гітлерівських загарбників слідом за рідним поетові Вільнюсом українського Львова:

Мені зичив колись, Корнійчуку,
Щоб вернули мій Вільнюс країні.
Вільнюс наш! І з народом розлука
Вже й для Львова минула віднині.

Автор виражає свою приязнь Корнійчукові, а також Бажану, Рильському, Тичині «і дорогому другові Сосюрі», бажає розквіту Львову та Києву й усій «поетичній землі Шевченка». Так тема Кобзаря знову постає на життєвій і творчій ниві Л. Гіри. Особливо виразно звучить шевченківський мотив у першому вірші цього своєрідного дводенного циклу, коли литовський поет до рядка «Полюбили тебе, Україно» додає таку строфу:

За поезію твого Тараса,
Що у серці давно й назавжди,
Мов роса — і проста, і прекрасна,
Мов квітучі вишневі сади.

Немає сумніву, що саме Шевченко відкрив Гірі шлях на Україну й познайомив з нею литовського поета. Від заочного знайомства з Україною в образах Шевченка через її відвідини з нагоди поетового ювілею до відтворення образу України в зв'язках з її сучасниками та сучасністю взагалі — такі основні віхи в розвитку шевченківсько-української тематики у Людаса Гіри.

4. Подані *три сторінки* Л. Гіри далеко не єдині в литовській шевченкіані. Зокрема, слід згадати, що поет Йонас Майроніс (справжнє прізвище Мачюліс; 1862—1932) протягом 1883—1884 рр. був студентом історико-філологічного факультету Київського університету, і навчання в ньому не могло не позначитися на появі теми національно-визвольного руху південних та західних слов'ян у творчості класика литовської літератури. Так, наприклад, у поемі «Молода Литва» (п'ята та шоста пісні) Майроніс кілька разів говорить про відродження слов'ян. Ним опінуються деякі події з історії боротьби болгар та сербів проти турецького поневолення, серед пробуджених слов'ян називаються також словаки і лужичани (lužičai).

Та особливий інтерес викликає строфа, яку поет супроводить також приміткою: «Вук Стефанович Караджич — славетний сербський поет, Шафарик і Добровський — знамениті дослідники минулого слов'ян і особливо чехів. Франциск Деак — найпочесніший борець за свободу угорців». Наведемо цей уривок:

Караджич, Шафарик, Добровський, Деаку!
Імен ваших славі звучати віки! —
Сини перекажуть синам, як і дяку,
І честь здобували великі батьки,
Й візьмуться за працю й шукання нові,
Й будитимуть інших, як будите ви!

Як тут не згадати вірші Т. Г. Шевченка *Слава тобі, Шафаріку, /Вовіки і віки!/ Що звів еси в одно море/ Слав'янській ріки!*, а також його висловлення про Шафарика й Караджича, які *не постриглись у німці..., а остались слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали!*

Цілком імовірно, що основу такого паралелізму до поглядів Шевченка в оцінці Майронісом діячів слов'янського відродження було закладено ще тоді, коли литовський поет навчався в Київському університеті, де не завмирили ні шевченківські традиції, ні знання творів Кобзаря.

Знову згадуючи вислів Й. В. Гете про країну поета, завітаємо в Біркенелі (Латвія, р-н Даугавпілс):

*Ми йшли до Райніса. З гори далеко
Виднілись ним уславлені місця.
На той будинок тихо сів лелека
Як посланець дитячих літ співця...
Хоч ми шануємо і землю злету,
І кожний в домі генія предмет,
Та вірші — це автопортрет поета,
А шлях життєвий — тільки силует.*

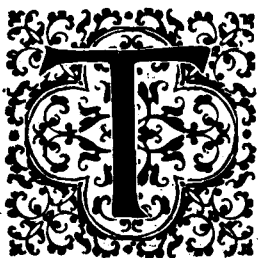

ЧАСТИНА
ТРЕТЯ

З МОЗАЇКИ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

Вернувся з місць, та в мандрах мрій роїна,
І маритья: крім синіх стрічок рік,
Намисто міст на грудях України,
Нанизане на ниточки доріг.
Згадай міста — ту кожду намистину,
Пройди дороги. Щоб в одну їх звів,
То і тоді за неї дальш вестиме
Заросла путь в минуле назв і слів.
Й то не міраж, щоб в степовій комуні
Балтійське море видно б всім було
З тієї — проти хати діда — клуні
Й зі скирти — мов хлібини за селом.

ут уперше серед назв структурних підрозділів нашої книжки зустрічається слово «мова». Однак це тільки формальний бік справи. Насправді ж розповідь про балтійські мови ведеться вже з самого початку. Єдиним обмеженням було те, що йшлося тільки про власні назви — дуже важливий компонент словникового складу мови, який

орієнтує в історії та культурі її носіїв. Частина перша присвячена цьому безпосередньо, друга — «Літературні силуети» — дещо опосередковано. Проте й у цій останній літературні взаємини розглядалися здебільшого крізь призму балтійських географічних назв та особових імен або прізвищ, з яких починалися різні сюжети.

Подальшу розповідь скеровано не на власні, а — за деякими винятками — на загальні назви (апелятиви). Саме вони як первісні (бо власні назви є лише похідними від них) визначають обличчя кожної мови, і саме в них виявляє себе її внутрішнє діалектне членування. Через апелятиви виразно простежується зв'язок мови з явищами етнографії та фольклору — той комплекс різнопланових збігів у просторі й часі, студії над яким мають відкрити великі перспективи в пізнанні далекого минулого балтійських та слов'янських народів. Ось чому та частина, до якої ми тепер приступаємо — «З мозаїки мов і діалектів», начебто відкриває читачеві другу половину нашого дослідження, де крім власне мовних сюжетів є і ескізи до етнографії, і нариси на теми народної творчості й поезики.

АРХАІКА І НОВІТНІСТЬ БАЛТІЙСЬКОГО СЛОВА

0. Коли першокласною автострадою мчиш з Вільнюса до Каунаса, важко проїнятися тим, що ця траса проходить територією найстародавньої мови Європи. Адже тисячолітнє старослов'янське слово (якщо вік його рахувати за такою «метрикою», як писемні пам'ятки) у деяких аспектах є модернішим, ніж сучасне литовське. Справа не в уживанні чи актуальності взагалі. У цьому

плані старослов'янська мова не йде ні в яке порівняння з литовською. Приміром, останньою можна описати першу. Однак не навпаки. І по-старослов'янському ніхто не в змозі створити граматики, подібної до тритомної литовської, що її автори були удостоєні Республіканської премії Литовської РСР 1977 р. Мова соціалістичної нації стоїть на рівні всіх вимог життя останньої чверті ХХ ст., і в цьому полягає докорінна відмінність між сучасним, але архаїчним литовським словом та тисячолітнім, хоч і модерним старослов'янським.

Архаїка та новітність, про які тут ідеться, — суто лінгвістичні поняття, що стосуються тільки форми мови, зокрема її звучання. Наприклад, литовці на сина кажуть *sūnūs*. Так само це слово вимовляли і слов'яни, але за багато століть до перших своїх писемних пам'яток. Коли ж останні, нарешті, з'явилися, *sūnūs* вже був невідомий:

1) кінцеве «s» відпало, бо у слов'ян за того, дописемного періоду діяв особливий фонетичний закон, унаслідок якого слово позбавлялося права закінчуватися на приголосну — тим більше таку глуху й свистячу, як «s» (от коли співучість слов'янського слова досягала найвищої кондиції!);

2) передкінцеве «u» («коротке у») стало ще коротшим звуком, який у старослов'янських пам'ятках позначався літерою ъ;

3) голосний «ū» («довге у») першого складу перетворився на звук, що його передавали на письмі літерою ы.

Ось так початкове *sūnūs* і стало старослов'янським *сынъ*, сучасним рос. *сын*, укр. *син*. Проте на відміну від слов'янських мов литовська мова й досьогодні зберігає як живу цю, для інших народів уже доісторичну, форму слова.

Стародавній характер деяких рис литовської мови робить її винятково цінним об'єктом для порівняльного вивчення інших індоєвропейських мов. Всесвітньої слави М. К. Реріх, який 1903 р. подорожував по Литві, що залишила глибокий слід у його житті й творчості, писав: «Не раз доводилось внутрішньо згадувати, чому литовська мова близька великому санскриту...»¹. (До речі, зауважимо, що тільки-но розглянуте лит. *sūnūs* має абсолютно точний відповідник у санскриті — *sūnūḥ*

‘син’). А видатному французькому мовознавцеві А. Мейє (1866—1936) належить висловлення, звернене до носіїв індоєвропейських мов: «Той, хто хоче знати, як говорили наші предки, хай послухає, як говорить литовець-селянин»². Ще з більшим правом у ролі адресата цих слів виступають слов’яни, бо саме їм литовці (разом з латишами та рядом вже згаданих зниклих балтійських народів) доводяться найближчими мовними родичами.

1.0. Коли навесні розливається річка, її хвилі закочуються далеко від русла. Однак після повені не вся вода повертається до річища: численними озерами стоїть вона по видолинках, тримаючи в полоні заблукану рибу. Щось подібне відбувається і в мовному потоці. Наче розповенюючись обіруч течії, слова залишають свої «відливки», а самі простують далі, стаючи по дорозі не такими, якими були у верхів’ї.

1.1. В. В. Маяковський у відомій статті «Як робити вірші?» міркував з приводу рядка «Вы ушли бесповоротно в мир иной»: «Що це за *бесповоротно*?! Хіба хто-небудь вмирав *поворотно*? Хіба є смерть з терміновим поверненням?» За аналогією, так само можна було б сказати і тоді, якби в поданому виразі замість *бесповоротно* стояло *безвременно* — хіба *временно* це можна зробити? І справді, у сучасного носія російської мови розкладання цього прислівника на «першоеlementи» може викликати непорозуміння. Проте, скажімо, з литовцем, який сприймає даний прислівник через призму своєї рідної мови, цього не станеться: лит. *be*, що відповідає слов. *без*, має значення не лише ‘без’, але й ‘раніше’. Отже, синонімом *безвременно* є рос. *преждевременно* ‘передчасно’. Таким чином, рос. *безвременно* походить ще з тих часів, коли у слов’ян *без* теж мало значення ‘раніше, перед’. Однак там, де в балтійських мовах продовжує свою течію цілий потік такого уживання, в слов’янських залишився тільки його «відливок» — прислівник *безвременно*.

1.2. Форма числа *півтора* давно стала унікальним мовним витвором. Адже ми говоримо *два з половиною*, *три з половиною* і т. д., але не «один з половиною», бо є «виняткова» назва, що походить з *полъ вѣтора* ‘половина другого’. Колись був цілий ряд таких форм від *пол(ъ)третья* і далі, однак із часом мова усе почала зводити до «цілого» і «половини» вийшли з ужитку.

Натомість у литовській та латиській мовах усі ці форми зберігаються. Пор. лит. *pusantro* (1½), *pustrečio* (2½), *pusdešimto* (9½), лтс. (відповідно) *pusotra*, *pustreša*, *pusdesmita*, хоча, скажімо, латиші вживають і сполучення слов'янського типу, як-от *divi ar pusi* (2½).

Водночас таке протиставлення слов'янських і балтійських мов не є абсолютним. Адже в українських говорах району Карпат і досі вживається повний «штат» цих давніх утворень: *півдруга*, *півтретя*, *півчетверта*, *пів'ята*, *півшеста*, *півсема*, *піввосьма*, *півдев'ята*, *півдесята*... *півдванадцята*³. Отже, архаїчний характер балтійських мов можна відчувати ще й у тому, що деякі слов'янські відповідники їхнім літературним формам властиві лише говорам архаїчного типу.

1.3. Якщо ми почали міряти на половини, то варто звернути увагу ще на деякі балто-слов'янські явища з цієї самої серії.

Лит. *pusbrolis* (букв. 'півбрат') має значення 'двоюрідний брат', а відповідне латиське утворення — *pusbrālis* — 'зведений брат'. Цікаво, що аналогічну форму засвідчив і «Лексикон» Є. Славинецького і А. Корецького-Сатановського (XVII ст.), де знаходимо статтю: «Полбратъ. Vterinus frater», тобто 'одноматерній брат'⁴. Чи не свідчить це, що й у слов'ян була така сама «півбратова» система позначення спорідненості, але вона зникла, залишивши по собі тільки окремі релікти? Цікава тема для майбутнього дослідження.

І коли після всього виявляється, що в литовській мові діляться пополам не тільки день і ніч, але й ранок (пор. *pusrytis* 'сніданок' — від *pusė* 'половина' та *rytas* 'ранок' — у літературній мові; від суто часового значення тут відбувся перехід до значення 'час споживання їжі') та вечір (жемайтійське утворення *pusvakaris* від *pusė* та *vakaras* 'вечір' з відповідною семантикою⁵), то починаеш задумуватися, а чи не було такого ж самого поділу й у слов'ян? І справді, якщо слово *полранье* в тексті актової книги Ковенського земського суду 1566—1567 рр. («Месеца декабря дванадцятотого дня у четвергъ о полранью полюючи дей мне в бору... прибегшы ко мне безвине мя збил») слід вважати калькою з литовської мови⁶, то вже *śródwieczerz*, тобто 'середвечір' як пора

дня для жителя Краківщини⁷ свідчить про ймовірність існування такої ж диференціації часу й у слов'ян.

2.1. Виразною у візитних картках сучасних балтійських мов на тлі слов'янських є насамперед їх самоназва — *latviešu valoda* і *lietuvių kalba* — буквально: 'латишів мова' та 'литовців мова'.

Коли О. С. Пушкін, звертаючись до Петербурга, називав його *Петра твореньє*, то з погляду російської й інших слов'янських мов це була інверсія, тобто обернений порядок слів. Для мовного сприйняття латиша чи литовця (якщо говорити про буквальну відповідність), навпаки, нормою є саме вирази типу *Петра твореньє*, тоді як звичайний для нас порядок *твореньє Петра* — відхиленням від неї. Порівняймо характерні в цьому плані назви деяких газет Латвійської та Литовської РСР (переклад буквальный): «*Rīgas Balss*» (Рига) — 'Риги голос', «*Komjaunimo tiesa*» (Вільнюс) — 'Комсомолу правда', «*Lietuvos pionierius*» (там же) — 'Литви піонер' та ін.

Як видно з прикладів, інколи родовому відмінку іменника балтійських мов у слов'янських відповідає прикметник у формі називного: «Комсомольська правда». Отже, тут виявляється ще одна особливість балтійських мов: прикметники, що не мають ступенів порівняння, вживаються в них дещо меншою мірою, ніж у слов'янських, оскільки функції цієї частини мови частково виконує іменник. Ось чому литовці й латиші кажуть не 'балтійські мови', а 'балтів мови' (*baltų kalbos* і *baltu valodas*).

2.2.0. Твердження про архаїчний характер балтійських мов (зокрема порівняно зі слов'янськими) не є абсолютним. Можна вказати на цілий ряд мовних явищ, в яких новітніми є саме балти, тоді як слов'яни тримаються старовини. Виразний приклад — категорія граматичного роду.

2.2.1. У сучасних слов'янських мовах вживання середнього роду іменників відносять до вияву тих «категорій мови, що утворюють систему догми, яка пережила сама себе, догми несвідомого». Ось чому в російській літературній мові, наприклад, «категорія середнього роду перебуває в початковому (підкреслено нами.— А. Н.) процесі руйнування»⁸. Така сама тенденція простежується і в інших слов'янських мовах.

На противагу слов'янським мовам відповідний процес у балтійських перебуває у фінальній стадії. Якщо в пруських пам'ятках слова *assagan* (*azagan*), *creslan* (*krēslan*) і *lunkan* мали, як і їхні слов'янські відповідники (порівняймо укр. *озеро*, *крісло* і *лицо*), середній рід, то в сучасних балтійських мовах це іменники чоловічого роду: лит. *ežegas* і лтс. *ezers*, лит. *krēslas* і лтс. *krēsls*, лит. *lunkas* і лтс. *lūks*. У литовській та латиській мовах іменники бувають лише двох родів — чоловічого і жіночого. Те саме стосується і найновіших слів, що в слов'янських мовах з'явилися у формі середнього роду. Порівняймо *кіно* і лит. *kinas*, лтс. *kiņo* (в обох випадках чоловічого роду). Релікти колишнього поширення цієї категорії у східнобалтійських мовах зберігаються лише, так би мовити, на периферії іменних частин мови (у деяких формах прикметників, займенників та числівників). Отже, зі спільного досвіду балтійських і слов'янських мов начебто нашкіцовуються основні етапи занепаду успадкованої ще з індоєвропейської мови-основи категорії середнього роду.

2.2.2. Певну новітність (на слов'янському тлі) виявляють літературні мови балтійських народів і щодо розвитку категорії іменників жіночого роду.

В одній зі своїх «Вечірніх розмов», що називалася «Новорічні побажання», Максим Рильський, звертаючись до земляків «по Києву», зауважив, що «древньому батькові городів руських... чомусь дали наймення матері». Справді, з погляду асоціацій за граматичним родом назви *Київ* — у відомому з давніх-давен вислові — мав би бути батьком. Проте цей вираз виник як калька, тобто буквальный переклад з грецьк. *μητρόπολις*, що і є, власне, 'мати-місто', тобто 'головне місто, столиця'.

Однак, якщо слова М. Рильського перекласти латиською мовою, то вони спричинять нове непорозуміння — на цей раз подивом поета. Адже для латишів *Kijeva* (Київ) — іменник жіночого роду, як, скажімо, й *Čerīngrada* (Ленінград), *Mīnska* (Мінськ), *Tallīna* (Таллін) тощо. Це пояснюється тим, що в даних випадках власні назви міст узгоджуються зі словом *pilsēta* 'місто', яке в латиській мові має жіночий рід. Завдяки такій обставині латиська географічна карта світу виглядає як дуже «жіноча».

2.3. Балтійські мови на відміну від слов'янських замість двох закінчень у третій особі дієслова — в однині і множині — мають лише одне, спільне для обох чисел. Чимало мовознавців припускає, що така ситуація відбуває прадавній стан розвитку дієслова, оскільки існують докази того, що закінчення 3-ої особи множини виникло пізніше. Отже, коли ми говоримо *вони є* замість *вони суть*, то це водночас і нове, і старе явище. Новітність полягає тут в успішному конкуруванні однини з множиною.

Цікаво, що тоді, як укр. *є*, рос. *есть* та блр. *ёсць*, йдучи, так би мовити, балтійським шляхом, догнали пруську мову з її *ast* 'те саме', литовська та латиська мови пішли ще далі вперед, замінивши цю спільну форму 3-ої особи дієслова *бути* новим виразом: лит. *уга*, лтс. *ig* (початково прислівник із значенням 'тут', 'он там').

2.4. Ніхто не відмінює іменника *батько* в такий спосіб: називний — *батько*, родовий — *тата*, давальний — *пані*... Однак явище цього типу поширене в індоєвропейських мовах, і — попри свій архаїчний характер — балтійські мови в ряді випадків мають більш новітнє співвідношення прямих і непрямих форм: там, де слов'яни й дотепер зберігають прадавню мозаїку, балти вже встигли намалювати нову, більш узагальнену картину. Литовці й латиші усунули різницю в оформленні *ми* і *нас* і кажуть відповідно *mes* (*mēs*) і *mūsų* (*mūsū*), отже, в останньому випадку наче «мас» (як *вас*), хоча прусси теж говорили *mes* 'ми' і *poison* 'нас'. Так само на противагу укр. *малий* — *менший* відповідні форми в балтійських мовах утворені від одного, а не від двох слів: лит. *mažas* — *mažesnis*, лтс. *mazs* — *mazākais*.

Розглянуті приклади ще раз підтверджують думку про те, що погляд на балтійські мови як на архаїчні не завжди відповідає дійсності.

БАЛТО-СЛОВ'ЯНСЬКІ ВАРІАЦІЇ

Балтійські та слов'янські мови в своїй лексиці мають настільки багато спільного, що німецький учений Р. Траутман підготував навіть спеціальний «Балто-сло-

в'янський словник» (*R. Trautmann. Baltisch-Slavisches Wörterbuch.— Göttingen; Vandenhoeck; Ruprecht, 1923, 382 с.*). Ця оригінальна праця не тільки підсумувала певний етап у розвитку порівняльного дослідження названих мов, але й на багато років уперед стала своєрідним знаменом, під яким збиралися всі ті, хто цікавився, вивчав і описував спільну лексику балтійських і слов'янських мов.

У наші дні, коли йде вже шосте десятиріччя від публікації цієї як на той час справжньої енциклопедії балто-слов'янського слова, порушується питання про необхідність укладання «нового Траутмана». До здійснення цього задуму так чи інакше ведуть дослідження, в яких розробляються різні сторони взаємовідносин між звуковою формою слова та його значенням у спільному лексичному надбанні балтійських і слов'янських мов.

Нижче ми зупинимося на різних варіантах співвідношення спільного та відмінного у формі та значенні слів, що належать до обох розглядуваних тут мовних груп.

1. Спільні слова — спільні значення.

1. 1. *Вірняная*. В опису весілля, яке відбулося в березні 1914 р. в с. Шпичинці Сквирського повіту Київської губернії, є пісня з такими словами:

Ой на моху, на моху та й на болотечку
Викивала, виморгала в пана свата дочку.
Не кивала, не моргала, сама вона вийшла,
Чорнявая, вірняная, як у саду вишня.

Що ж то за *вірняная*? У коротенькому «Словнику мало-вживаних та діалектних слів», що його додано до першої книги тому «Весілля» (серія «Українська народна творчість», Київ, 1970), де й надруковано процитований уривок, є стаття: «*верняная* — гарна». Подібне значення має *невірний* 'негарний' (Кіровоградщина). А як тут?

Вірняная, як у саду вишня — ось вихідний контекст для встановлення значення. І тут у пригоді стають інші місця опису: *Та не будь така пишна, / Як у саду червоная вишня*; порівняймо також *Із такої молоденької, / Як з ягоди червоненької*. Очевидно, в розглядуваній строфі йдеться про колір вишневої ягоди, тим більше що й передує *вірняний* теж «кольорова» характеристика: *чорнявая...* (див. вище).

Та останню крапку в цих міркуваннях ставлять українські словники XIX ст. (П. Білецького-Носенка, М. Закревського, Є. Желехівського та С. Недільського), де відзначено *верм'яний* 'рум'яний; багрянний'. Отже, *вірняная* у весільній пісні 1914 р. — це, виходячи з вишнево-ягідної барви, 'червона'. Дещо змінена форма даного слова, певно, відбила те, що воно поступово забувалося й виходило з ужитку — адже словникам української мови наших днів зазначений прикметник уже невідомий. Як кажуть, «з пісні слова не викинеш» — тим-то в ній (хоча й не зовсім у недоторканому вигляді) воно й продовжувало існувати.

Українське слово *верм'яний* попри свій вихід з активу мови привертає чималий інтерес фахівців порівняльного мовознавства. Річ у тому, що з усіх слов'янських мов ця основа незаперечно репрезентована лише в українській, тоді як з балтійських — у пруській: *worcyan, warcyan, warnt* 'червоний' (од якої й утворено назву частини пруських земель і сучасного краю Польщі — *Вармія*). У даному прикладі слід вбачати виразне свідчення прусько-українських мовних зв'язків, хоча й не всі це визнають. Між іншим, один з чехословацьких учених навіть висловив сумнів у вірогідності старожитнього характеру українського слова, вбачаючи в ньому мало не копію французького *vermeil* (у тому самому значенні)⁹. Та нові й нові свідчення спростовують таке припущення, і серед найновіших — цитована весільна пісня.

1.2. *Жевріти*. Ось пам'ятний уривок з одного діалога: *Коли жевріють вишні...— Пробач, як ти сказала? — Жевріють — червоніють, стигнуть.— А де так говорять? У нас, в Олександрівці...* Розмова з уродженкою Кіровоградщини відкрила поетичне вживання дієслова зі значенням 'горіти без полум'я'. *Жевріти* — складне слово, але й цікаве щодо своєї історії, розкрити яку нам допомагають мови балтів. Звернімося до них.

Щоб виразити жевріння, наприклад вугілля, литовці вживають таких слів: *žerėti, žeruoti, žioruoti*, а також *žvuuoti*, тобто з двома приголосними на початку слова (*žv-*) замість одного (*ž-*). Латиші в таких випадках кажуть *zvērot, zvirēt* і под. Увесь цей ряд споріднений з лит. *žaga* 'заграва; сяйво; зоря', лтс. *zags* у значенні 'промінь' та укр. *зоря*.

У світлі таких фактів слово *жеврїти* потрапляє одразу під дві ревізії: балто-слов'янську й слов'янську. Перша з них керується положенням: спільні для обох мовних груп слова, які в литовців починаються з приголосного *ž-*, а в латишів — із *z-*, у слов'ян повинні мати початкове *з-* (порівняймо щойно поданий приклад: *žaga*, *zags* і *зоря*). Отже, якщо *жеврїти* є родичем *žėruoti*, *zvėgot* і т. д., то його справжня форма має бути *зеврїти*. Друга ж, слов'янська ревізія твердить: чергування *з-*: *ж-* на початку українських слів не є законним, і відповідно до *зорі* правильніше було б вимовляти й писати *зеврїти*. Це не лише «вирахуваний», а й реальний факт.

Передусім на Чернігівщині (Сезьки Ічнянського району) занотовано дієслово *зеврат* 'ледь горїти, жеврїти' — поодиноке свідчення поміж кількома формами *жаврат*, *жаврать*, *жеврати* тощо¹⁰. Та якщо ізольований приклад може спричинити певну недовіру, то вже серія фіксацій сприймається поза сумнівом. Ось низка свідчень: *зеврат* (Рудня-Вересня Чорнобильського району Київської області), *зеврать* (Калинівка Поліського району Київської області, Стольне Менського району Чернігівської області) 'палати (про вогонь у печі)': *Дивись, як у печі зеврає* (Рудня-Вересня); *Дуже зеврає огонь* (Стольне) і *зевриво* (Волосківці Менського району і Красилівка Козелецького району Чернігівської області) 'заграва'¹¹. Форми *зеврїти* (про вогонь), *зевриво*, як показало опитування групи чернігівських учителів, відомі й у Куликівському (Муравейка), Коропському (Мезин) і Сосницькому (Авдіївка) районах. Отже, *зевр-* і є тим шуканим варіантом, який, згідно всіх правил, мусить мати укр. *жеврїти*. Поліські говірки, зберігаючи чимало давніх рис української мови, донесли до наших днів і початкове звучання досліджуваного дієлова. Нова ж форма — *жеврїти* — поширилася пізніше, ймовірно, під впливом дієлова *жарити*.

Залишається питання про губний *в* у слові *зеврїти* /*жеврїти*. Існування такого поширеного варіанта, сказати б, балтійського типу, тобто з губним після початкового *ž-* (*žv-*) чи *z-* (*zv-*), посвідчено і в слов'янській лексиці: порівняймо старочеську назву ранішньої зорі *zvěřinice*¹². Отже, таке розширення кореня є прадавнім, балто-слов'янським. Очевидно, вже на українському ґрунті відбулася перестановка звуків: *зевр-* (пор. щойно

подане старочеське слово) > *зевр-* (говори Полісся), зрештою > *жевр-* (літературна мова і діалекти).

Докладніше розглянуте походження укр. *жеврѣти* є виразним свідченням тієї визначної ролі, яку відіграє залучення балтійських мов для вивчення історії розвитку слов'янських. Що ж до самого українського матеріалу, то з'ясувалося, що прекрасна мініатюра народної поезики — *жеврїють вишні* — відома не тільки на Кіровоградщині, але й на Полтавщині (с. Остапівка Миргородського району), на Житомирщині (с. П'ятка Чуднівського району) та ін. Натомість пошуки такого ж значення відповідного дієслова в литовській мові були поки що марними.

1.3. *Жовтий і зелений*. З усіх основних кольорів веселки лише два виражаються за допомогою таких прикметників, які є спільними для всіх балтійських і слов'янських мов. Це *жовтий і зелений*.

Цікаво, що литовська назва квітки (*gėlė*) за походженням пов'язана з прикметником *geltas* 'жовтий'¹³: ймовірно, жовтий колір прапращурами сучасних литовців сприймався як найбільш типовий для польових квітів. (Згадаймо, наприклад, як виглядають луки, коли цвіте кульбаба.) Таке припущення не позбавлене підстави, бо, скажімо, в латиських назвах рослин за кольором квітів жовтий за своєю поширеністю займає друге місце (після білого)¹⁴.

Що ж до зеленого кольору, то для балтів і слов'ян, як і для інших індоєвропейців, він був насамперед кольором трави, бо саме її поява (а не листя на деревах) мала важливе господарське значення для стародавніх скотарів. Так стали до одного ряду пруськ. *sālin*, лит. *žolė*, лтс. *zālė* 'трава' (пор. відповідно *saligan*, *žalias* і *zaļš* 'зелений') та численні слов'янські форми типу укр. *зілля*, що вживається як назва лікарської трави, різних рослин, бур'яну тощо, знову ж таки нагадуючи про зв'язок значень 'трав'яний' і 'зелений'.

1.4. *Пустий*. Коли в поемі І. П. Котляревського Еней приходить до Сивілли, щоб дізнатися про стежку в пекло, він у відповідь чує таке:

В лісу великому, густому,
Непроходимому, пустому
Якеєсь дерево росте...

Тут увага мимоволі спинається на слові *пустий*, яке контрастує зі своїми попередниками — *густий*, *непроходимий* (порівняймо прислів'я *де густо, де пусто*), хоча воно й стоїть в одному ряду з ними як однорідне. Проте враження несумісності складається лише в нашого сучасника. Що ж до українського читача кінця XVIII ст., якому була адресована «Енеїда», то без сумніву прикметник *пустий* у поданому контексті він недвозначно сприймав як синонім *дикого*. Саме від слова *пустий* 'дикий' і утворилася назва, якщо скористуватися виразом Котляревського, *лісу великого, густого, непроходимого* — *пуца*.

Точні відповідники *пустого* (в *лісу... пустому*) з «Енеїди» засвідчено в Ельбінзькому словнику пруської мови, де зафіксовані форми *raustocaičan* і *raustocatto*, тобто буквально — з максимальним наближенням до оригіналу — «пустокінь» і «пустокішка» (про першу вже йшлося в розповіді про пруську мову — ч. I), отже, *rausto* тут означає 'дикий, несвійський'. Паралеллю ж до слов. *пуца* було пруськ. *raustre*, за допомогою якого в тому самому словнику перекладалось німецьке слово *Wildnis* 'дика місцевість, глушина, що заросла дикою рослинністю' тощо. Зважаючи на лісистий характер пруських земель, слід припускати, що *raustre* у їхнього корінного населення означало такий самий «пустий ліс», як і *пуца* на сусідніх польських і східнослов'янських територіях.

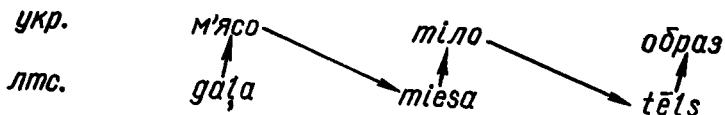
Так одна з балтійських мов, створюючи перспективу для глибшого сприйняття слов'янських, допомагає зрозуміти на сьогодні вже забуте значення українського слова в «Енеїді» І. П. Котляревського.

2. Спільні слова — різні значення.

2.0. Різниця у значеннях спільних балто-слов'янських слів інколи зумовлена вживанням їх у різних сферах. Тому при зіставленні часом виявляються певні стилістичні розходження стосовно нейтрального, згрубілого чи піднесеного характеру тих чи інших відповідників.

2.1. Відомі випадки, коли балтійські слова мають, так би мовити, «краще» значення, ніж слов'янські. Так, пруське *mensā* означало те саме, що й укр. *м'ясо*, однак лтс. *miesa* — це вже 'тіло', тоді як *tēls* (дорівнює слову *тіло*) — 'образ (літературний, художній); скульптура,

статуя'. Якщо поставити в один ряд значення 'м'ясо'— 'тіло' — 'образ', то виявиться, що в латиській мові, яка в першому з них вживає слово *gaļa*, відбулося зміщення праворуч інших двох виразів. Порівняймо обидва ряди фактів, де вертикальними стрілками показано семантичну відповідність, а скісними — лексичні «переходи»:

2.2. З усіх чотирьох повнозначних слів приспіву *Червоне — то любов, а чорне — то журба* протягом тривалого часу найменш з'ясованим залишалось останнє. Та ось 1962 р. бельгійський мовознавець А. Й. ван Віндекенс надрукував працю, в якій провів паралель поміж укр. *журба, жури*ти, з одного боку, й словами тохарської мови *çur-* 'турбуватися, клопотатися', *kuḡr-* 'піклуватися, займатися' — з другого, що об'єднуються під зірками (термінологічно — зірочками) індоєвропейських реконструкцій (**gheur-*, **ghurbh-*)¹⁵. Щодо територіального розмаху це зіставлення справді є майже індоєвропейським у буквальному, географічному розумінні цього слова, бо тохарські тексти було знайдено наприкінці XIX — на початку XX ст. в оазисах Сіньцзяну, на північному заході Китаю.

Серед інших більш-менш близьких слів з цього географічного ланцюга споріднених мов бельгійський дослідник навіть санскритське *ghoḡá-* 'жахливий, жорстокий' та готське *gaugs* 'зажурений', однак першість була віддана українському мовному матеріалу.

На відміну від трьох попередніх слів приспіву балтійські мови в даному випадку начебто зовсім відсутні. Та чи насправді це так? Мабуть, ні. Адже в литовській мові є прикметник *žiaugus* 'жорстокий', зовнішні зв'язки якого (саме в цьому варіанті) ще не були встановлені. Що ж до власне слов'янських матеріалів, то на болгарсько-білоруському симпозиумі, присвяченому взаємозв'язкам відповідних мов (Мінськ, 1976), проф. А. Є. Супрун переконливо довів, що спільне для усіх східних слов'ян слово *журба* є похідним утворенням від дієслова типу

блр. діал. *жураць* 'пригоряти, обуглюватися' та болг. *журя* 'пекти, смажити', як *печаль* від слова *пекти* (Бюлетин за съпоставително изследване на българския език с други езици, 5. София, 1976, с. 74—75, 77).

2.3. Поява нового слова чи вживання вже відомого слова в новому значенні неодмінно спричиняють зміни у відповідній частині лексичних засобів мови: одні вирази зовсім виходять з ужитку, віддаючи місце ново-прибулим, інші ж залишаються, але набувають при цьому нової семантичної кваліфікації. Внаслідок таких процесів спільні для обох мовних груп слова або зникали (принаймні в одній з них) або міняли своє значення. Отже, за ті щонайменше 2500 років, які минули з часів балто-слов'янської епохи, одна частина спільних для цих мов слів була безповоротно втрачена, інша ж розійшлася в своїх значеннях.

Семантичні розходження бувають різні. Приміром, там, коли дозволити собі гру слів, де росіянин ще тільки кліпає очима (*мигать*), литовець уже спить (*miegoti*), а де латиш ще тільки лікується (*vesejoties*), українець уже всіляко виражає свою радість (*веселитися*). Звичайно, у цій жартома скомпонованій фразі значення поданих слів виразно пов'язуються одне з одним.

Та вже важче об'єднати в один ланцюг укр. *рівний* з пруським 'дійсний, справжній, вірний' (*arwis*), де проміжною ланкою дослідники вважають значення однаковості. А ще складніше пояснити, чому в одному ряду з *тихим* стоять литовські 'справедливий' (*teisus*) і 'правда' (*tiesa*), а також пруські слова *teisi* 'честь' і *teisingi* 'достойний'. Зв'язок між цими значеннями незаперечно доведений спільним походженням тих слів, якими вони виражені.

3. Різні слова — спільні значення.

3.1. Для носія польської мови прислів'я *М'яко стеле, та твердо спати* — незважаючи на те, що всі повнозначні слова цього фразеологізму по-польському є тими самими (звичайно, з фонетичними відмінностями: *Miękko ściele, lecz twardo spać*) — буде незрозумілою. Яке ж тут протиставлення, коли *twardo spać* — це 'міцно спати'? Як кажуть, на здоров'я! Саме про «твердий сон» (*sen twardy*) князя Літавора двічі говорить А. Міцкевич у «Гражині», тоді як перекладачі поеми на російську (М. Слав'ятинський) та українську (М. Терещенко) мо-

ви вживають означень — відповідно — *свинцовий, глибокий та міцний, спокійний*. На східнослов'янському тлі ця риса польської мови видається досить виразною.

Вираження значення 'міцний сон', 'міцно спати' за допомогою слів 'твердий, твердо' властиве також чехам, болгарам, сербам та ін. Отже, йдеться про західно-й південнослов'янську семантичну особливість.

При такому поділі слов'янського мовного світу на дві частини (схід, з одного боку, захід та південь — з другого) цікаво, що балти приєднуються до останньої. Так, Ю. Марцінкявічюс у своєму перекладі «Гражини» на литовську мову пише, що «*kunigaikštis miega dar kietai*», тобто 'князь спить ще «твердо»'. Герой роману В. Сірійос-Гіри «Рай червоного дерева» розповідає про себе: «Після нічної служби повертався виморений, і, впавши на своє залізне ліжко, засинав «твердим» сном» (в оригіналі: *kietu miegu*; ч. I, р. VII). У цей же спосіб висловлюються й латиші: *cieti aizmigties* «твердо» заснути».

Отже, різні слова (лит. *kietas*, лтс. *ciets* 'твердий', з одного боку, та польськ. *twardy*, чеськ. *tvrdý*, серб. *тврд* та ін. 'те саме' — з другого) виражають спільне значення 'міцний (про сон)'. Чому ця балто-слов'янська особливість не охоплює й східнослов'янських мов, сказати важко. Можливо, тут йдеться не про давню, а про відносно нову рису в розвитку семантики досліджуваних мов.

3.2. Якщо одні й ті самі явища в різних мовах мають схожі назви, то це свідчить або про подібність мислення, або про вплив однієї мови на ряд інших, або про спільність розвитку кількох мов чи діалектів, поширених на суміжних територіях. Скажімо, специфіка найменувань Молочного Шляху має місце в тих випадках, коли йдеться про відображення народних вірувань. Наприклад, існує погляд, що Молочний Шлях орієнтує птахів при їх перельотах у вирій та поверненні назад. Звідси й назва: в російських говірках — *Птичий путь*, в латиських — *Putnu ceļš*, в литовській літературній мові — *Paukščių takas*, в діалектах на півночі Польщі — *Droga ptasia*, в Білорусії — *Гусіная і Жураўліная дарога* тощо. Характерно, що «пташина» назва поширена лише серед північнослов'янських мов (крім уже згаданих, також і в нижньолужицькій — *Ptaškowa droga*)¹⁶, тобто йдеть-

ся про спільну семантичну рису балтійських і територіально найближчої до них частини слов'янських мов.

Однак зовсім не все у спільних балто-слов'янських назвах Молочного Шляху поширене на суміжних територіях. Навпаки, є збіги дуже віддалені в просторі. Так, наприклад, характерною рисою півдня Славії є те, що видовжений зоряний розсип пояснюється у фольклорі як дорога, встелена соломою, що висипалася з мішка чи воза кума-злодія (попа або орача), звідки й назва Молочного Шляху як *Кумова слама* (в усіх південних слов'ян) чи *Сламли пуг* — у сербохорватській, *Сламен пѣт* — у болгарській мовах¹⁷.

Більше того, південнослов'янський терен стосовно цього становить лише невеличку частину околиць Середземного моря, де аналогічні назви Молочного Шляху поширені аж до Вірменської РСР та Ірану¹⁸.

У світлі сказаного чималий інтерес викликає одна з латиських назв Молочного шляху *Salmu ceļš* 'Солом'яний шлях'. Який її стосунок до відповідних південнослов'янських і взагалі середземноморських найменувань? Чи це незалежне балтійське утворення, чи за ним стоять якісь давні історичні зв'язки поміж народами? На жаль, на ці питання сьогодні ще не можна відповісти впевнено.

3.3. Кому доводилось бувати у селах Псковщини, той, може, зауважив, що кропива там називається не *крапивою*, а *стрекавою*. Це слово утворилося від відомого всім східним слов'янам дієслова *стрѣкати* (укр. *стрікати*) 'колоти, жалити' — пор. похідне від нього, тепер більш поширене *штрикати* 'колоти'. Дещо подібне за своїм змістом найменування кропиви відоме в словацькій мові, де *žihľava* має в основі дієслово, яке споріднене з укр. *жигати*, хоча тут уже на перший план виступає та сама ідея вогню, що й у російському виразі *ожечься крапивою*.

Зате цілком тотожною рос. *стрекава* в буквальному значенні цього слова ('та, що коле, жалить') є одна з литовських назв кропиви — *dilgė*. Пор. віддієслівний вигук *dilgt!*, що йому в українській мові відповідають 'коль!', 'штрик!' і т. п. Отже, носії частини говірок російської (Псковщина) і литовської мов фарбами своїх діалектів намалювали один і той самий «колюче-жалючий» образ кропиви. Чим пояснити такий збіг? Звичайно,

він може бути зовсім випадковим, бо ця супутниця осель однаково гостро зустрічає кожного, хто б не простягував до неї руку. Проте можлива й глибша причина такого паралелізму, що має безпосередній зв'язок з історією носіїв відповідних мовних явищ.

У пошуках решток діалектів, які були б перехідними між балтійськими та слов'янськими мовами, дослідники не раз звертали увагу на те, що на північному заході поширення російських говірок, насамперед на Псковщині й Новгородщині, зустрічаються своєрідні форми і значення слів, близькі до литовських. Наприклад, *бороздавка* 'бородавка' (пор. лит. *barzda* 'борода'), *волога* 'вид страви (рідинна страва, вариво тощо)' (пор. лит. *valgis* 'їжа') та ін¹⁹. Чи не можна було б поставити до цього ряду і рос. *стрекава*? На жаль, сьогодні на це доводиться відповісти афоризмом Станіслава Лема: «Став крапку під знаком питання!».

4. Різні слова — різні значення.

4.1. Слова *цілий* і *дірявий* мають протилежні значення, і важко уявити собі мову, в якій вони могли б уживатися одне замість одного без впливу на зміст висловлюваного, бо ж таки *Дірявого мішка не насиплеш* — так кажуть і білоруси зі Щучинського району Гродненської області (*Дзіравага мяшка не напхаеш*), і литовці з Укмярге (*Kiaugo maišo perpipils*), і латиші з Резекненського району (*Saugu maisu periebērs*)²⁰.

Проте, коли йдеться про вимірювання часу, то 'цілому' в одних мовах може відповідати 'діряве' в інших. Так, наприклад, ми говоримо *цілу ніч (вічність), ціле століття, цілий вечір (вік, день, ранок, рік)*, тоді як литовці і латиші в цих же випадках вживають слово із значенням 'дірявий': пор. лит. *kiauga diena* (naktį), лтс. *saugu dienu* (nakti) 'цілий (букв. дірявий) день (ніч)' і т. д. Очевидно, ці часові вирази слід пов'язувати з тією більш загальною семантикою вихідної основи, яку можна знайти в лтс. *saug* 'крізь' та лит. *kiaurinis* 'наскрізний' (хоча в цих самих мовах *saugums* і *kiaurumė* 'дірка'). Щось подібне представлено і в російському прислівнику *напролёт (всю ночь напролёт)*. Однак у слов'янських мовах цей спосіб, так би мовити, «наскрізного», подібного до простору зображення проміжків часу не розвинувся: на відміну від східних балтів слов'яни підійшли до цього питання з погляду не 'дірявого',

а 'цілого'. Напевне в цьому сюжеті можна знайти матеріал для дружнього жарту художника. Стосовно вживання протилежних за значенням слів при оцінці одного й того самого явища згадаймо, як свого часу В. В. Маяковський у статті «Зачекаємо звинувачувати поетів» зауважив, що для оптиміста зал наполовину повний, тоді як для песиміста — наполовину порожній. У даному випадку кожна з мовних груп обрала свій шлях зображення, і лише в порівнянні видно, що ці шляхи розходяться в протилежні боки.

ПРУССЬКО-ЛИТОВСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

0. У тій лексичній розмаїтості, якою вирує українська мова — сучасна (літературна й діалектна) та пам'ятки — є чимало слів, що прибули до неї з інших земель та країн, і таких, котрі самі помандрували в широкий світ.

Давні історичні й культурні відносини слов'янських та балтійських народів не могли не позначитися на взаємному обміні цілими низками слів між носіями відповідних мов чи то в прямих контактах, чи то за участю різних посередників. І коли історія дає для філології ланцюг загальних подій, то остання, виходячи зі своїх матеріалів, ставить перед наукою про минуле нові, конкретніші питання відносно окремих його ланок.

Сказане має найбезпосередніший стосунок до тих обопільних мовних свідчень прусько- та литовсько-українських етнічних взаємин, про словникове вираження яких ітиметься нижче.

1.1.0. Гіперіон, герой однойменного твору класика німецької літератури Ф. Гельдерліна, одного разу звернувся до свого друга з такими словами: *Дорогий Белларміне! Я мав би бажання оповісти Тобі все так докладно, як Нестор, а тим часом іду крізь минуле, ніби збирач колосся стернищами, коли вже господарі зібрали свій врожай; тоді підбирається кожний колосок.*

Цей образ можна взяти за епіграф до всіх досліджень пруської мови, проваджених протягом минулого й поточного століть, але з застереженням, що на пруському стернищі тепер визбиравали вже не по колоску,

а по зернині. Золоте зернятко з мови пруссів не так давно було знайдено й на Україні.

Одного суботнього ранку наприкінці лютого 1976 р. поїздом Київ—Брест автор цих рядків приїхав до селища Стара Вижва — районного центру Волинської області. Причина, що покликала в дорогу, була досить незвичною: від професора Ужгородського університету Й. О. Дзензелівського стало відомо, що в селі Нова Вижва, розташованому поблизу згаданого селища, до наших днів продовжує жити одне прусське слово... Хотілося на місці пересвідчитися в цьому й на власні вуха почути, як воно звучить.

1.1.1. Прусське слово *гейтка* (*geitka*) зі значенням 'хліб', яке в писемних пам'ятках востаннє засвідчено близько чотирьохсот років тому (1583 р.), справді знає «и стар, и млад» у Новій Вижві. Однак уживання цієї форми початково було дуже специфічним. Річ у тім, що в минулому одним із занять чоловіків цього села було кожухарство — шиття верхнього зимового одягу. Групами по 2—3 чоловіка нововижвівські «шнайдери», як вони самі себе називали, восени ходили від села до села, поселяючись на час виготовлення одного чи кількох кожухів у хаті свого замовника. Оскільки вся їхня робота й життя тривали на очах господаря та його родини, кожухарі, щоб бути певною мірою незалежними, користувалися незрозумілою для інших людей спеціальною «шнайдерською мовою» (за їх власним визначенням). У цьому професійному аргі була строката мовна суміш із чималим німецьким складником. Та поміж усього суржику трапилася й безцінна прусська зернина. Звідки?

За довоєнного часу волинські кожухарі обслуговували великий район Польщі, досягаючи в своїх кравецьких переходах порівняно далеких від Нової Вижви населених пунктів, як-от Александрув на захід від Лодзі. Якщо подолати таку саму відстань у північно-західному напрямку, то це вже буде територія сучасного Ольштинського воєводства ПНР, тобто південна частина колишнього терену поширення говірок пруської мови. Отже, цілком можливо, що волинська *гейтка* була принесена саме звідти.

Коли таке могло статися — важко сказати, бо немає певних відомостей про початок «кожухарювання» в Новій Вижві, щоб хоч у такий спосіб орієнтовно визначити

ймовірний час появи цього пруського слова у місцевому «шнайдерському» аргю. Однак, щонайменше вже в період Першої світової війни, як це видно з розповідей колишніх кожухарів, *гейтка* вживалася в мові старшого покоління.

Давно вже нововижівські кожухарі полишили своє мандрівне кравецтво, і їхня «таємна мова», втративши функцію, заради якої була створена, забувається дедалі більше. Проте не тільки в сім'ях колишніх «шнайдерів», а і взагалі в Новій Вижві певна частина словника цього аргю широко відома навіть серед молодших школярів. До таких популярних слів належить і *гейтка*, яка є, до речі, найближчою родичкою нашого *жита*. Цей посланець пруських діалектів безперечно не витіснив з ужитку слова *хліб*, і в звичайній мові виступає як більш рідкісний і дещо експресивніший його синонім.

Так через віки й простори, в далекому закутку Волині продовжує жити пруське слово. Ще раз підтверджується вже висловлювана думка: мова пруссів вся не вмерла, але, перевтілившись у нові форми, існує в живому слові.

1.2.0. Уявімо собі таку картину: група сучасних архітекторів дістала завдання реконструювати Кременецький замок у тому його вигляді, який він мав на середину XVI ст. Замовник — Республіканське товариство охорони пам'яток історії та культури, визначаючи, так би мовити, хронологічну «прив'язку» реконструкції, слушно виходило з того, що збереглися два описи замку — 1545 та 1552 рр. І от наші архітектори, діставшись на висщену гору й відпочивши вже серед руїн замку, читають його описи: 1) *За тым мостом городня великая на бакште стоит... Тую городню поведили, иж князь Бискуп заробити велил... деи простым обычаем была роблена на вежи. А князь Бискуп большую роботу вчинил, и на бакште поставил* (1545 р.; транслітеровано з латинського запису); 2) *Замокъ Кремянецкии мурованыи. Свирен воротныи верхъ повлоки вроблен* (1552 р.). Зразу стільки неясних слів. *Бакшта* — це *башта*? Але чому тоді її протиставляють *вежі*? Адже в сучасній українській мові це синоніми! А що тоді означає *свирен*? Якщо порівняти з описом Луцького замку від того самого 1552.р., то там замість слова *свирен* вжито *вежа*: *Замок сам мурованы весь. Наипервеи вежа воротная...* (транс-

літеровано з латинського запису)²¹. Так що: *свирен* і *вежа* — це синоніми?

Подані приклади виразно свідчать про те, що історія архітектури не може обійтись без історії слів, а остання у даній ситуації — без допомоги литовської мови: адже *бакшта* — це литовська форма (порівняймо сучасне *bokštas* 'башта') назви цієї оборонної споруди (і, можливо, за мовною різницею стоїть і певна архітектурна відмінність), а литовське *свирен* у сучасній мові (*svirnas*) має значення 'хижа; комора (кліть)'. Звичайно, це не означає, що запрошеним архітекторам одразу стане ясно, який вигляд мав Кременецький замок середини XVI ст., але без мовознавчих консультацій їм не обійтись. З усього сказаного видно, що проблема литовських слів у мовних пам'ятках з території України не належить, як це могло здатися на перший погляд, до суто споглядальних — навпаки, вона має виразне науково-практичне значення.

1.2.1. В історії української архітектури та будівництва відповідна термінологія литовського походження не може не привертнути уваги. Подібно до Кременця, «бакшта-1545», якщо вжити популярний тепер вид скорочення, була в замках Брацлава й Житомира, а «свирен-1552» — у Житомирському й Канівському. В описі останнього згадуються також *примны* — литовська діалектна назва сіней (*prietnė*), тоді як в одночасно складеному інвентарі Київського замку подано кількість тесел, якими оброблялися великі колоди для будівництва і бакшт, і свирнів, і примнів. Тесла теж названі литовським словом — *склюты* (лит. *skliutas* 'те саме'). З інших споруд — уже за межами замкових стін — близько того часу писемні пам'ятки містять відомості про *клуню* (з лит. *kluonas* 'те саме'), як-от у районі Луцька під 1566 р.²²

Не всі ці слова збереглися в українській мові. Форма *бакшта* в пам'ятках з території України досі відома лише в проміжку 1545—1552 рр., тоді як *примны* поза записом 1552 р. більш ніде й не засвідчені. Натомість, *свірон* і *склют* (*шклюд*) і тепер вживаються в поліських говірках: перше — там, де суміжжя Волинської та Ровенської областей прилягає до Брестської області БРСР, друге — на півночі Київської, Житомирської і Ровенської областей. *Клуня* ж має дуже широку тери-

торію вживання і є словом літературної мови. Існують і такі будівельні терміни литовського походження, що відомі тільки в сучасних говірках (знову з того самого Полісся), а в українських історичних пам'ятках не знайдені. Прикладом може бути *гребест* 'лата' (пор. лит. *grebėstas* 'те саме') — назва з північних районів Київської та Ровенської областей.

У цілому слід підкреслити, що литовські елементи української мови найвиразніше зосереджені саме в термінології будівництва.

1.2.2. Меншою мірою слова литовської мови проникли в лексику сільського господарства (історичне *берло* 'зерно, не очищене від полови' з *bėgalas* 'те саме', діалектне *кирза* 'столокос' з *gīrsa* 'те саме', літературне *скурта* зі *stirta* 'те саме'), домашнього побуту (*жлукто* зі *žluktas* 'білизна для визолювання') тощо.

Поширення чималої кількості таких слів — часом через посередництво інших слов'янських мов — пов'язане з періодом перебування України в складі Великого князівства Литовського. Наприклад, саме там, де проходив південний кордон цього князівства 1582 р., в районі Дубровиці на Ровенщині, досі зберігся ізольований терен уживання литовського слова *кудра* (з *kūdra*) 'невеличкий ставок, копанка; острівець лісу (чагарника)'.

Та не все слід датувати саме цим періодом. Ось промовисте свідчення: укр. *ятір* (з лит. *venteris* 'те саме') було запозичено східнослов'янськими діалектами (форма *вятер* у тому самому значенні є і в північноросійських говірках) до X ст. н. е., коли ще існував носовий голосний *ѣ*, який потім розвинувся в *я*. Цього не сталося в російському літературному *вентерь* 'ятір', бо слово запозичене пізніше, коли ту саму форму *venteris* новий фонетичний «уклад» російської мови вже не міг «прийняти по-старому».

2.0. Слов'янські мови, які межують з балтійськими — російська, білоруська й польська, стали джерелом численних запозичень, що ними рясніє латиська, литовська та пруська лексика. Та в цій масі дуже рідко можна знайти якусь іншу зворотну адресу запозичення, крім безпосередніх сусідів. Більш віддалені від балтів слов'яни майже не представлені в словнику своїх історично найближчих мовних родичів (принаймні такий погляд панує серед дослідників слов'янізмів балтійських

мов). Те саме цілком стосується й проблеми українського внеску в словник балтів.

2.1.0. Протягом ряду століть — щонайменше з XV по XVIII включно — вітрила частини англійських, голландських та французьких кораблів підіймалися на тих щоглах, деревина для яких надходила з портів Прибалтики. Постачальниками самих портів були не лише сусідні слов'янські землі, але й Україна. Так, наприклад, з архівних джерел XVIII ст. відомо, що велике щоглове дерево прибувало до ризького порту з-під Києва, а також з району Кобиляк на Полтавщині, а корабельний та інший ліс для Гданська заготовлявся (й сплавлявся річками) на Волині, Поділлі й Київщині²³.

Українсько-ризькі та українсько-гданські лісоторговельні зв'язки дають змогу зробити висновок, що відповідно до географічного розташування пруських земель неодмінно мали існувати й українсько-пруські відносини. Так ми знаходимо певну «економічну платформу» для однієї цікавої гіпотези.

2.1.1. Класик балтійського мовознавства Яніс Ендзелін у 1940 р. висловив припущення, що українське слово *продаж* через Польщу могло потрапити в пруські землі ще до середини XVI ст., коли в друкованих пам'ятках мови пруссів був засвідчений термін *perdāsaī* 'товар', який, на думку латиського вченого, і мав своїм прототипом українську форму найменування «плати за те, що дано кому-небудь»²⁴. Подані факти й міркування говорять на користь можливості такого запозичення. Однак для остаточного обґрунтування поодинокого мовного вияву українсько-пруських торговельних взаємин потрібна докладніша історично-економічна аргументація, за браком якої припущення — попри всю свою цікавість — залишається припущенням. Адже ізольований, зовсім окремих випадок запозичення без підтримки з боку інших свідчень таких самих мовних контактів не може міцно встояти на ногах.

2.2.0. У березні 1929 р. на філологічно-історичному відділенні філософського факультету Лейпцігського університету Пранас Скарджюс з Литви захистив дисертацію «Слов'янські запозичення в старолитовській мові». Опонентами виступили такі провідні авторитети балтистики й балто-славістики, як професори Г. Герулліс та Р. Траутман. У цій праці, що її першу частину через

два роки було видано в Каунасі окремою книжкою ²⁵, вказувалось, зокрема, й на два слова українського походження. Це *anūkas* (*anūkė*) 'онук (онука)' і *kuġarka* 'куріпка, куропатка', занотовані ще у виконаному Йонасом Бреткунасом литовському перекладі біблії (1579—1590 рр.) й уживані литовцями по сей день.

2.2.1. Лит. *anūkas* характеризується як слово, поширене при посередництві білоруської мови, бо в східних її говірках теж відома форма типу укр. *онук* ²⁶. Оскільки ж слов'янське наголошене *y* в запозиченнях замінюється литовським довгим *ū*, то цей момент став вирішальним у віднесенні *anūkas* до українізмів литовського словника ²⁷. Що ж до самого запозичення терміна спорідненості, то цей факт не повинен сприйматися як надзвичайний: адже співвідношення 'онук' — 'дід' взагалі, як і кожний з його членів зокрема, належить до порівняно пізніх понять, і «в більш стародавні часи, за родового ладу в такому терміні (йдеться про *онук*. — А. Н.) не було потреби, оскільки онук міг вважатися таким же сином діда, як і реальний син останнього» ²⁸. Отже, проникнення українського слова в литовську термінологію спорідненості (*anūkas*) в даному випадку не означає втручання в найінтимніші сфери цієї балтійської мови, а через те й з семантичного боку ніщо не суперечить твердженню про українське походження литовського найменування «сина сина» тощо.

2.2.2. *Куґарка*. Назва дикого птаха з родини курячих — куріпки з'являється, зокрема, на сторінках перекладеної Миколою Даукшею «Постіллі» (1599 р.) в живому й актуальному на той час порівнянні — з еретиками ²⁹. Шлях, яким пройшло це слово в Литву, теж, на думку деяких дослідників, пролягав через білоруський мовний простір. Певне значення для встановлення етапів цього шляху має те, що в сучасній Литві куріпка найбільш поширена в південно-західних районах республіки, тобто поблизу Білорусії та Польщі ³⁰. Цікаво, що латиська мова найменування куріпки (*kuġata*) запозичила з російської діалектної форми *куропоть* ³¹.

2.2.3. Ясна річ, що ні сам дисертант Пр. Скарджюс, ні його опоненти — професори Г. Герулліс та Р. Траутман, практично не володіючи українською мовою, не могли виявити всіх її словникових елементів у зібра-

ному для дисертації матеріалі. І ось характерний приклад.

У Й. Бреткунаса двічі вживається слово *privietoti* 'привітати', як-от у виразі: *Esch emiau kurkele... ir pri-wietoiaiu wissas žmones*, тобто 'я взяв келишок... і привітав усіх людей'. Коментуючи це дієслово, Пр. Скарджюс не знайшов звичних у його праці відповідників з білоруської або польської мов, і — хоча лексема й віднесена до слов'янізмів — припускався її зв'язок з лит. *vieta* 'місце'³². Насправді ж ідеться про укр. *привітати*. У такий спосіб пам'ятка литовської мови кінця XVI ст. стає водночас певною мірою й пам'яткою української мови.

Втім лишається нез'ясованим, як і коли це «привітне» українське слово потрапило до литовських говірок на території пруських земель (звідки походив автор перекладу). Можливо також, що обговорюване слово було відоме й пруссам, від яких (з боку матері) і походив засновник литовської писемності на території колишньої Східної Пруссії Йонас Бреткунас (1536—1602), котрий вживав, сам того не знаючи, українські слова *курінка*, *онук* і *привітати*.

2.2.4. Через півстоліття після завершення праці Пр. Скарджюса неминуче мають бути внесені певні корективи в сприйняття та інтерпретацію зібраних колись фактів. Найвиразніше це видно на прикладі пояснення таких слів, як *kazokas* (*kazakas*) 'козак', *Nepras* 'Дніпро' і *radalionis* 'подолянин, житель Поділля'. Перше з них литовський мовознавець виводив з білоруської мови, тоді як решту — з польської³³. Однак немає сумніву, що перелічені слов'янізми литовських пам'яток кінця XVI (останнє) та початку XVII ст. (перші два) походять з України.

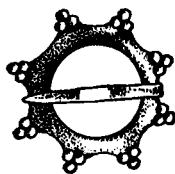
Крім того, слід припускати можливість співіснування поряд з білоруською або польською також і української версії походження деяких старолитовських слів, з переліку Пр. Скарджюса, як-от *trivoti* 'тривати', *ulioti* 'гуляти', *večerioti* 'вечеряти' та ін.

2.3. Думка про те, що українська мова повинна бути взята до уваги в коментарях до литовських слов'янізмів, ще більше увиразнюється, коли знайомишся з «Атласом литовської мови» (*Lietuvių kalbos atlasas. I. Leksika. Vilnius, 1977*). Ідеться, наприклад, про назви і діжки

(dieškà), в якій замішують тісто, і череня (čėgėnas), де печуть, і окрайця чи окрайчика (akrãicas, akrãčikas) — скибки вже випеченої хлібини. І як на півночі України відоме литовське найменування лати — *гребест* (див. 1.2.1), так само на півдні Литви чітко вирізняється ареал польсько-білоруської і (треба додати) української стріхи — *striekà, striechà* і под. Слід підкреслити, що в територіальному аспекті таке співвідношення литовських слов'янізмів, з одного боку, та українських литуанізмів — з другого, взагалі є типовим.

Балтійські мови становлять собою важливе джерело для вивчення слов'янських не лише з погляду своїх власних багатств, але й як колектор слов'янських запозичень.

*Зазеленіє першою травиною,
Бо жити їй сезон. І навпаки,
У лісі дуб останнім лист розвине:
Куди спішити? Перед ним віки...
А над усім несе своє знамено
Й увічніює травину, як і дуб,
Та мова, що її, ще неписьменні,
Ми зчитуємо з материних губ.
У ній водночас: яблуні у цвіті
Й снопами вкрита осінь золота,
Зійшлись простори — геть усі на світі,
Й з усіх століть зібралися літа.
І як у казці посаг королівни,
Той безмір таїни лиш для добра...
О, мово! Ти за себе малослівна —
Прийми ж уклін як всесвіту сестра!*

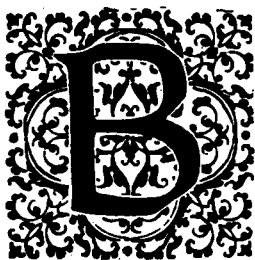

ЧАСТИНА
ЧЕТВЕРТА

ЕСКІЗИ ДО ЕТНОГРАФІЇ

Хай в п'єсі тему не знайшли свою ми
І в кінохроніці про нас ні кадру,
А вже і наші плаття і костюми
На власну роль чекають у театрі.
Та не лише на сцені грають речі —
Німе повсюди промовля само:
Коли щось одягаємо на плечі,
То разом і свій час ми несемо;
Й життя вертають образам схололим
З портретів невідомої руки
Ті речі, що ми з ними, як з паролем,
Ввіходимо в країни і віки.

и, певно, здивувалися б, якби побачили воза з однією голоблею. Був дещо вражений і автор, коли в селі Тубяляй Шакаяйського району Литовської РСР вперше побачив на дорозі коня, що тяг саме такого воза. Згодом «одноголобельний транспорт» вже не був дивною в селі Мачюлішкес Капсукського району тієї самої республі-

ки. І в першому, і в другому випадках то була територія Занімання. Але от що цікаво. Невдовзі по тому, як автор цих слів і відомий литовський профорієнтатор доцент С. Крягжде, повертаючись машиною з Мачюлішкес у Вільнюс, переїхали принаймні міст через Німан (Нямунас), за кільканадцять кілометрів, поблизу містечка Йезнас, назустріч їм підтюпцем біг молодий кінь уже з двома голоблями по боках! Ось де був дуже наочний перехід від одного етнографічного діалекту до іншого!

0.1. В етнографії існують свої діалекти, специфіка яких полягає в звичаях, побуті, зокрема у формах матеріальної культури, в обрядах тощо. Як і в мові, однією з основних рис діалекту в етнографії є порівняно чітка територія поширення тих чи тих явищ, що їх сукупність і створює певні історико-етнографічні райони.

0.2. Етнографічні діалекти інколи виявляють цікаві територіальні збіги з мовними. Наприклад, член-кореспондент АН СРСР О. М. Трубачов звернув увагу на те, що складні географічні назви з другою частиною, утвореною від дієслова зі значенням 'сидіти', зосереджені в приморських районах Латвії та Литви, з одного боку, та найбільшою мірою на протилежному березі Балтійського моря, в Швеції — з другого¹. Виходило так, ніби море не роз'єднувало, а навпаки, об'єднувало балтійські та шведську мови, бо таке поширення мовних явищ, як правило, буває лише за умов суміжного розташування територій. Проте, як згодом з'ясувалося, зовсім подібне явище спостерігається і в етнографії: так, традиційний тип житла, який побутує на півдні Швеції, за своїм плануванням нагадує стародавнє житло на заході Латвії та Литви². Отже, тут до певної міри маємо

збіг етнографічного й мовного діалектів чи — точніше — їхніх окремих рис. Йдеться фактично про одне й те саме: певна сукупність жител такого типу називається складною назвою, в якій другий елемент містить корінь дієслова 'сидіти'.

0.3. Проте частіше, ніж збіги територій поширення окремих явищ мовного та етнографічного характеру, трапляються факти розходження між ними. Відповідні «ножиці» на користь тих чи тих даних заслуговують на особливу увагу дослідника.

Так, наприклад, серед землеробських знарядь праці вчені виділили тип сохи, що має дві перекладні полиці. Північна межа її поширення в минулому — узбережжя Балтійського моря (Калінінградська обл.) — гирло Нямунаса — Каунас — Вільнюс. На півдні це знаряддя вживалося в південно-західній частині Білорусії та на Волині.

Відповідно до території побутування сохи з двома полицями автори праць XIX та початку XX ст. характеризували її як «литовську», «пруську», «мазовецьку», «підляську» та «поліську» (чи — синонімічно — знову «литовську»). Та найцікавішу в етнічному аспекті думку висловили радянські етнографи О. А. Ганцька та Л. М. Терентьева: «Є певна доля ймовірності того, що її (тобто сохи з двома полицями.— А. Н.) походження пов'язане з територією розселення балтійських племен — ятвягів і аукштайтів»³.

Таким чином, оскільки південна межа розселення ятвягів у мовному відношенні залишається нез'ясованою, дослідники цього питання дістають важливий орієнтир для всіх нових лінгвістичних пошуків: волинську зону поширення сохи з двома перекладними полицями. Так етнографія розширює поле лінгвістичного аналізу. Подані приклади показують важливість комплексного вивчення географічного поширення явищ матеріальної культури та мови.

Проте цей аспект — лише один з багатьох. І в широкому діапазоні об'єктів етнографії неможливо перерахувати всі її відомі, а також ще мало з'ясовані взаємозв'язки із суміжними науковими дисциплінами. Що ж до власне балто-слов'янського плану етнографічних студій (у тому числі й крізь призму мовознавства), то про це йтиметься в подальшому викладі.

ШЛЮБ І СІМ'Я

1.0. Говорячи про розвиток сім'ї, Ф. Енгельс відзначав: «...з виникненням парного шлюбу починається викрадання і купівля жінок — дуже поширені *симптоми*, хоч і не більше ніж симптоми, зміни, яка настала і яка коренилася значно глибше, симптоми, на підставі яких, незважаючи на те, що вони стосувалися тільки способів добування жінок, педантичний шотландець Мак-Леннан придумав, проте, особливі види сім'ї: «шлюб-викрадання» і «шлюб-купля»⁴. В іншому місці праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельс пише, що «з перемогою приватної власності над загальною і з появою заінтересованості в передачі майна у спадщину... *Форма шлюбу-куплі зникає...*»⁵.

Цікаво, що хоча реальна, практично здійснювана «форма шлюбу-куплі» давно зникла, однак наповнена новим змістом стара шлюбна термінологія й по сьогодні нагадує про цей вже перейдений етап у розвитку сім'ї. Про колишні форми шлюбу й про деякі особливості сім'ї та сімейної термінології у балтів та слов'ян і-йти-меться далі.

1.1. До тих рис, що відрізняли полян від древлян, а радимичів, в'ятичів і сіверян від перших і других, належали, згідно зі свідченням літописця, і форми шлюбу.

Древляне... умыкиваху у воды дѣвциѧ. Предки сучасних поліщуків не були в цьому оригінальними. Слушну нагоду викрасти дівчину, коли та сама йшла по воду (бо житло містилося подалі від води), використовували й найближчі мовні родичі слов'ян. Так, наприклад, засуджуваний Нестором-літописцем, сказати б, «древлянський спосіб» одруження в давнину практикувався і латишами (про це свідчать пам'ятки), і литовцями (відгомін у фольклорі). Зокрема, в одній з пісень південно-західної частини Литви співається:

Ой, дівчинонько, ти вийди
На Дунай ще й на водицю.
Я з ватагою приїду
И заберу тебе, дівцю⁶.

Умикання біля води було відоме і в Індії. Деякі дослідники вважають, що в цьому звичаї знайшла відображення ритуальна роль води, біля якої (колодязь, джерело чи озеро) в прадавні часи, можливо, взагалі

відбувалися шлюбні церемонії. Отже, засвідчене літописом явище є не лише балто-слов'янським, індоєвропейським, але й набагато ширшим, коли не універсальним.

1.2. У латиській мові значення 'одружитися' та 'вийти заміж' виражаються за допомогою одного й того ж слова *prēcēties*. З ним пов'язана ціла низка утворень: *prēcējies* 'жонатий', *prēcējusies* 'заміжня', *prēcēšanās* 'одруження' та 'заміжжя' тощо, які для носія латиської мови звучать не менш урочисто, ніж, скажімо, переклад цих слів для українця. Проте, коли останній подивиться, яке слово в латиському словнику передує цьому лексичному супроводу відомого мендельсонівського маршу, то може збентежитися: адже там стоїть *prēce* 'товар'. Та не поспішаймо з розчаруванням! По-перше, наше сприйняття слів нерідної мови завжди є буквальношим, ніж у її носіїв, у пам'яті яких стилістичне забарвлення тієї чи тієї назви визначено контекстами й ситуаціями її уживання, а не — як у даному випадку — окремими «виривками». А по-друге, згадаймо, як у традиційному народному обряді сватання *купці* (вони ж свати) пояснюють свій прихід до батьків дівчини, — вони шукають *товару!* Те, що у слов'ян існує як постійний фольклорний образ, у латишів увічнилося у формах слів: *prēcēties* 'одружуватися' чи 'виходити заміж' і справді походить від *prēce* 'товар'. У цьому полягає своєрідна семантична риса латиської мови. Скажімо, у литовців відповідне слово у формі *prekė* теж означає 'товар', однак усі похідні утворення не виходять за межі 'торгівлі' (*prekyba*), для якої латиська мова має термін *tirdzniecība*.

Проте лексичні рештки «шлюбу-куплі» цим не обмежуються. Зокрема, варто ще придивитися до деяких слов'янських та балтійських назв приданого.

Укр. *віно*, що широко відоме в говірках Полісся — від Волинської до Чернігівської областей та має відповідники в ряді північнослов'янських мов (рос. *вено*, польськ. *wiano*, чеськ. *věno* і т. д.), у пам'ятках вживалося як синонім не лише приданого, але й викупу за наречену. Зокрема, так називалося *майно*, що його записував чоловік на ім'я жінки, аби забезпечити її право на спадщину в разі розлучення чи його (чоловіка) смерті. Отже, *віно* за своїм походженням (порівняймо

латинське *vēpit* 'продажне') належить до сфери купівлі-продажу, і його шлюбна спеціалізація — наслідок пізнішого розвитку.

Лтс. *kriens* 'те, що жених дарує нареченій, її батькам та друзям' добре пояснюється давньоруськими словами *укриєнь* 'куплений', *кренути* 'купити'. Ідеться не про за-позичення, а про спільне індоєвропейське надбання, де балтійські й слов'янські мови доповнюють одна одну. Так, виразною ланкою між цими значеннями був давній литовський термін *krienas* ('плата, що її давали при заручинах'), який у слов'яномовних пам'ятках часто записувався як *хрен*. Порівняймо запис у Жемайтії під 1592 р.: *у Великом Князстве Литовском деетса, же кожды велдомы, отъдаючы за когож колвек девку свою, не повинен пану, одно хрен або куниццу отъдать, чинечи ее отъ пана... волною*⁷. Але ж *куниця* — це й була форма плати за наречену (початково хутром куниці, що правило за грошову одиницю). Ще й дотепер на Поліссі так називають жартівливий обряд викупу нареченої за зібрані в учасників весілля наїдки⁸.

Таким чином, ідея куплі-продажу теж у цьому випадку, подібно до *віна*, лягла в основу одного з термінів весільного обряду. Це явище можна проілюструвати й на інших прикладах, зокрема маловідомих.

У «Лексиконі латинському» Єпіфанія Славинецького — найбільшому староукраїнському словнику, де відобразилася мова середини XVII ст., латинське *dos* пояснюється таким рядом слів: *вѣно, прика, посаг*⁹. Про *віно* вже йшлося, *посаг* — поширений літературний синонім приданого, а от що таке *прика*? З контексту ясно, що це теж 'придане', але що то за слово? У пам'яті виринає вже згадуване лит. *prekė* 'товар'. Слово відоме також і в формі *prekia*, а діапазон його значень, засвідчених пам'ятками, включає й такі, як 'ціна, плата, торгівля, купівля'. Цей іменник пов'язаний з дієсловом *pirkti* 'купувати', корінь якого у слов'янських мовах трапляється лише в семантично дуже далеких утвореннях типу рос. *вопреки*, чеськ. *příka* 'крутизна'. Останнє було б найбільшчим — щодо самої по собі форми — укр. *прика*, проте значення їх у таких близьких мовах занадто далекі одне від одного. Отже, залишається припускати, що *прика* 'віно, посаг' потрапило у «Лексикон» Славинецького з литовської мови, увічнивши безпосе-

редньо не засвідчений в ній етнографічний термін. Така версія підтримується, зокрема, і вживанням у близьких за часом пам'ятках іншого литовського неперекладеного слова з тієї самої звичаєвої сфери — *krienas* (*хрен, хрени, крени*), про що вже йшлося.

Через призму мовних фактів виразно видно риси стародавнього побуту народів. Повертаючись до цитованих слів Ф. Енгельса про те, що «форма шлюбу-куплі зникає», пересвідчуємося в тому, як це «куплене весілля» [литовський етнограф Ю. Балдаускас (Бальджюс) так назвав свою книгу на цю тему] залишило по собі багато решток у балтійських і слов'янських мовах. Очевидно, такі самі «пережитки» існують і в мовах інших індоєвропейців, котрі теж мали колись подібну форму шлюбу (германці, кельти, греки, римляни, фракійці, індо-іранці, вірмени та ін.¹⁰).

2.0. Ще в 30-х роках ХХ ст. серед балтів та слов'ян зберігалися пережитки великої нероздільної сім'ї патріархального типу, яка складалася з батьків і кількох одружених синів разом з їхніми жінками й дітьми, сім'ї, що жила в одному дворі й спільно вела господарство. Таке можна було спостерігати на сході Латвії (Латгалія)¹¹, у східних та південно-східних районах Литви (зокрема на суміжжі з Білорусією)¹², а також на Україні, як-от у Закарпатті та на Поліссі (наприклад, у Любешівському районі Волинської області)¹³. Цей тип сім'ї, що становить собою певний етап на шляху її розвитку від групового, змішаного шлюбу родового ладу до парного шлюбу новітніх часів, водночас свідчить про спільні риси сімейного побуту балтійських і слов'янських народів. Зазначена етнографічна спільність не могла не відбитися й у спільності мовній.

Як в інших тематичних групах слів, так і в термінології спорідненості й свояцтва лексика балтійських і слов'янських мов містить чимало такого, що тоне в індоєвропейській глибині. Оскільки існує думка про своєрідність саме тих слов'янських термінів спорідненості, які «утворилися пізно, в умовах батьківської сім'ї, при парному шлюбі»¹⁴, то, очевидно, слід звернутися насамперед до найближчих балтійських паралелей, щоб у такий спосіб вийти на відповідний хронологічний шар спільної балто-слов'янської родинної лексики. Специфі-

ка мовних взаємин обох груп не може існувати поза лінгвістичною специфікою кожної з них окремо.

2.1. Перш за все до цієї відносно нової частини родинної термінології належить саме найменування сім'ї — адже це поняття виникло лише внаслідок розпаду роду. Спільна балто-слов'янська назва сім'ї (лит. *šeima*, лтс. *saimė* 'сім'я', прусськ. *seimīns* 'челядь' — це вже вторинне значення, як, до речі, і в старослов. *сѣмѣ*, а також рос. *семья*, укр. *сім'я*, блр. *сям'я* 'сім'я' поряд з рештками вживання цього слова в польській мові) може свідчити про те, що особлива близькість балтійських і слов'янських мов припадає на час, коли в побуті їх носіїв формувалася сім'я. Така обставина й зумовила утворення єдиного для обох груп терміна з відповідним новим значенням. Про слушність такої думки говорить, між іншим, і те, що в германських мовах, які не здійснили такої самої «сімейної» спеціалізації у фонетично тотожному слові, останнє позначає 'поселення' чи 'житло' (нім. *das Heim*), але не 'сім'ю'¹⁵.

2.2. З формуванням сім'ї з'явилися і її члени, які отримали певний статус і відповідні найменування. Творення нових термінів до певної міри теж збіглося з періодом найтісніших мовних взаємин балтів і слов'ян, що й викликало до життя — як наслідок спільних мовних переживань — спільні словесні форми. Для вираження нових понять мачухи, вітчима, пасинка та падчерки, що виникли в ієрархії батьківської сім'ї, балтійські мови одностайно використали префікс *pa-/pro-*. Порівняймо назви як батьків (лтс. *patēvis*, лит. *patėvis*, прусськ. *patowelis* 'вітчим', лтс. *ramāte*, лит. *ramotė*, прусськ. *romatre* 'мачуха'), так і дітей (лтс. *padēlis*, лит. *posūnis*, прусськ. *passons* 'пасинок', лтс. *rameita*, лит. *rodukga*, прусськ. *roducge* 'падчерка'). Такий детальний перелік потрібен тому, що на перший погляд складається враження, ніби в слов'янських мовах такий самий, як у балтів, спосіб позначення зведеної спорідненості поширюється лише на дітей: порівняймо *пасинок* (є в усіх частинах слов'янства), *падчерка* (східні й південні слов'яни), тоді як *вітчим* і *мачуха* — терміни, що утворені інакше (суфіксація). Насправді ж, і в слов'янській термінології спорідненості відомих приклади, коли значення 'вітчим' та 'мачуха' виражаються префіксальним утворенням (з *pa-*), похідним від назви того

чи іншого з батьків. Так, у російській мові занотовано *паотец* 'нерідний батько, вихователь приймака', *пама-терь* 'мачуха', 'деяка подоба матері', у болгарській — *пастрок* 'вітчим' — форма, що походить з *рѣ-рѣтѣр, тобто «па-патер»¹⁶, і т. д.

Наведені приклади дають змогу припустити, що в слов'янських мовах так само, як і в балтійських, назви нерідного батька і матері були префіксальними, як *насинок* та *падчерка*. Проте з часом вони були замінені суфіксальними похідними, як-от *вітчим* і *мачуха*. До речі, й інші назви цього ряду (найменування зведених дітей) теж характеризуються істотним оновленням, як, зокрема, й саме позначення сім'ї.

Отже, є вагомі підстави вважати, що в період своїх найбільш тісних мовно-етнічних взаємин (його називають епохою балто-слов'янської єдності) далекі предки сучасних балтів та слов'ян поряд із назвою сім'ї виробили також і єдиний спосіб найменування батьків і дітей, що перебували між собою у відносинах не кровної, а зведеної спорідненості. Наслідки застосування цього префіксального способу утворення термінів повною мірою збереглися у балтів, тоді як у слов'ян — лише частково (здебільшого в назвах дітей).

Розглянутий сюжет з історії сім'ї та родинної термінології — ще одне свідчення тієї користі, яку дає звертання різних наук гуманітарного циклу до вивчення далекого минулого балтів та слов'ян.

ТКАЦТВО І ОДЯГ

1.0. *На всьому підгірку, від воріт до верб у долині, зазеленіли темні трави й порозцвітали сонячно-жовті квіти. Тут дівчата розстеляли лляні й конопляні полотна, щоб вони вибілювалися на сонці. Ті сяяли, як білі доріжки. Я не втримувався, щоб не пробігтися по них догори й донизу. Хоча потім і помічали мої сліди, проте не лаялися, бо полотна щодня прополіскували й знову стелили.*— Цей уривок з автобіографічної «Білої книги» видатного латиського письменника Яніса Яунсудрабіня, де йдеться про латиське село 80-х рр. XIX ст., цілком можна було б сприйняти як спогад про дитинство кого-небудь із сучасних українських прозаїків серед-

нього покоління: адже ще й перед самою війною такими «білими доріжками» рясніли схили балок, в яких нерідко розташовані, скажімо, села Полтавщини.

Той, хто бував у Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (Москва), може пригадати картину голландського художника Яна ван Кесселя (1641/1642—1680) «Вибілювання полотна», де вже не на схилі, а в долині уздовж каналів вистелено такі самі ряди білих доріжок. Однак спільність балто-слов'яно-германського етнографічного явища не знецінює латисько-української паралелі, а навпаки — підкреслює її давність. Усе, що пов'язане з ткацтвом, великою мірою однакове як у балтійських, так і у слов'янських народів, а вибілювання полотна — лише один з прикладів.

Відомо, що сировиною для цього прадавнього домашнього заняття були льон і коноплі, а також вовна. При цьому дуже характерно, що назви цих старовинних першоелементів ткацького виробництва є однаковими у носіїв слов'янських та балтійських мов: порівняймо лит. *línai*, *kaparės*, *vilna*, лтс. *lini*, *kaŗeres*, *vilna*, прусськ. *lunno*, *knarios*, *wilnis* ('Rock', тобто вже як назва одягу). Щоправда, стосовно балтійського найменування коноплі панує погляд, що це — запозичення від слов'ян, а не споріднене з їхньою назвою слово (як в інших двох випадках).

1.1. Як же називається основна продукція ткацтва? В оригіналі цитованого уривка з Я. Яунсудрабіня вжито слово *audekli* 'полотна', в якому виразно відчувається зв'язок з процесом ткання: порівняймо лтс. *aust* 'ткати', *audējs* 'ткач', *audi* 'тканина'. У латиській мові ще відома й ціла низка утворень з коренем *pāt-*: *pātene* 'полотно', в народних піснях 'ляна чи полотняна спідниця', *pātins* 'ляний, нитяний', *pātns* — як іменник ('полотно'), що частіше виступає у функції означення, і прикметник (з відповідною семантикою) тощо. На інших балтійських територіях такої назви полотна не засвідчено.

Лтс. *pātns* і под. дослідники виводять з загальнобалтійської назви кропиви (лтс. *pātre*, лит. *potrė*, прусськ. *poatis*; ймовірна спорідненість зі слов'янськими найменуваннями бадилля — *нать* тощо¹⁷). Цей мовний факт має виняткове культурно-історичне значення не тільки для балтійських, але й для слов'янських та інших індо-

європейських народів, оскільки в ньому зафіксовано сировину ткацтва, давнішу за льон. Напевно, маючи на увазі таке слово-пам'ятку, етнографи висловили припущення, що жителі Латвії I тисячоліття до н. е. виготовляли одяг не лише зі шкіри, вовни та льону, але й з кропиви¹⁸. Слід вважати, що такий вид сировини для ткацтва був відомий і на ширшій території Європи. Варто пригадати, наприклад, як героїні казки Г. К. Андерсена «Дикі лебеді» (переклад О. Іваненко) Елізі радить фея: *Бачиш кропиву, що я тримаю в руці?.. Ти нарви її, хоча б твої руки горіли від кропиви, потім добре розімни кропиву ногами і зроби з неї прядиво. З нього ти напрядеш ниток і виплетеш одинадцять панцирів з довгими рукавами... У практиці слов'янських народів волокно кропиви використовувалося як матеріал для вірвовок і сіток¹⁹. Безперечно, що це був уже тільки залишок колишнього набагато ширшого ужиткування цієї рослини. Порівняймо свідчення російського фольклору та етнографії: у казках згадуються сорочки з кропив'яного волокна, а в дитячих іграх Рязанщини кінця XIX ст. дівчатка, щоб обшити своїх ляльок, прями нитки з тієї самої сировини — кропив'яного волокна (оскільки «справжніх» ниток їм ніхто не давав)²⁰.*

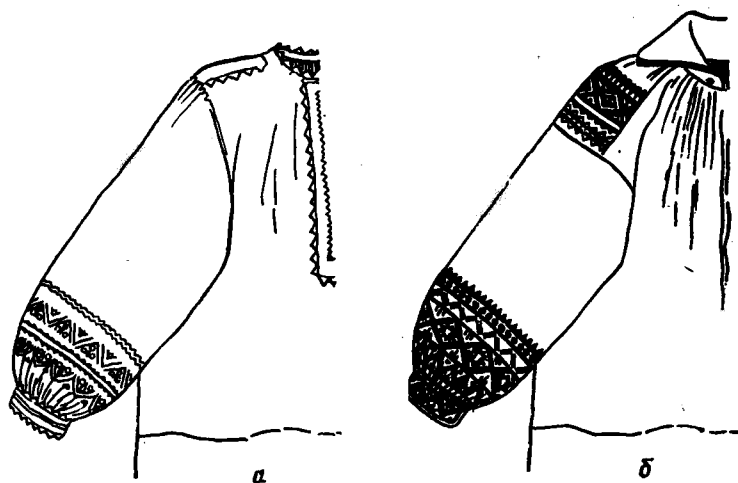
Археологи не раз відзначали, що бронзові прикраси давніх (ще з перших століть нашої ери) поховань зберегли від зіглівання фрагменти одягу померлих. Таку ж роль для збереження від непам'яті відіграє й скромне латиське слово *pātns* 'полотно', що є основним мовним аргументом при визначенні найдавнішої сировини для прядива в ткацтві не тільки балтійських, але й слов'янських народів.

2.0. 1975 р. у Варшаві побачила світ «Книга друзів» (*Księga przyjaćiół*) — збірник творів польських і радянських митців слова про взаємні дружні контакти. Серед спогадів і вражень від подорожей та зустрічей подекуди трапляються й етнографічні сюжети, як-от у нарисі В. Яжджинського «Над Вілією і Німаном»: «Народний одяг, кольорові пояси литовського народу дуже нагадують наші з Підлясся і Курпів — очевидно, це наслідок давніх зв'язків, які тривають упродовж століть». Пригадаймо, як у своїй книзі «Палітра і життя» (*Paletė ir gyvenimas*. Vilnius, 1961) писав про курпів — етнічну групу на північному сході ПНР — народний художник

СРСР А. Жмуйдзінавічюс (1876—1966), що замолоду вчителював у цьому краї: «Мелодії їхніх пісень дуже нагадують литовські пісні. Так само весільні та інші народні обряди подібні до литовських». За спільними рисами матеріальної і духовної культури народів і справді стоять століття міжетнічних взаємин.

2.1. Етнографічні діалекти часто не менш виразні, аніж мовні. Наприклад, і в Білорусії, й на Україні, відзначають дослідники, вже за самою вишивкою на одязі можна було вгадати, з якої місцевості, скажімо, приїхали на ярмарок ті чи ті люди. Не вдаючись у зображувальні багатства й техніку вишивки, лишаючи осторонь увесь комплекс її розміщення на різних частинах одягу, візьмемо тільки таке питання: нарукавна вишивка — де її місце відносно ліктя — вище, нижче чи на весь рукав? Приміром, для Литви в цілому властиве вишивання лише нижньої частини рукава, тоді як верхня (вище ліктя) оздоблюється орнаментом тільки в особливому типі сорочки — так званій «безполиковій», що відома лише на Клайпедщині²¹ й виявляє особливий зв'язок з українським одягом (про що йтиметься нижче). У світлі такої нарукавної «топографії» литовської вишивки дуже цікавою видається та обставина, що саме «у Західній Волині основна увага приділяється оздобленню уставки (наплічної частини сорочки.— А. Н.) і нижньої частини рукава (зарукавчиків), що закінчуються декоративною оборочкою»²². Це твердження К. І. Матейко, до якого в її монографічному дослідженні про український одяг можна знайти ілюстрації з жіночого вбрання Волинської та Ровенської областей²³, дає змогу зробити висновок про виразний щодо нарукавного вишивання зв'язок між західною частиною Українського Полісся та Литвою. Більш того, паралелізм поширюється й на «оздоблення уставки» та «декоративну оборочку», бо як перше, так і друга добре простежуються в іконографічному матеріалі праць про литовський народний жіночий одяг²⁴.

Кожна риса, як, зокрема, й розглянута «вишивальна», увиразнюється лише тоді, коли виступає на тлі якихось інших, контрастуючи з ними. Отож, сказати б, «нижньорукавна» вишивка Західної Волині протистоїть, умовно кажучи, «верхньорукавному» розміщенню орнаменту в східних районах Волині і «всерукавному»

Литовське (а) та західноволинське (б) розташування нарукавної вишивки.

оздобленню сорочки на терені Північного Полісся, як називає відповідні зони К. І. Матейко, не розкриваючи докладніше їх географічного змісту²⁵. Отже, західноволинський (волинсько-ровенський) вибір місця для нарукавної вишивки в такий спосіб набуває особливої ваги як свідчення широких ареальних зв'язків національного та міжнародного характеру. Для нашої теми особливо цікавим є останній, в даному разі — українсько-литовський.

У розповіді про балто-українські мовні зв'язки ми вже говорили про те, що на території сучасних Волинської та Ровенської областей, яка раніше від інших українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського, терміни литовського походження із сфери будівництва, сільського господарства, харчування тощо, порівняно часто зустрічаючись ще в пам'ятках (особливо з другої половини XVI ст.), продовжують своє життя і в сучасних говірках. Оскільки мовні й етнографічні явища нерідко виступають у певному комплексі, то, очевидно, й «нижньорукавне» розташування вишивки в жіночих сорочках Західної Волині, з одного боку, та Литви — з другого, слід уважати не випадковим

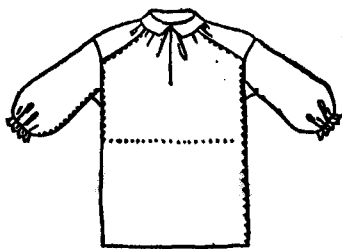
збігом, а закономірним наслідком українсько-литовських етнографічних зв'язків середньовіччя.

2.2. Коли автобусом Паланга — Ліепая виїжджаєш з Литви, першою латвійською зупинкою є Руцава — центр сільради Ліепайського району, що її територія виходить на узбережжя Балтійського моря. Це давній терен куршів, мові яких належить і сама назва містечка, відомого ще в XIII ст. Та справа тут не тільки в куршах. Якби одного разу серед пасажирів даного маршруту виявився уродженець Західної України, він був би без міри здивований, дізнавшись, що Руцаву з рідними йому місцями еднає близькість особливостей жіночого одягу: адже відстань звідси, приміром, до Львова тільки по прямій лінії становить 730 кілометрів! Та всупереч сотням кілометрів латишки з Руцави та українки з Галичини й Закарпаття багато в чому одягаються так, ніби вони сусіди. І цей факт здатний викликати подив навіть у фахівця, який у своїх порівняннях та зближеннях звик оперувати великими просторами та відстанями.

І справді, руцавський комплекс жіночого одягу є неповторним у самій Латвії: ніде більше в цій республіці не зустрічаються ні така сорочка («безполикова», що її рукави викроюються не окремо, а разом з плечовими вставками й потім пришиваються вздовж основи полотнищ), ні така техніка вишивання, як вирізування (єдиний виняток тут — околиці Ліелварде в Огрському районі), ні такий самий спосіб носіння незшитої спідниці, як і української запаски, ні таке розцвічування жіночого одягу, що інколи повністю збігається з західноукраїнським (наприклад, темно-синя спідниця із золотистою стрічкою, а також червоною облямівкою в Руцаві, з одного боку, та Городенківському районі Івано-Франківської області — з другого) ²⁶. Пишучи працю про народний одяг латишів, відома латиська дослідниця М. Слава для руцавського жіночого вбрання найбільше відповідників знайшла на Західній Україні — у фондах Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (м. Львів).

Такі збіги територіально віддалених особливостей, як цей латисько-український, передусім викликають питання: чи низка подібних фактів продовжується на інших теренах балтів та слов'ян? У науці ніколи не трапляє-

ться такої ситуації, щоб матеріалів було зібрано більше, ніж їх є в дійсності (про подробики ми, звичайно, тут не говоримо). Навпаки, матеріали, що їх мають у своєму розпорядженні дослідники, завжди становлять тільки певну частку їх безміру, який реально існує або існував. Ось чому з того, що тепер лежить на столі етнографічної науки, відпо-

Спосіб крою безполикової сорочки.

відь на поставлене питання можна дати лише стосовно руцавсько-західноукраїнського типу жіночого одягу.

Крім Латвії (Руцава), такий крій сорочки («безполикова») відомий і в Литві, але теж у порівняно обмеженому районі — в Клайпедському краї, тобто в тій вузькій (15—20 кілометрів завширшки) смузі території, що прилягає до правого берега Нижнього Німану (Нямунаса), і на поблиській частині Куршської коси. Оскільки всі ці приморські землі ще на початку XIII ст. населяли курші, то існує думка, що розглядуваний тип руцавсько-клайпедської сорочки був властивий саме цьому східнобалтійському етносу, який, з часом розчинившись у латиському та литовському народах, передав їм, крім різних мовних особливостей, і цю своєрідну рису свого одягу²⁷. Отже, «безполикову» сорочку, що побутує в Латвії та Литві, можна називати куршською.

Що ж до поширення розглядуваного різновиду уставкової сорочки («безполикової») на слов'янських територіях, то найбільш вона характерна для жителів Карпат і Закарпаття, через що її інколи й називають «карпатською». До цього самого гірського району належить і територія сучасного Новосондецького воєводства, де місцеве населення теж носить саме такий варіант найдавнішого виду шитого одягу. Крім того, «карпатський» тип сорочки відомий, з одного боку, на Смоленщині й Пінщині, а з другого — у південних слов'ян²⁸. Таким чином, обговорювану балто-слов'янську етнографічну паралель у крої одягу слід визначити в основному як куршсько-карпатсько-південнослов'янську.

2.2.1. Куршсько-карпатсько-південнослов'янський характер певної риси у галузі одягу видається надзвичайно цікавим. Адже це та сама «траса», якою вже пройшла одна етнографічна прикмета. Так, наприклад, М. І. Толстой відзначав, що архаїчні дерев'яні надгробки у вигляді профільованих дощок (початково вони більше, ніж тепер, нагадували зображення людини) поширені в Болгарії і на Україні: Карпати (Коломийщина), Прикарпаття і Поділля аж до Полісся. Водночас автор підкреслив, що помітна схожість цих надгробних дощок з аналогічними старими пам'ятниками в кількох пунктах у районі Клайпеди: «Така подібність (обумовлена, можливо, генетично) існує, і вона виникла внаслідок спільності міфологічних та релігійних дохристиянських уявлень про душу й загробне життя»²⁹.

Отже, за такою «рознародкою» в просторі — як своєрідного крою сорочок, так і специфічних форм дерев'яних надгробків — стоїть якась особлива близькість куршів з предками тих східних та південних слов'ян, що зараз мають відповідні особливості. Цілком можливо, що в далекому минулому прапращури носіїв цих етнографічних рис були сусідами, через що в їхньому побуті й звичаях виник цілий ряд спільних явищ, про два з яких вже стало відомо, а решта ще чекає на увагу до себе. Етнографія ставить тут перед дослідниками історії балтійських і слов'янських народів одне з найцікавіших і водночас дуже складних завдань.

Складність обумовлена браком вказівок на те, в який спосіб виникла зазначена куршсько-карпатсько-південнослов'янська етнографічна смуга. Вона справді може бути первісною і внаслідок цього відігравати важливу роль у відтворенні найдавнішого періоду балтослов'янської історії. Проте не виключена й прямо протилежна можливість...

Уявімо собі таку картину. Подорожуючи наприкінці березня, скажімо, від Києва до Харкова, зауважуємо, що сніг лежить лише в галях та лісосмугах. Чи можна на підставі цих вражень твердити, що сніг падає лише на дерева та кущі? Певно, що ні. Хоч і не який затінок без листя, а все ж таки в ньому єдиний для всієї місцевості зимовий покрив зберігається набагато довше, ніж у відкритому полі... Чи не могла таким самим чином з колись широкої території залишитися тільки вузь-

ка куршсько-карпатсько-південнослов'янська смуга? Це теж цілком імовірно.

Видатний польський етнограф К. Мошинський, говорячи про народну музику, звернув увагу на те, що існує «переривчастий адриатично-балтійський тип поширення» тих чи тих явищ, які «часом утворюють також острови в Карпатах, а інколи й дрібні або значні острови тут і там в Європі»³⁰. Йдеться про найдавніші й найбільш примітивні мелодії, що колись були поширені в Європі, але тепер майже скрізь — за винятком віддалених районів — вже поступилися місцем новішим і розвиненішим музичним формам³¹.

Як бачимо, до цього «переривчастого адриатично-балтійського типу» в музичній географії прилягають і куршсько-карпатсько-південнослов'янські паралелі в галузі матеріальної культури. Отже, ймовірно, що поширення розглянутого вище крою сорочок не було колись таким територіально обмеженим, а відтак і етнічно характерним для певних діалектних груп балтів і слов'ян. Проте остаточно стверджувати це було б ще завчасно. Слід зачекати надходження нових матеріалів.

ТВАРИННИЦТВО

0. У п'єсі «Міндаугас» Ю. Марцінкявічюса після слів одного героя: *Боги знають*, — другий кидає йому у відповідь: *Тепер треба казати — бог знає*. В історичному відношенні ця поправка дуже доречна: адже великий литовський князь Міндаугас (Міндовг) 1251 р. прийняв християнство з його єдиним богом замість язичницького пантеону. Однак і через сім століть після цього в литовській мові все ще існує фразеологізм *dievai žino* 'боги знають'.

Як і в мові, формальні рештки давніх вірувань знаходять вияв також і в різних звичаях та обрядах, що своїм корінням, наприклад у тваринництві, сягають інколи навіть доби первіснообщинного ладу. Спільні для носіїв ряду індоєвропейських мовних груп, вони тим більше не можуть не бути спільними для таких близьких між собою народів, як балти й слов'яни.

1.0. У Вільнюсі 1964 р. вийшли друком «Нариси литовської етнографії». Якщо взяти до рук цю книжку й

поїхати з нею по селах Українського Полісся, використовуючи колективну працю вчених як своєрідну програму для опитування місцевого населення, то можна виявити чимало українсько-литовських збігів у звичаях. Ось деякі з них.

1.1. *Перший вигін худоби.* Цей довгожданий весняний день — Юра, або Юрія (23 квітня), коли після зимівлі худоба вперше йшла на пашу, завжди був святом для селян. Та, святкуючи, вони одночасно клопоталися про те, щоб з коровами чи вівцями велося добре «в новому році», бо від цього залежала й доля самих господарів. Прадавня віра людей у магічну силу різних, сказати б, «страхових» заходів ще в незапам'ятні часи зумовила появу певних обрядів, що супроводжують перший вигін худоби на пасовисько. Так, наприклад, на порозі хліва, звідки виганяли корову, литовські селяни клали замок (щоб вовкові замкнути зуби), а з обох кінців, у куточках — по курячому яйцю як символу плодючості. Ці самі атрибути вживалися і в поліському обряді першого випровадження худоби на пастівник. Наприклад, у Володимирецькому районі Ровенської області (село Стара Рафалівка) на застеленому червоним поясом порозі хліва клали одне яйце, замок (замкнений) і вузлик із сілля. До речі, і пояс, і сіль теж використовувалися в литовських селах у ролі магічних засобів дня першого вигону: поясом підперізували корову (це робив молодий, щоб та неважко телилася), а хлібом із сілля її годували, щоб чаклуни не відібрали молока³². До аналогічних «запобіжних заходів» удавалися й латиші³³. Така була символіка речей, яку — не спілкуючись, без спеціальної домовленості — вживали в Литві й Латвії, з одного боку, та на Поліссі — з другого (матеріали останнього зібрано нами на місцях).

Однак святкування дня першого вигону худоби та пов'язані з ним обряди не обмежуються тільки східнобалтійськими країнами (Литва, Латвія) й Поліссям. Наприклад, у Югославії на Юра теж виконуються різні магічні дії, що мають на меті захистити худобу від усякої напасти, насамперед від вовків, та сприяти доброму приплодові, а в сучасній Болгарії Георгіїв день є навіть офіційним професійним святом тваринників³⁴. Звичайно, перший вигін худоби святкується і в суміжній з Литвою та Україною Польщі, де (як-от, приміром,

на захід від Кракова) під поріг хліва теж кладуть замкнений замок³⁵. При всьому тому поширення розглянутого етнографічного явища не є чимось глобальним. У західних та північних районах Європи (Англія, Франція, Бельгія, південь Нідерландів, країни Скандинавії) ніяких подібних обрядів на Юра не було³⁶.

Отже, полісько-литовська паралель виступає в досить широкому контексті відповідної етнографічної риси, який уже й сам по собі свідчить про її стародавній характер. Безперечно, обряди, пов'язані з першим вигонем худоби, єднали балтів і слов'ян ще задовго до початків їх писемної історії. І це той ліс, який треба бачити за деревами пережитків.

1.2. *Весняне свято пастухів*. За сивої давнини люди вважали, що для забезпечення молочності корів їхні голови треба прикрашати вінками. То було марновірство, бо сказав же В. В. Маяковський: *И к краске, и к песне душа глуха, / Как корове цветы среди луга...* На голові, мабуть, теж. Та, виходячи лише зі своїх уявлень, наші далекі предки плели такі вінки. Однак з часом магічне значення «віноклетин» перестало бути актуальним і зовсім забулося, а сам звичай став складовою частиною свята пастухів, які в такий спосіб («коров'ячі корони» виготовлялися з березового гілля та польових квітів) заробляли собі подарунки й частування від господарів. Це традиційне пастуше свято, яке інколи називається святом вінків, добре відоме в Литві, де подекуди відзначається й тепер, проте в різні дні: спочатку в Аукштайтії, пізніше — в Жемайтії³⁷.

Однак представлене етнографічне явище не обмежується балтійськими краями. Під час поїздки на Полісся доводилося чути, що звичай прикрашати голови корів вінками побутував і в селі Борках Любешівського району Волинської області. За іншим джерелом, така розвага була поширена й серед пастухів у селі Мусіївці Ружинського району на Житомирщині.

Таким чином, перед нами ще одна спільна литовсько-поліська риса в галузі етнографічних аспектів тваринництва — свято вінків. Прадавній звичай прикрашати голови корів вінками видається настільки глибоко народним, що годі думати про можливість будь-якого однобічного запозичення. Як і в попередньому сюжеті — першому вигоні худоби на пасовисько, так і тут

Йдеться про незалежні один від одного релікти доісторичного побуту балтів та слов'ян. Сказане знову-таки підтверджується етнографічними свідченнями з інших слов'янських територій. Наприклад, ще перед Другою світовою війною в північно-західних районах Хорватії пастухи, приганяючи додому овець, заздалегідь сплітали для однієї з них вінок, за що мали частування від господарок³⁸. Що ж до вінка з березового гілля, як у Литві, то в Польщі (Мазовше, гміна Тикоцін) під час зелених свят його вішали на роги найкрасивішому бику, якого гнали поперед череди (з подальшим викупом у хазяїна)³⁹.

Широкі балто-слов'янські порівняння в галузі етнографії — це, певно, справа майбутнього, однак уже й зараз добре видно, що вони зроблять чималу послугу для з'ясування найдавніших взаємин слов'ян та їх найближчих мовних родичів.

1.3. *Хвостовé*. У Жемайтії та Заніманні існувало «хвостове» (*uodeginė*), або плата «за хвіст» (*už uodegą*), тобто звичай, за яким покупець мав заплатити пастухові в разі придбання випасеної ним худоби⁴⁰. Таке саме явище відоме і на Поліссі, причому найменування його цілком рівнозначне литовському — *хвостовé*: *треба взяти хвостове; йди справ хвостове* (село Зульня Володимирецького району Ровенської області). Цей самий термін уживається і в Сарненському районі тієї самої області (Сарни, Вири). Цікаво, що подекуди говорять не *хвостовé*, а *рогоvé* (Довговоля і Кримно Володимирецького району).

Отже, в пастушому побуті литовців і поліщуків простежуються щонайменше три спільні риси, в яких слід вбачати відгомін значної етнографічної близькості балтів та слов'ян, що супроводжувала виняткову мовну спорідненість цих народів.

2. У звичаях та повір'ях балтійських і слов'янських народів помітне місце займає кінь. Господарське значення цієї основної тяглової сили минулих часів навіть важко до чого-небудь прирівняти — настільки воно було великим. Люди добре зналися на конях, і під час оцінювання кожного з них бралось до уваги чимало рис, зокрема не тільки приказкові зуби, але й масть, бо, скажімо, відомо, що носії темних мастей витриваліші від

носіїв світлих. Тим-то навіть масть коня знайшла своє відображення в народних повір'ях.

Серед давніх литовських повір'їв було таке, що дівчина не вийде заміж, коли рябий кінь перейде їй дорогу. З-поміж численних мастей рябі коні трапляються дуже рідко. Ось що було однією з причин появи, як можна гадати, цілої низки повір'їв, наслідком яких стало загальне негативне ставлення до цієї масті, що його за традицією приймають, навіть не поцікавившись, а чому ж так. Побачивши рябого коня, селяни розпитують, чий же він є, і господар, який поважає себе, не поїде на такому межі люди. Навіть існує порівняння: «Nusišauksi kaip margas arklys»⁴¹, тобто 'накличеш на себе, як рябий кінь'. І коли литовською мовою хочуть сказати про щось дуже непевне, то говорять: «Kaip ant margo arklio joti», тобто 'як на рябому коні їхати верхи', українським відповідником чого є щось на зразок *вилами по воді (писано)* тощо.

Аналогічні повір'я або вже тільки опосередковані їх відбиття відомі й на Україні. Найбільш поширеним свідченням цього є фразеологізм *сон рябої кобили*, коли мають на увазі якусь нісенітницю, причому, підкреслюємо, що саме рябої, а не якої-небудь іншої. Ще один вияв особливої прикметності обговорюваної масті — це географічні назви. В Арбузинському районі Миколаївської області є село *Рябоконево*, на Харківщині — ще одне *Рябоконево* та *Рябоконівка*. Однак стверджувати, що в цих назвах обов'язково прихований певний негативний зміст, було б ризиковано. Адже, наприклад, у селі Рунівщині (недалеко від Полтави) старше покоління не без гумору зауважує: «Побачив рябого коня — завтра празник буде». І таким же добрим вісником уважався носій цієї масті й у латиських народних віруваннях, бо зустріч саме з рябим конем, мовляв, сприяє здійсненню бажань (P. Smits, *Latviešu tautas ticējumi*, IV. Rīgā, 1941, №№ 34964, 34965). Таким чином, рідкісний характер рябої масті привів до прямо протилежних оцінок у плані «щастя — нещастя» в Литві (Капсукас і Зарасай) та Латвії. На Україні відомі, напевно, обидві оцінки, тобто як «литовського», так і «латиського» типу.

1—2. Порівняно вузький територіальний контекст, в якому відомі нам звичай плати «за хвіст» та повір'я, пов'язані з рябою мастю коня (Латвія, Литва й Украї-

на), не дає можливості для якоїсь ширшої інтерпретації розглянутих паралелей.

Що ж до першого вигону худоби та весняного свята пастухів, то ці литовсько-польські етнографічні риси, як зазначалося, мають виразні відповідники на південно-слов'янських територіях. А це дає можливість обидва звичаї віднести до «переривчастого адриатично-балтійського типу поширення», що його К. Мошинський на матеріалі особливостей народної музики визначив як архаїчний залишок колись набагато більшої території побутування відповідних явищ (див. попередній розділ).

3. Адриатика та Балтика — особливі орієнтири діалекту в етнографії — добре відомі як перспективні регіони в порівняльних студіях з мовознавства. Зокрема, якщо продовжити обговорення теми тваринництва в безпосередньо пов'язаному з етнографічним лінгвістичному аспекті, то тут із нових публікацій варто звернути увагу на дослідження польського лексиколога В. Будзішевської про власні назви домашніх тварин у Болгарії (в порівняльному освітленні). Йдеться, зокрема, про те, що худобі даються клички залежно від того дня тижня, на який припала її поява на світ, як-от: понеділок — і називають *Понда* (корова) чи *Понедёл* (кінь) і т. п. (*Z polskich studiów slawistycznych, seria V. Warszawa, 1978, s. 463*). Як видно з поданої авторкою короткої історії вивчення цього ономастичного питання, ще 1928 р. була висловлена думка, що клички цього типу виникли у балканських слов'ян, а потім поширились аж на Латвію. Отже, ми знову виходимо на адриатично-балтійську трасу, яку з тим більшою підставою можемо саме так називати, оскільки зусиллями ряду мовознавців доведено існування відповідного ономастичного явища і в «проміжних пунктах» — в Румунії, Чехословаччині, на півдні Польщі, а також в низці областей Росії... «Беларуская анамастыка» (Мн., 1977, с. 179) теж фіксує його.

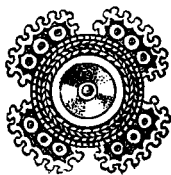
Якщо тепер звернутися до свідчень балтійського мовознавства, то стаття Д. Земзаре про клички корів у латиській мові (*Baltistica, VII, 2. Vilnius, 1971, lpp. 189—200*) суттєво доповнить словесну карту розглядуваного зоонімічного типу. Виявляється, що цей спосіб найменування великої рогатої худоби за днями тижня, який, до речі, ще зафіксовано в латиському словнику 70-х рр.

XVIII ст., є спільним для естонців, латишів, лівів, а також росіян суміжної з Латвією Псковщини, де, наприклад, відома форма *Понедѣня* — у тому ж значенні, що й наведено вище болг. *Пѣнда*. Водночас на території Литви, як показали результати дослідження А. Сабалаяускаса про назви домашніх тварин у балтійських мовах (*Baltų ir slavų kalbų gyšiai*. Vilnius, 1968, psl. 141), зооніми такого типу не зареєстровані.

Таким чином, ні в слов'янських, ні в балтійських мовах спосіб найменування корів за днем тижня не є повсюдним. Залишаючись в цілому адріатично-балтійським, цей зоонімічний ареал разом з тим має той самий «переривчастий» характер, який, за К. Мошинським, властивий поширенню деяких явищ музичного фольклору.

Спільні мовні риси слов'ян та балтів якнайтісніше пов'язані зі спільними етнографічними рисами цих народів. І за всім стоїть найдавніша історія.

*Де траса, по якій біжать машини,
Обіруч йде в квітучі береги,
Там жевріють голівки конюшини
І ллють блакить петрові батоги.
Тички зелені ставить подорожник,
Та в різнотрав'ї губиться кругом
Позначена рослинами, де можна,
Стара дорога з кіньми й батогом.
Нехай вози своє вже відвозили,
Що й запрягти бракує нам знання,
Та мчать нас по бетону «кінські сили»,
Й, прощаючись, п'ємо ми «на коня».
В речах, словах — всього не перебрати —
Минуле шле нам відзвуки глухі,
І в тій луні гудуть з-під автостради
Віками уторовані шляхи.*

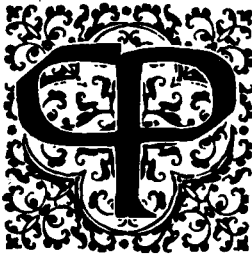

ЧАСТИНА
П'ЯТА

НА ТЕМИ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ ТА ПОЕТИКИ

Свіча згоряє, і останній подих
У літописця рве часів зв'язок...
Але історія веде й по сходах
Билин і дум, легенд а чи казок
Аж в ту епоху, в загадці велику,
Де бронза та залізо — імена,
Коли віки собі не знали ліку,
А мовам тільки снились письмена...
О, скільки каменю уклали люди
У міць доріг, що з'єднують міста!
Та найтривкіша шляхова споруда —
Повітряна стежина з уст в уста.
І хоч народи розійшлись одвіку,
І кожний з карти різно промовля,
Течуть в піснях їх однойменні ріки,
Як ще одна в них мова і земля.

ольклор, що охоплює народну творчість у словесному, музичному й образотворчому мистецтві, в найгісніший спосіб пов'язаний з усіма тими різнобічними напрямками вияву балто-слов'янських етнічних взаємин, про які йшлося в попередньому викладі,— історією, літературою, мовою та етнографією, розвитком культури взагалі. Ось виразний приклад. Серед балтійських етнічних найменувань, що в билинах свідчать про знайомство їх розповідачів з латиським краєм, зустрічаються назви-імена *Семигорка* та *Латыгорка*, в яких дослідники фольклору вбачають результат переосмислення (в душі народної етимології) найменувань двох історико-етнографічних частин Латвії — *Земгале* та *Латгале*¹. Остання безпосередньо межує з російськими та білоруськими землями.

0.1.1. Великий латиський поет Яніс Райніс залишив для історії фольклористики свої роздуми з приводу відображення в билинах певного періоду балто-слов'янських відносин. Так, наприклад, класик латиської літератури писав: «У російському епосі жінка князя Володимира є справжньою латинською принцесою, дочкою литовського короля. Епос, що був складений у період литовсько-руської історії, перевів у свій час події, які відбувалися раніше. Насправді ж жінка князя... походила з греків»². До подальшого розвитку поглядів на це питання слід додати, що в сучасній науці поява билинної теми про литовські родинні зв'язки Володимира Святославовича пояснюється змішуванням з іншим Володимиром — Володимиром Андрійовичем Хоробрим, героєм Куликовської битви, двоюрідним братом великого князя Дмитрія Донського. Саме цей Володимир і був одружений з литовською «королівною» — дочкою великого литовського князя Ольгерда Оленою, яку охрестили Євпраксією (пор. у билині — *Опракса, Апраксевна*). Цей шлюб мав зміцнити мир між Ольгердом та Дмитрієм Донським...³ Отже, в російському епосі відбито справжній факт історії, і та, говорячи по-сучасному, актуалізація образу київського князя Володимира Святославовича, про яку писав Я. Райніс, справді була орієнтована на багатий подіями період в історії Русі та

Литви кінця XIV ст. Час такої актуалізації визначається кінцем XV — початком XVI ст.⁴

0.1.2. Якщо російська усна народна творчість відгукується на такі віддалені в просторі і часі латиські та литовські сюжети, то тим більше подібних відгомонів можна знайти у фольклорі вихідців переважно зі Псковщини, що окремими селами живуть на північному сході Литовської РСР, зокрема в селі Федоришках Біржайського району. Це нащадки колишніх старообрядців, що тікали від релігійних переслідувань після церковної реформи патріарха Никона в XVII ст. Живучи в литовському оточенні, мешканці Федоришок настільки, можна сказати, зблизилися з литовською мовою, що окремі її слова стали невід'ємною складовою частиною їхнього мовлення, зокрема в найкоротшому фольклорному жанрі — прислів'ях та приказках. Так, наприклад, під час вивчення говірки цього села авторові неодноразово доводилося чути: *по-руски друски, по-литовски соль* (пор. лит. *druska* 'сіль'; так кажуть у випадках, коли йдеться про щось прямо протилежне), *ачю, как умрешь, тогда поплачу* (лит. асію 'спасибі') та ін. Навряд чи варто шукати прикладів виразнішого впливу мовних взаємин на місцевий фольклор.

0.1.3. Явища народної творчості мають територію свого поширення, отже, можна говорити про існування фольклорних діалектів і шукати їх зв'язку з діалектами етнографічними, не кажучи вже про мовні. Наприклад, той куточок південно-західної Латвії, що виділяється своїм етнографічним діалектом (згадаймо описану вже латисько-українську паралель в особливостях одягу), відзначається специфічно місцевою рисою музичного фольклору — піснями «гавілешанас» (піснями «радощів») ⁵. І хто зна, чи в майбутньому не буде знайдено аналогічного явища де-небудь в Прикарпатті, і чи не сплететься з етнографічною ще й спільна фольклорна нитка? В усякому разі в широких дослідженнях балто-слов'янських взаємин треба виходити з комплексного поняття діалекту, яке охоплює не тільки мовні та етнографічні («слова і речі», за назвою відповідного напрямку в мово- та народознавстві), але й фольклорні явища.

Подані приклади з терену балто-слов'янських студій певною мірою ілюструють деякі види тих зв'язків фольк-

лору з історією, літературою, мовою та етнографією, дослідження яких видається перспективним.

0.2. Що ж до поезики, яку слід розуміти стосовно не лише фольклору — словесного, музичного чи образотворчого, але й ширше — літератури та мистецтва, котрі своїм корінням виходять з його ґрунту, то тут хотілося б зосередити увагу на самій мові. Як писав О. О. Потебня, «мова — не тільки матеріал поезії, як мармур — різьбярства, а сама поезія, проте поезія в ній неможлива, якщо забуто наочне значення слова»⁶. Продовжуючи цю думку, класик українського та російського мовознавства ділився досвідом своїх пошуків: «...чим більше вдивляєшся в народну пісню, казку, прислів'я, тим більше знаходиш сполучень, неодмінно обумовлених попереднім життям внутрішньої форми слів...»⁷. Цими словами й закінчимо вступні зауваження до розгляду деяких фактів і явищ фольклору та поезики балтійських і слов'янських народів.

3 ПІСЕНЬ, ЛЕГЕНД, КАЗОК І ПРИСЛІВ'Я

1. *Дунай*. У післявоєнні роки на півночі Литовської РСР, в селі Смалечяй Біржайського району з метою меліорації було викопано глибоку канаву, якою пішла вода. Новий водотік жителі села назвали *Дуноєліс* (*Dunojėlis*), від якого дістав назву й місцевий колгосп.

Наведений факт — виразне свідчення популярності назви Дунаю в литовському народі, причому не лише в тих районах (як це вважали деякі дослідники фольклору), що межують з Білорусією та Польщею.

Справді, в литовських народних піснях *Dunojus* інколи вживається частіше, ніж *Nemunas* (Німан) — основна водна артерія Литви, або навіть витісняє його назву. Більше того, в одній з пісень, записаних 1923 р., говориться, що й Вільнюс стоїть на Дунаї: ...*karaliu stasiu / Vilniaus miesty ant Duinajaus* ('королем стану у місті Вільнюсі на Дунаї')⁸, — хоча насправді столиця Литви розташована на р. Няріс. Дунай було згадано і в наведеній вище литовській пісні про умикання.

У зв'язку з такою популярністю Дунаю в литовському фольклорі відомий громадський діяч і вчений Йонас Басанавічюс (1851—1927), який, до речі, близько 20 років жив і працював за Дунаєм, у Болгарії (у м. Варні одна з вулиць названа його ім'ям), навіть стверджував, що в цьому явищі слід вбачати одну із вказівок на походження предків сучасних литовців, тобто з басейну Дунаю⁹.

Проте у мові пісень відбилася не уявна близькість доісторичного розселення предків литовців до території Наддунайщини, а реальне контактування східнобалтійських та східнослов'янських народів на всіх рівнях культурно-історичних взаємин, у тому числі й на фольклорному. Своєю популярністю литовські пісенні Дунаї завдячують насамперед не тому Дунаєві, що впадає в Чорне море, а тим численним Дунаєм, що виповнюють море народної творчості східних слов'ян. Адже *Дунай* — чи то як герой билини зі своєрідним ім'ям *тихий Дунай сын Иванович* (бо саме цей епітет, що так не пасує до характеру носія антропоніма, часто супроводжує назву ріки), чи то як персоніфікований образ, який в думі розмовляє з *Дніпром-батьком, славутою*, чи то, зрештою, як дещо абстрактне місце, де відбувається дія пісні: *Налетіли сірі гуси, / Сіли, пали на Дунаєчку, / Сколотили всю Дунай-воду*¹⁰, — поширений на величезних східнослов'янських просторах від Білого моря на півночі (онезькі билини) до Чорного моря на півдні (українські народні думи й пісні).

У цьому ареалі зустрічаються явища такого самого характеру, як і на території Литви: на Могильовщині білоруси називають Дніпро *Дунаєм* (на думку деяких дослідників, у білорусів це загальна назва великої ріки), а після самогубства згаданого билинного героя кров з нього тече річкою — *А от Дуная протекла да тут Дунай-река / Ко стольному ко городу ко Киеву*¹¹. Отже, виходить, що у фольклорі не лише Вільнюс, а й Київ стоїть на Дунаї.

Описаний литовсько-східнослов'янський паралелізм у фольклорному вживанні назви Дунаю кожну із зіставляваних сторін — як балтійську, так і слов'янську — позбавляє ореолу винятковості. Слід підкреслити, що саме цей момент виявився визначальним не тільки для поглядів литовського вченого Й. Басанавічюса,

але й значною мірою вплинув на польського дослідника К. Мошинського. Останній навіть висунув гіпотезу про те, що в давні часи Дніпро називався не *Дніпром*, а *Дунаєм*, «славу якого затьмарив у період переселень його великий однойменник Дунай західний»¹².

Разом з тим постійна орієнтація на «справжній» Дунай, коли в записаних далеко від Наддунайщини фольклорних творах трапляється однойменна назва річки, є лише, так би мовити, «книжною асоціацією», властивою сучасній освіченій людині. Було б помилкою ототожнювати таке розуміння Дунаю з тим сприйняттям його, яке було характерне для давніх творців фольклору. Більш того, навіть не обов'язково звертатися тут до старовини. Адже в сучасних говірках польської і словацької мов є *dunaj* 'потік', української і російської — *дунай* відповідно 'розлив води, велике скупчення води' і 'ручай', литовської — *dunojus* (*dūnojus*) 'велика вода' та ін. Не викликає сумніву, що носій такої говірки сприймає фольклорну назву *Dunaj*, *Дунай* чи *Dunojus* інакше, ніж носій літературної мови, якому відомий лише Дунай зі шкільного підручника географії. І саме звичайністю загального слова *дунай* (хоч воно у вихідному моменті взяло початок з великої ріки) і пояснюється те, що східні слов'яни так охоче називали ним річки. Порівняймо лише в басейні Оки: *Дунаець*, *Дунайчик*, *Дунай* (двічі), *Дунайка* та ін. Свідченням продовження такого процесу і в наші дні є післявоєнна поява назви *Дуноєліс* в литовському селі Смалечай, про що йшлося вище. Додамо тільки, що *dunojus* і под. прийшло в литовську (насамперед народно-поетичну) мову зі слов'янського світу.

Розглянутий приклад як міжслов'янських, так і балто-слов'янських «дунайських» зв'язків промовисто говорить про необхідність одночасного дослідження якомога ширшого кола фактів не однієї, а, по можливості, кількох наукових дисциплін, як-от мовознавства, фольклористики, історії та ін.

2. *Святі озера*. Ще 1911 р. Вячеслав Камінський, що спеціально досліджував Українське Полісся, писав: «Роблячи записи в с. Рокитно Овруцького повіту, тепер центр Рокитненського району Ровенської області.— А. Н.), я чув оповідання про церкву, яка провалилася в землю,— причому показували місце, де вона прова-

лилася; там тепер озеро; казали, що часом чути дзвін. Зовсім аналогічне оповідання про церкву, що провалилася, та дзвеніння мені доводилося чути в Ковенській губернії під час моєї поїздки 1903 р. Можливо, що джерело цих легенд одне й те саме»¹³.

Висловлювання В. Камінського важливе з двох поглядів: як факт з історії порівняльного вивчення фольклору України та Литви та як безпосередній початок теми «святих» озер. Річ у тім, що таку саму легенду уже в 60-х роках нам довелося почути і в с. Тур Ратненського району Волинської області — в цей спосіб пояснювалось виникнення назви місцевого озера — *Святе*. Подібну «передісторію» мали й однойменні озера на Чернігівщині (за інформацією літніх жителів їх околиць). Проте як легенда навколо назви, так і слово, що стало відігравати роль останньої, належать до набагато давніших часів, ніж уявляють собі згадані оповідачі.

У литовських переказах костьоли теж зникають під водою. Щезають і окремі садиби, маєтки й навіть цілі міста, подібно до Кітежа в російському фольклорі¹⁴. Ці витвори народної фантазії корінням сягають ще язичницьких вірувань, зокрема в магію слова: адже більшість випадків «затоплення» начебто зумовлена порушенням заборони вимовляти закляття. Отже, костьол або церква серед перелічених об'єктів покарання — це історично, так би мовити, «найновіша жертва».

Повертаючись до волинсько-ровенсько-чернігівської легенди про походження назв озер типу *Святе*, висловимо припущення, що з усіх ймовірних варіантів — місто, окреме дворище або церква — вибір у художній фантазії творців фольклору для «провалення» крізь землю саме культової споруди спричинився релігійним значенням прикметника *святий*, який початково означав дещо інше.

Слово *святий* належить до спільної лексичної спадщини балтійських і слов'янських мов (на решті індоєвропейської території воно знайдено лише в стародавніх писемних пам'ятках Ірану), й отже, *Святі* озера в балто-слов'янських землях мали існувати ще задовго до того, як слов'яни, а тим більше балти прийняли християнство. А якщо так, то й мотиви найменування цих озер, відомих, зокрема, крім України й Литви

(Sventas і т. п.), у Росії, Білорусії, Польщі та ін., були пов'язані — принаймні стосовно найдавніших назв — з початковим значенням розглядуваного прикметника. Останнє визначається як 'могутній' (про що свідчить дохристиянське ім'я *Святополк*, тобто 'той, що має могутні полки') чи навіть 'надприродно сильний' (в іранських мовних пам'ятках). Отож принаймні в частині слов'янських та балтійських назв озер типу *Святе*, *Sventas* тощо заховано первісне значення 'могутній, сильний'. До того ж самé найменування водних об'єктів належить до найдавніших серед усіх географічних назв, що теж говорить на користь такого припущення.

Християнська релігія використала не тільки чимало традицій язичества, але й мову, успадковану з тієї епохи. Багато слів було переосмислено в новому дусі, серед них і весь ряд утворень від основи *свят*-. Легенда про церкву, яка колись стояла на місці озера *Святе*, — це лише фольклорний витвір на основі розвитку теми, представленої з новим, релігійним наповненням значення прадавнього слова.

3. *За тридев'ять земель*. Такого числівника — *тридев'ять* — нема в жодному підручнику з математики. Хоча в таблиці множення і є 3×9 , проте добуток цього в казці дорівнює нескінченності — такий же математично незвичний результат, як і сам числівник. *За тридев'ять земель* — найбільш відомий образ далини у східнослов'янському фольклорі. Крім земель (царств) та інших географічних термінів (як-от моря, озера, ріки, ручаї, острови, лужки тощо), на 3×9 рахуються також замки й ключі, а з живих істот — молодці.

Цікаво, що в латиських народних піснях та казках теж поширений відповідний числівник *trejdeviņi* або *trīsdeviņi*, однак відомі з літератури приклади стосуються людей (свати, кравці) та речей (двері, хустки, простирадла тощо), тоді як далечінь позначається лише самою дев'яткою: *paņ deviņi priežu sili* 'за дев'ять соснових борів'¹⁵.

Ідея далечіні в литовському фольклорі теж виражається дев'яткою: *až devynių girių, až devynių marių* 'за дев'ятьма лісами, за дев'ятьма морями'¹⁶. Анкетний опит групи литовських студентів підтвердив це: 'за дев'ятьма морями, горами, ріками, в дев'ятій країні, парафії' — вирази з таким значенням були відомі їм з казок. Однак

потрійного збільшення цієї кількості зі значенням 'дуже далеко' — відповідника *тридев'ять* — жодному з опитуваних не доводилося зустрічати у фольклорі рідною мовою.

У литовській мові числівник *devyni*, *devynios* вже й сам по собі означає 'багато' (звичайно, в переносному вживанні). Якщо, скажімо, на Україні радять *сім раз відміряти, а раз відрізати*, то в Литві більш обачливо говорять: *Devynis kartus pamatuok, dešimtą pjauk* 'Дев'ять разів відміряй, десятий ріж' ¹⁷. Щодо тих, хто займається багатьма справами одночасно, то українська *семиділуха* встигає, мабуть, менше впоратися, ніж литовська *devindarbė* (букв. 'дев'ятиділуха'). Це, звичайно, жарт. Адже в обох паралелях йдеться не про пряме, а про переносне вживання числівників. Подані приклади виразно ілюструють символічне значення числівника 9 в балтійських мовах — 'багато', чим і можна частково пояснити меншу поширеність в останніх виразу 3×9 порівняно зі східнослов'янськими.

Проте втілення формули 3×9 існує і в литовській мові: *trejos devynerios*, або *treji devyneli* букв. 'трое дев'ятеро' у значенні 'суміш різних трав, що вживається для лікування, зокрема хвороб шлунку' ¹⁸. Отже, як і в латиській мові, вираз 3×9 вживається для позначення великої кількості певних предметів, але не відстані.

Зарубіжні дослідники символіки чисел уже давно встановили, що вираз типу 3×9 був відомий ще ассірійцям; його вживав Гомер, пізніше він зустрічається в легендах і віруваннях римлян, в нові часи — в казковому фольклорі англійців та литовців (в останніх лише зовсім незначною мірою) ¹⁹.

Специфіка розвитку цього прадавнього надбання у фольклорі балтів та слов'ян є ще одним мовним вираженням їхніх близьких і своєрідних етнічних взаємин у колі індоєвропейських народів.

4. *Два прислів'я*. З величезного фонду зібраних прислів'їв балтійських народів зупинимось лише на двох. Перше з них, литовське, можна сказати, зробило собі велику кар'єру у світовій літературі, але, на жаль, не завжди правильно висвітлюється у працях літературознавців. Друге, латиське, натомість, дуже скромне й поки що не привернуло уваги не тільки письменників,

але, як здається, й мовознавців — дослідників балто-слов'янських відносин.

4.1. Коментуючи останню новелу французького письменника Проспера Меріме «Локіс», деякі літературознавці висловлюють думку, що слова, наведені в цьому творі як епіграф до рукопису професора Віттенбаха «Miszka su Loku / Abu du tokiu», становлять собою не литовське прислів'я (так кваліфікував їх письменник), а вигадку самого Меріме, в якій, мовляв, поєднані литовські та російські слова²⁰. Насправді ж таке звинувачення безпідставне: адже в литовській мові дійсно існує прислів'я «Meška su loku abudu tokiu (букв. 'Мишка» з ведмедем обидва такі' — спільність останніх слів у литовській та слов'янських мовах ввела тут в оману укладачів приміток). Більш того, це литовське прислів'я було опубліковано ще 1857 р. (в підручнику литовської мови А. Шлейхера), тобто за 11 років до того, як П. Меріме ознайомив І. С. Тургенева з рукописом «Локіса». Додамо, що в листі до великого російського письменника від 9 жовтня 1868 р. автор новели з литовським заголовком відзначав, що, пишучи її, він тримав у руках литовську граматику!²¹ Чи не досить доказів для того, щоб назавжди відвести будь-які спроби поставити під сумнів автентичність литовського прислів'я у П. Меріме?

Як митець автор уславленої «Кармен» прагнув відтворити місцевий колорит того краю, де жили його літературні герої. Як науковець, зокрема філолог, що не просто цікавився, але й займався багатьма мовами, він використовував окремі їх фрагменти, аби досягти цього колориту. Ось чому в творчому доробку французького письменника, крім литовського, зустрічаються й російські, українські та інші прислів'я²².

4.2. Велика мовна близькість балтійських та слов'янських народів часто створює загадки для дослідників фольклорних взаємин.

Ще В. І. Даль занотував: *Не море топит корабли, а ветры*²³. А 1958 р. в Карсавському районі Латвійської РСР записано прислів'я, цілком ідентичне давільському: «Ne jūra kuģus slīcina, bet vētra»²⁴. Останнє можна було б (виходячи з хронологічних міркувань) розглядати як дослівний переклад першого, тим більше що ця частина Латвії ще й межує з Російською Феде-

рацією (Псковська область). Однак лтс. *vētra* — це не 'вітер', а 'буря' (*Vīter. Ne vīter — буря*, — згадуються слова П. Тичини). Отже, за змістом швидше російське прислів'я є буквальним перекладом латиського, аніж навпаки, бо й справді буря топить кораблі, а не вітри. Але для певності бракує дуже суттєвої інформації — про те, де Даль почув зафіксовані ним слова.

Як же можна прокоментувати цю розбіжність у значенні спільного слова? За походженням *vīter* у слов'янських мовах означає буквально 'віатель', тобто не дію (віання), а діяча — 'той, хто віє'. На думку дослідників, у словотворі цієї загальної назви відбилося прадавнє обожнювання природи. Таке саме найменування вітру, але пов'язане з міфологічною особою жіночої статі, було й у пруссів — *wetō* (жіночого роду). У литовській та латиській мовах відповідна форма — *vētra*, *vētra* — розвинула значення 'буря'. Семантичний перехід 'вітер' > > 'буря' цілком ясний ('вітряна погода').

МУЗИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР

0. Видатний український радянський музикознавець академік АН УРСР Ф. М. Колесса (1871—1947) підкреслював, що «можна говорити про музичні діалекти, які до певної міри збігаються з мовними діалектами»²⁵. Більше того, кожний етнічний регіон, скажімо Полісся на Україні чи Жемайтія в Литві, становить собою не що інше, як комплекс різних територіальних діалектів — мовного, фольклорного, етнографічного. Отже, наявність зв'язків поміж мовними діалектами або мовами взагалі ставить питання про існування відповідних відносин і на рівні (територіально об'єднаних з мовознавчими) фактів інших наукових дисциплін, зокрема музичної фольклористики.

1. Показово, що екскурси у царину балто-слов'янських народно-пісенних взаємин наявні в працях саме тих фахівців з музичного фольклору, які, розробляючи проблему географічних досліджень у своїй галузі, так чи інакше орієнтуються на здобутки мовознавства. Наприклад, у 1925 р. Ф. М. Колесса відзначав, що «порівняльне зіставлення українських мелодій із литовськими могло б дати... інтересні результати»²⁶. І він-таки пізні-

ше досліджував «російські, білоруські, поліський і латвійські варіанти пісні про дочку-пташку»²⁷. Уже в наші дні Я. Чюрльоніте (сестра М. К. Чюрльоніса), яка в своїх музично-фольклористичних студіях безпосередньо використовує мовознавчі праці (зокрема монографію В. М. Топорова та О. М. Трубачова «Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья». М., 1962), висновує: «Порівнюючи білоруський і литовський музичний фольклор, ми помічаємо велику подібність найстаріших шарів мелодики. Насамперед це виявляється у жнивних мелодіях, які становлять специфіку південно-східних районів Литви і дуже поширені в Білорусії. Споріднені або навіть цілком подібні мелодії календарно-обрядових і деяких трудових пісень відомі не лише в Білорусії та Дзукському краї, але й на Україні»²⁸.

2. В іншому випадку простежується зв'язок у зворотному напрямку — від України через Білорусію до Литви. Йдеться про так звану карпатську коломийку — швидкий дводольний (2/4) коловий танець, що супроводжується співом з вигуками і притупуванням. Порівняймо характерний своїм змістом текст:

Коломийка, коломийка та й коломийбчка,
Кости би ся розсипали, якби не сорочка²⁹.

Ця форма частіше або рідше трапляється в усіх слов'янських країнах, проте суто специфічною її вважають лише для території східної частини Карпат, чим пояснюється й назва — карпатська коломийка.

Для з'ясування походження цієї танцювально-пісенної форми дуже важливим є те, що значна частина литовських весільних пісень має саме коломийкову форму (2/4). Відомий музичний фольклорист В. Л. Гошовський, якому належить це узагальнення (до речі, розробляючи проблеми музичного слов'янознавства, учений багато в чому спирається на досягнення відповідних мовознавчих дисциплін), висловився так: «Чи є литовські коломийки слов'янським субстратом чи формою національного музичного мислення і, отже, реліктами індоєвропейської праформи, покаже майбутнє»³⁰.

Однак для постановки питання про слов'янський субстрат литовського фольклору, тобто про литовське нашарування на слов'янську основу, немає ніяких даних. Навпаки, досвід вивчення річкових назв Верхньої

Наддніпрянщини свідчить про цілком протилежне хронологічне співвідношення етнічних елементів: спочатку балтійський, потім слов'янський. Отже, перший варіант пояснення литовської коломийки В. Л. Гошовським відпадає, і єдиним залишається другий — «форма національного музичного мислення», а разом із слов'янськими фактами — «релікт індоєвропейської праформи».

Водночас не слід забувати й того, що свого часу Ф. М. Колесса, вказуючи на схожість українських народних мелодій з мелодіями фінно-угорських народів, за приклад збігів у ритміці наводив факт уживання «коломийкової схеми у фінських танкових мелодіях»³¹.

Отже, і в музичному фольклорі, подібно до словесного, як і мовних явищ взагалі, балто-слов'янські паралелі сягають щонайменше індоєвропейської — коли не ще глибшої — давнини.

ПОЕТИКА

1. *Береза*. Коли на запрошення литовського вихованця аспірантури при Київському університеті Сігітаса Крягжде автор уперше приїхав до Литви і після випускного вечора в сільській школі наступного дня під час прогулянки сказав своєму приятелю: «Глянь, які берізки — мов учорашні випускниці», — сталося непорозуміння. Уродженець цього краю ніяк не хотів погодитися з таким порівнянням. Звідти і взяла початок тема подальшої розповіді.

1.1. Фольклор, література й мистецтво слов'янських народів сповнені постійним, так би мовити, «ожіноченням» образу берези. Порівняймо, наприклад, у «литовських лісах» у змалюванні А. Міцкевича («Пан Тадеуш», кн. III) стоїть:

Пара, що над лісом знесла свої крони,
І принада стану та ще й барви зваба —
Білая береза з чоловіком грабом.

Ілюстрацій тут можна було б навести безліч, але для українського та й взагалі слов'янського читача теза не потребує доведення.

1.2. Для ширшої територіальної перспективи розглядуваного явища відзначимо, що в германських мовах

Іменник зі значенням 'береза' теж має жіночий рід (порівняймо нім. die Birke), і тому в германомовній художній літературі маємо образ берези цілком «слов'янського» типу.

Так, наприклад, письменник з НДР Е. Штріттматтер (E. Strittmatter) в одному з коротких оповідань збірки «Без чверті сто маленьких історій» (« $\frac{3}{4}$ Hundert Kleingeschichten»), яке так і називається «Берези» («Die Birken»), широко розгортає образ, так би мовити, «жіночості» берези: *...молоді берізки стояли тут, як дівчата в білих сукнях. Вони дивились униз, на озеро... і при кожному пориві вітру шепотіли одна одній, теж як дівчата, свої таємниці... Позаду, на схилі, лежала звалена вітром береза-бабуся, і коли налітав вітер, гілля її крехтало* (російський переклад Л. Герасимової)³².

Подібні образи розгортаються і в норвезькій літературі. Наприклад, у новелі письменниці Т. Недреос (T. Nedreaas) «Час затемнених вікон» («Blendingstider»): *На тому пагорку стояла береза, і в її вітті гуляв вітер. Береза скидалася на молоду щасливу жінку, що з radoців маяла розпущеними косами* (переклад О. Сенюк)³³.

1.3. На відміну від літературних мов слов'ян та германців сучасні літературні мови балтійських народів виражають значення 'береза' за допомогою форми не жіночого, а чоловічого роду (порівняймо лит. beržas, лтс. bėrzs). Це розходження в родовому оформленні спільної балто-слов'яно-германської назви дерева *Betula alba* L. чітко виявляє себе і в розходженні поетики, яка у східнобалтійському фольклорі та літературі має зовсім інший характер, ніж у слов'янському та германському мистецтві слова.

1.3.1. У популярній не тільки в Литві, але й у Латвії давній чарівній казці «Ялина — королева вужів» дівчина, що виходить заміж за вужа, після того, як її брати вбивають чоловіка, сама стає ялиною, а своїх синів обертає в дуба, ясеня і березу. Згадаймо один із численних літературних творів, написаних за мотивами цієї казки, — однойменну поему Саломеї Неріс.

Розробленням фольклорної теми є й вірші Людаса Гіри «Три берізки» (Trys bērželīai), в яких «три гінкіхиткі берізки» мріють бути: одна — вершником, друга — орачем, а третя — «батечковим синочком», тоді як «три

зеленолисті липки» — відповідно жницею, ткалею та «матінчиною донею».

Зрештою, коли лауреат Ленінської премії поет Е. Межелайтіс надрукував спогади про заслуженого діяча мистецтв Литовської РСР Ю. Банайтіса (1908—1967), він назвав свою статтю «Zaliaakis lietuviškas beržas» — 'Зеленоока литовська береза', бо красивий молодий вчитель гімназії був *схожий на струнку зеленооку литовську берізку* («Kultūros barai», 1978, № 3, с. 33). От де точний переклад є найменш точним! І принаймні для фольклорних творів такі «берізки» варто перекладати «берестами» (це назви одного кореня).

1.3.2. Подібне художнє осмислення образу берези властиве також латиському фольклору й літературі. Так, у народних піснях bērzs 'береза' (букв. 'б'ерез') виступає як символ юнака. Порівняймо такий уривок:

Не ламатиму я вільхи,
Як берези не добуду,
Не піду за удівця я,
Як вже хлопця не добуду³⁴.

Тут поетичний паралелізм: вільха (лтс. alkšpis теж чоловічого роду) — удівець, береза — хлопець.

У збірці ліричних мініатюр «Янтарне дзеркало», написаній латиською радянською поетесою Мірдзою Кемпе, читаємо: *Які шибайголови ці маленькі яскраво-зелені берізки поміж копами жита! Вони весело бавляться в густому затінку лісу* (з нарису «Я відкриваюся тільки любові»). Як бачимо, і в цьому прикладі виступають суто «хлопчачі» (бо «шибайголови») постаті берізок.

1.4. Цілком можливо, що, крім художньої літератури, де фольклорне сприйняття берези відбилосся в першу чергу, різниця у формі граматичного роду назви цього дерева певною мірою вплинула на деякі деталі портретного живопису (очевидно, через художнє мислення його представників). Як припущення подамо такі приклади.

У 1904 р. російський художник М. О. Врубель намалював портрет своєї дружини Н. І. Забели-Врубель на тлі берізок. У руках у портретованої світло-кремова й темно-червона троянди, а позаду неї тягнуться вгору білі з чорними відзнаками стовбурці березового гаю. Неможливо, щоб для Врубеля з його схильністю до алегорій згадане тло було лише технічним засобом кольо-

рового вирішення цього твору. Видається, що тут не обійшлося без слов'янського сприйняття берези як символу жіночості. Очевидно, в такому ж ключі слід сприймати й написану того самого 1904 р. картину І. Е. Грабаря «Під березами», де в затінку названих дерев зображено три жіночі постаті в білому (Третьяковська галерея). Це з одного боку. А з другого — в творчій спадщині класика латиського живопису Яніса Розенталя є написаний у 1900-х рр. «Портрет пана Ф.», де позначеного ініціалом чоловіка зображено на тлі беріз.

Чи не вплинуло на вибір «березового» тла — для жінки (жінок) М. О. Врубелем та І. Е. Грабарем, для чоловіка Я. Розенталем — різне мовно-фольклорне сприйняття образу цього дерева, що для росіянина є жіночим, тоді як для латиша — чоловічим? Згадаймо картину литовського художника А. Жмуйдзінавічюса «Засохла пара» (1934 р.): на півострові самотньо стоять, торкаючись гіллям один одного, береза і нижча за неї ялина (лит. eglė теж жіночого роду) — отже, «він» і «вона».

1.5. Протиставлення чоловічих балтійських і жіночих слов'янських 'беріз' одразу зникає, якщо вийти за межі літературних мов і звернутися до сучасних діалектів та історичних пам'яток.

Так, з одного боку, в прусській мові 'береза' (berse) була жіночого роду і такою самою «жіночою» вона сприймалася й давніми куршами, які жили в приморських районах на заході Латвії та Литви (про це свідчать, зокрема, сучасні словникові матеріали з того латиського діалекту, що існує на колишній куршській території³⁵). З другого — на півдні слов'янства, в говірках сербохорватської та словенської мов занотовано брѣз (brěz), тобто назва берези чоловічого роду³⁶.

Проте поширення назви берези у формі чоловічого роду не обмежується територією Югославії. Так, наприклад, між 1871 та 1878 рр. у Проскурівському повіті Подільської губернії (Проскурів — тепер м. Хмельницький) від селянки було записано пісню, що починалася рядками:

Під білим березом
Сидить брат з сестрою³⁷.

Отже, йдеться про відбиття в українському фольклорі іменника чоловічого роду *bérez* 'береза'.

Таким чином, сукупність історичних, діалектних і літературних фактів дає можливість встановити, що протиставлення балтійських і слов'янських мов стосовно граматичного роду назви берези має не якісний, а лише кількісний характер: літературній формі сучасних балтійських мов (чоловічий рід) відповідають рідкісні діалектні форми у слов'янських (українська, сербохорватська і словенська), тоді як єдиному варіанту в літературних слов'янських мовах (жіночий рід) — вже зниклі історичні (пруська) чи реконструйовані на основі сучасних говірок (куршська) дані в балтійських мовах.

Розглянута українсько-південнослов'янська паралель свідчить: ідеться про рештки явища, яке колись було порівняно ширше відомим у слов'янському мовному світі (хоча цей світ і був кількісно набагато менший, ніж тепер).

1.6. Деякі факти з історії народних вірувань теж можуть свідчити на користь ширшого вживання в слов'янському ареалі форми чоловічого роду найменування дерева *Betula alba* L. Так, наприклад, у науці відомо, що в північно-східних слов'ян був культ берези — вважалося, що це дерево виростає на могилі богатиря³⁸. Чому саме береза? Цілком можливо, що правильну відповідь на це питання допоможуть дати факти балтійської етнографії.

Відомо, що за язичницькими уявленнями після смерті людини її душа втілюється в дерево або камінь. Детальніший вияв цього відбився в тому, що раніше в районі м. Клайпеди (Литовська РСР) дерев'яні намогильні пам'ятники виготовлялись: для чоловіків — з порід, що мали назву чоловічого роду, як-от дуб (*ažuolas*), береза (*beržas*) та ясен (*uosis*), для жінок — жіночого роду, наприклад ялина (*eglė*), осика (*erušė*) та липа (*liera*)³⁹. Отже (якщо продовжити такий хід думки), душа чоловіка живе в березі, зокрема у виготовленому з неї пам'ятнику на його могилі. Звідси вже недалеко й до східнослов'янського вірування, що береза виростає на могилі богатиря. Мовною основою такого уявлення повинна була стати (як це виразно простежується на литовському матеріалі) форма чоловічого роду в слов'янській назві берези. Пригадаймо поданий вище *bérez* у записаній на Поділлі пісні, а також південнослов'янські приклади.

1.7. Виходячи з поетики слов'янського і германського фольклорно-літературного сприймання образу берези, можна упевнено реконструювати одну з рис фольклору пруссів та куршів. Як перші, так і другі в своїх піснях порівнювали дівчину з березою, а березу — з дівчиною: адже в рештках мов цих зниклих етносів береза, як у слов'ян та германців, теж була жіночою «істою».

Однак не тільки фольклор можна реконструювати за мовою, але й навпаки — мову за фольклором. Так, наприклад, у латиських народних піснях, записаних поза межами Курземе (де й досі зберігаються по говірках уживання назви берези жіночого роду, як-от в околицях Дундаги тощо), а саме: в Аугшземе, Відземе, Латгале трапляється паралель: *bērziņš* — *meitiņa*, тобто 'берізка' (буквально 'березок' — чоловічого роду!) — 'дівчина'⁴⁰. Порушення поетичних канонів тут дуже яскраве, й, очевидно, цю суперечність слід пояснити тим, що початкова форма іменника жіночого роду згодом тут була замінена — відповідно до загальномовної тенденції — формою чоловічого роду. Отже, в минулому прусський та куршський типи найменування дерева *Betula alba* L. на території Латвії був набагато поширеніший, ніж тепер.

2. *Журавель*. На автошляхах України подекуди зустрічається зображення журавля (птаха) з підписом «джерельна (питна) вода [стільки-то] м[етрів]». Інколи журавля в цій самій ролі заступає лелека. На відміну від дорожніх знаків ця табличка не є міжнародним символом, через що її й супроводить словесне пояснення. Отож журавель символізує воду. Чому ж так?

Пристрій для витягування води з колодязя слов'яни образно назвали журавлем, бо силует саме цього цибатого і довгошийого птаха нагадував їм колодязний важіль. Подібний образ виник і в уявленні носіїв германських мов, унаслідок чого ми й маємо запозичену від них назву вантажопідйомного механізму — *кран*, в основі якої нідерл. *kraan* або нім. діал. *kran* (порівняймо літературне *der Kranich* 'журавель').

Натомість балти (литовці й латиші) назвали колодязного журавля віддієслівним утворенням — лит. *svirtis* від *svirti* 'хилитися', лтс. *svira*, *svēra* від *svērti* (*svert*) 'те саме', тобто цілком аналогічно тому, як цей пристрій

біля колодязя іменується в частині українських говірок Закарпаття: *вага, ваговиця, вагівниця*⁴¹ (порівняймо дієслово *вагатися*).

Не можна твердити, що подібність обговорюваного пристрою до журавля залишилася поза увагою балтів. Академічний «Словник литовської мови» навіть подає один приклад діалектного вживання *gervė* (звичайно 'журавель' — *Grus grus*) у значенні 'колодязний журавель'⁴². Однак це метафоричне вживання спільного балто-слов'янського слова не є характерним для найближчих мовних родичів слов'ян, а район фіксації згаданого свідчення (Купішкіс) не виключає можливості східно-слов'янського впливу. Тим-то, уповільнюючи біг автотранспорту біля нової дорожньої таблички, водій-литовець зрозуміє її символічне значення, лише прочитавши слово *вода*, тоді як в українця чи будь-якого іншого слов'янина профіль цього птаха скоріше викличе асоціацію з колодязним журавлем. До певної міри «журавель» як дорожній символ може бути ілюстрацією тих прикладів образотворчого фольклору, що виникли на основі мовної метафори (перенесення назви птаха на найменування пристрою для витягування води).

3. *Топтати ряс* — *топтати конюшину*. Коли приходила весна, щороку краща, з'являвся голубий *ряс*, а прадід наказував зірвати його швиденько і топтати, приказуючи: *«топчу, топчу ряс, дай, боже, потоптати й того року дїждати!»*, а хто не встигне — тому на той рік *рясту* не топтати, на лаві лежати, і *ряс* у Данилка був дивним *тройзіллям*... — писав Ю. І. Яновський у славнозвісних «Вершниках». Цікаво, що, крім *рясту* (*Corydalis* L.), у фразеологізмі зі значенням 'жити' виступає й інша весняна квітка — сон (*Pulsatilla*): *Щоб на той год дїждати сону топтати*⁴³. Як тут не згадати есенінського образу щастя: *Счастлив тем, что... Мял цветы, валялся на травел..*

Такий самий символічний вираз створила й литовська народна поезика з тією лише відмінністю, що замість *рясту* чи *сону* в ній обрано конюшину (*Trifolium* L.). До речі, це улюблений пісенний епітет молодого хлопця, милого, коханого (лит. *dobilas* — іменник чоловічого роду): *dobilo nemindyti (neminti, netrempti)*⁴⁴ 'конюшини не топтати' — 'не жити, вмерти'. Крім конюшини, литовці, так би мовити, топчуть ще й траву, як-от

у записаному нами в селі Мачюлішкес Капсукського району виразі: *Dar ilgai žolę mins senis* букв. 'Ще довго траву топтатиме старий', тобто 'житиме'. Подібне почуте й у с. Міцкунай Біржайського району. Цікаво, що такий же образ ми знайшли й на Чернігівщині: *Йому довго трави не топтати* (с. Хлоп'яники Сосницького району).

Як же виникла ця українсько-литовська паралель? У науковій літературі вже відзначалося, що за фразеологізмом *топтати ряс* стоїть народний весняний звичай, тобто відбувся перехід від етнографії до фольклору⁴⁵. Проте, на нашу думку, не етнографічний факт дав початок мовному, а навпаки — мовний — етнографічному.

Відзначимо, що як синонім до *топтати ряс* (*сон*) вживається й фразеологізм *топтати землю*. Показово, що той самий герой Ю. І. Яновського, який вчив свого правнука топтати ряс, двічі говорить у цьому значенні й про землю:

1) *«Ходімо синку,— сказав прадід,— сьогодні Симона Золота і копають цілющі трави, ходімо натщесерце пракорінь шукати, щоб тобі довго ще топтати грішну землю, а мені стати на одвіт».*

2) *«Ось тобі, Данилку, і степовий турецький сльоз», сказав прадід і нахилився до квітки, і раптом підломився в ногах і розкинув руки, мов обіймаючи землю, упав... мутні очі блимнули на Данилка, «топчи землю, синок», і прадід став неживий.*

Топтати землю є лише більш абстрактним образом, ніж *топтати ряс*, *сон*, *конюшину*, *траву*, тобто землю, вкриту цими рослинами. Порівняймо також вживання цього виразу в білоруській літературі: *Я, брат, у вирай скоро; досі тапталі мае ногі сырую землю* (Якуб Колас, «Бунт»).

Хоча в балтійських мовах відповідного вислову про землю ми не знайшли, проте, виходячи з наведених прикладів, можна бути упевненим, що вихідним балто-слов'янським символом життя був фразеологізм із значенням 'топтати землю'. Описаний Ю. І. Яновським звичай, очевидно, виник унаслідок буквального розуміння переносного значення виразу *топтати ряс* як однієї з конкретних інтерпретацій загальної ідеї — 'топтати землю'.

4. *П'яний, як земля*. Видатний вітчизняний мовознавець О. О. Потебня звернув увагу на приказковий ви-

раз «пьян, как земля»⁴⁶, який тепер можна почути в селах Полісся (*п'яний, як земля*), зокрема на Чернігівщині, Житомирщині та Ровенщині. Правнук Л. М. Толстого М. І. Толстой, зацікавившись цим порівнянням, встановив, що так само говорять у Білорусії (Брестська, Мінська та Могильовська області), з одного боку, та в Югославії (наприклад, серб. *пијан као земља*) — з другого⁴⁷. Виходячи як з географії такого порівняння, так і з деяких додаткових свідчень, дослідник висловив думку, що в даному випадку йдеться про перенесення з високої сфери релігійних уявлень у низьку — вакхічної термінології праслов'янського міфічного образу напоеної дощем матері-землі (рос. *мать-сыра земля*).

У зв'язку із зазначеним безперечний інтерес викликає факт існування відповідного виразу і в литовській мові: *girtas kaip žemė 'п'яний, як земля'*. Порівняння вживається не лише в околицях Вільнюса, а й на півночі та заході Литви (Купішкіс, Паневежіс⁴⁸, Клайпеда) — на території, що віддалена від Білорусії. Отже, лит. *girtas kaip žemė* упевнено можна розглядати як незалежне утворення. Більш того, за нашими відомостями, одержаними від жительки м. Лідзбарка-Вармінського Ольштинського воєводства ПНР, там теж уживається порівняння *rijanu jak ziemia* (до речі, нагадаємо, що в цьому регіоні де в чому простежуються релікти пруської мови). Подану фольклорну паралель слід віднести до спільної фразеологічної спадщини балтійських і слов'янських народів, в якій відбилися їхні давні вірування ще з дохристиянських часів.

5. *Как тополь киевских высот...* Говорячи про граматичний рід іменників як одну із складностей у художньому перекладі, М. Т. Рильський писав: «*Тополя, струнка, як дівчина, і дівчина, струнка, як тополя*, — зовсім звичайні порівняння в українській народній поезії, у Шевченка. А от *тополь* в російській мові — чоловічого роду...»⁴⁹ Однак раніше він же відзначав, що в О. С. Пушкіна «*тополь киевских высот* виник... як найкращий символ дівочої принадності, стрункості й гордості»⁵⁰. Як тепер погодити обидва висловлювання М. Т. Рильського?

З тексту поеми «Полтава» — *Как тополь киевских высот, / Она стройна* — ще не впливає, що для її автора *тополь* був іменником чоловічого, а не жіночого роду. Більш того, якщо в прозі О. С. Пушкіна («Повесть из

римської життя») зустрічаємо *тополь* чоловічого роду (*Я сел на скамейку под тень широкого тополя*), то в поезії («Сто лет минуло...») — жіночого: *Лишь хмель литовских берегов, / Немецкой тополью плененный...* Цей застарілий з погляду сучасної російської літературної мови жіночий рід тополі засвідчений також у віршах М. П. Огарьова⁵¹. Таким чином, поза всяким сумнівом *тополь* у пушкінській «Полтаві» — іменник жіночого роду. У самому порівнянні героїні поеми з тополею могло відбитися те знайомство великого поета з українськими народними піснями, про яке вже писали дослідники, зокрема й М. Т. Рильський⁵².

Уживаючи словосполучення *тополь киевских высот*, О. С. Пушкін, очевидно, мав на увазі пірамідальну тополею (*Populus rugamidalis*), яка культивується у південних районах нашої країни, зокрема у степовій та лісостеповій зонах. Тим-то ця відбита в літературі риса народної поезики обмежена в просторі суто позамовною причиною — географією рослин. Ось чому порівняння стрункої дівчини з тополею (лит. *túora*, лтс. *parele*) не властиве ні фольклору, ні літературі Латвії та Литви. Не характерне воно в цілому і для російської поезики.

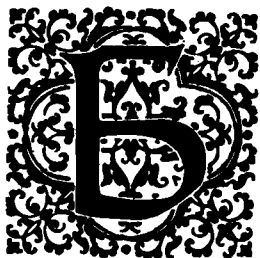
*Погода не відкрилася щиріше —
Прогноз вгадав її лиш де-не-де,
І дощ, який не випав у Парижі,
Сьогодні на Хрещатику іде.
На Сені ждуть жіночого створіння
(Французька мова — й правила свої),
Та з чоловічим запалом боріння
У нас періщить дощ — не «ля плюї».
О ніжне диво, дощовий осколок!
В тобі аж сяють райдуга-дуга,
Квітчасті каруселі парасольок
Та барви Ренуара і Дега!*

ПЕРША КНИГА, РУКОПИС, ФІЛЬМ

(замість післямови)

*Усюди є сполуки елементів,
Та є вони й у пошуках людей:
Одним — сполуки чисел, сил, моментів,
А іншим — речень, образів, ідей.
Живе краса сполукою пропорцій —
Чи це мотив, чи витвір вмілих рук,
І тішаться учені й піснетворці
Віднайденням гармонії сполук.
Природа тих сполук шукає вічно,
А люди — тільки протягом життя,
Та все ж змагатись з нею смертним звично,
І в цьому є найвищий сенс буття!*

алтійські родичі слов'ян виявляють свою близькість до останніх в усьому: в мові, побуті та звичаях, у піснях та переказах — одно слово, у всеосяжному діапазоні явищ матеріальної та духовної культури. Успадковані з глибокої індоєвропейської минувшини, спільні риси слов'янських та балтійських народів впродовж століть збагатилися новими надбаннями. Цим слід завдячувати вже, сказати б, родичанню — балто-слов'янським культурно-історичним взаєминам. Різноманітним виявам цієї спільності й була присвячена вся наша попередня розповідь.

У мовному відношенні балти є найближчими родичами слов'ян з-поміж інших індоєвропейських народів. Безперечно і те, що найближчі мовні родичі слов'ян доводяться водночас кривими їм і в етнографії, фольклорі тощо. Однак до визначення ступеня цієї близькості, зумовленої комплексом суспільно-історичних та природно-географічних умов життя, дослідники зможуть підійти тільки в майбутньому.

Дослідження проблематики балто-слов'янських між-етнічних взаємин потребує співробітництва й кооперування творчих зусиль з боку не тільки різних наук, але й різних народів чи то в межах однієї країни, чи то — без усяких обмежень — цілого світу. І про те, що така взаємодія як запорука майбутніх успіхів існує, красномовно свідчать деякі факти з хроніки балтійських культурно-історичних новин, розповіддю про які автор і завершить свою працю.

1. Серед перших книжок балтійськими мовами, що побачили світ у XVI ст., був «Катехізіс» М. Мажвідаса, на титульній сторінці якого стояла дата — 8 січня 1547 р., а на останній — слова: «Надруковано в Кенігсберзі Яном Вайнрайхом». Це був той самий підпис, що двома роками раніше з'явився під першою прусською книгою — теж «Катехізісом», в якому заголовком, паралельний текст, а також вихідні дані були німецькими (зокрема й ім'я друкаря — Hans Weingrich). На відміну від згаданої німецько-прусської книги 1545 р. «Катехізіс» М. Мажвідаса від початку до кінця був одномовним — литовським.

Перша книга в історії культури литовського народу містила в собі багато чого першого: крім самого катехізису, з одного боку, тут був мініатюрний буквар («Дешева і коротка наука читати і писати»), а з другого — вступні вірші «Промова самої книжечки до литовців та жемайтів», які починалися рядком: *Брати, сестри, беріть мене і читайте...* З цього своєрідного заспіву починалася литовська література, і не дарма у вітринах книгарень сучасного Вільнюса можна зустріти старанно виписану другу частину поданого вище старовинного виразу: *...imkiet mani ir skaitikiet...*

М. Мажвідасові судилося стати творцем першої литовської книжки й тим самим закласти підвалини літературної мови свого народу. Автор «Простих слів катехізису» (так в оригіналі називається обговорювана книжка — див. її титульну сторінку) використав при підготовці своєї праці цілий ряд творів цього конфесіонального жанру. І хоча у змісті основної частини своєї книжки М. Мажвідас, ясна річ, не міг бути й не був оригінальним, зате мовна форма викладу на кожному кроці спонукала його до творчості. Частково запозичуючи, частково створюючи нове, М. Мажвідас і зафіксував для нас той початковий образ литовської писемності, що є дуже важливим для історії культури не тільки балтійських, але й частини й слов'янських народів.

Балто-слов'янські взаємозв'язки знайшли своє опосередковане відображення вже й у першій литовській книжці. Так, з частини тих слов'янізмів, що зустрічаються серед «Простих слів», навіть можна скласти свого роду «білі вірші», подаючи запозичення саме в тих граматичних та графічних формах, в яких вони трапляються у М. Мажвідаса (загальний контекст дає можливість — без додаткових пояснень — зрозуміти значення кожної окремої лексеми, а також запам'ятати ці приклади):

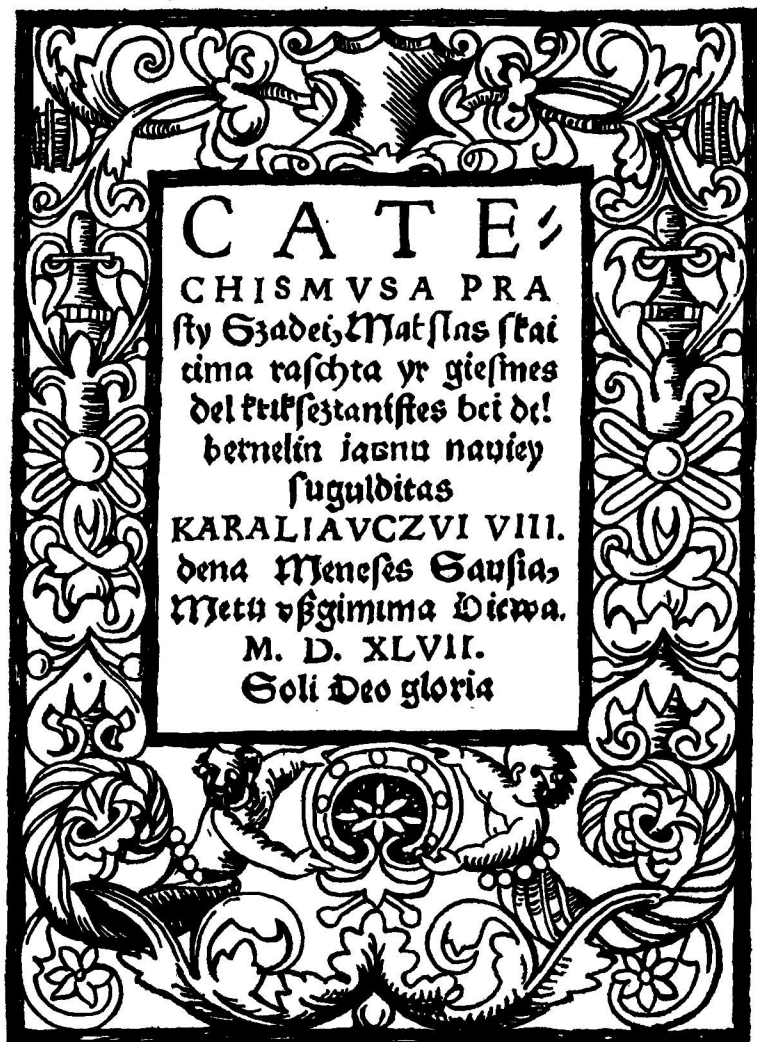
Večeres kilika dastainas,
Pavinnas trezvas razgrešima.
Samnienie čista, spakaiiliva,
Upaminajimas naprasnai.

Оскільки наведені слова були надруковані 1547 р., то немає сумніву в тому, що такі свідчення мають певне значення для історії слов'янських мов і культур. Цікаво, наприклад, що «Upaminajimas» у М. Мажвідаса вживається як назва останнього розділу «Катехізису» і так само —

тільки, звичайно, зі слов'янською суфіксацією — *Упо-
мин[ани]є»* називається й один з прикінцевих віршів Кие-
во-Михайлівського збірника, створення протографа якого
(збірника) відноситься до 80-х років XVI ст., точніше —
після 1582 р. (Українська поезія. Кінець XVI — початок
XVII ст. К., 1978, с. 114, 54), тобто приблизно через чо-
тири десятиріччя після виходу з друку першої литовської
книжки. Ясна річ, йдеться тут не про прямий литовсько-
український зв'язок, а лише про скромну паралель, яку,
можливо, варто буде врахувати при вивченні літератур-
ного процесу на території балтійських та східнослов'ян-
ських земель XVI ст. Уже з цих побіжних зауважень вид-
но, яку цінність навіть для історії мов і культур слов'ян-
ства (не говорячи вже про балтійські народи!) становить
«Катехізіс» М. Мажвідаса. Та від того далекого тепер
січня 1547 р., коли «Прості слова» вперше побачили світ,
минули століття... *Nabent sua fata libelli* 'Книжки мають
свою долю', як говорить латинське прислів'я, і до
чотирьохсотрічного ювілею цієї події на території Ра-
дянського Союзу не було відомо жодного примірника
найстарішої литовської книжки.

Та ось 1956 р. унікал балтійського книгодрукування
було виявлено у фондах Одеської наукової бібліотеки
ім. М. Горького. За погодженням з Міністерством куль-
тури Української РСР «Катехізіс» М. Мажвідаса був
переданий бібліотеці найстарішого університету краї-
ни — Вільнюського державного університету ім. В. Кап-
сукаса. Тепер цей національний скарб литовського на-
роду, вкладений у спеціально виготовлений для нього
художньо оздоблений футляр, зберігається в сейфі, яко-
го відмикають лише для почесних гостей. І коли 1974 р.
в столиці Литовської РСР було видано працю «*Marty-
nas Mažvydas. Pirmoji lietuviška knyga*», то саме укра-
їнський примірник неocenної пам'ятки (див. фото ти-
тульної сторінки, прикрашеної віньеткою в стилі пізньо-
го ренесансу) факсимільним способом був відтворений
15 тисяч разів¹. Чудова сторінка в історії взаємин брат-
ніх культур — культур балтійських та слов'янських
народів!

2. У травні 1974 р. осередки балтистики облетіла
звістка про те, що в бібліотеці Базельського універси-
тету наприкінці одного з манускриптів 1369 р. знайдено
два рядки прусською мовою. Ось текст незвичної

Титульна сторінка першої литовської книжки.

пам'ятки, як його прочитав та витлумачив академік АН Литовської РСР В. Мажюліс:

Kayle rekyse· thoneaw labonache thewelyse·
Eg· koyte· poyte· nykoyte· penega doyte·

'Будьмо, пане! Ти більше не добрий дядечко вже,
Як хочеш ти пити й не хочеш грошей платити' 2.

Цей запис може й лишився б непоміченим, якби не зображення юнака (див. фото пам'ятки), що по вертикалі розподіляє текст на дві частини — після слів: «Будьмо, пане!» та «Як хочеш ти пити...». На сьогодні найдавніший текст не тільки прусської, а й узагалі балтійських мов дійшов до нас у формі гексаметра з додаванням у кінці кількох слів (на вимогу розміру) зайвого голосного (літери) *-e*. Отже, це певною мірою пам'ятка не тільки прусської мови, а й прусської літератури. Невідомий автор, найвірогідніше, студент, не написав цих віршів сам для себе, а скерував їх до свого співвітчизника (інакше, мабуть, довелося б звернутися до латини як мови спілкування). Разом з ілюстрацією, звідки можна довідатися як про тип одягу, так і форму зачіски, увесь цей матеріал має незаперечне значення для дослідження й етнографії пруссів. Отже, коротка, але різнобічна пам'ятка західнобалтійської культури пронесла через шістсот років історії і зовнішній вигляд, і внутрішній настрій, і мову, і літературну спробу молодого прусса.

Хотілося б кілька слів сказати про жанр нової прусської пам'ятки. Перш за все слід відзначити, що як у житті рукопис передувє друкованій книжці, так це було й в історії, зокрема історії балтійських мов, з тією, однак, різницею, що перші відомі нам рукописи не мають прямого відношення до перших книжок. Це були записи молитов, зроблені в двох латиномовних конфесіональних виданнях 1503 та 1507 рр. (відповідно литовський та латиський тексти), що їх, до речі, теж було знайдено в університетських бібліотеках — у Вільнюсі (1962 р.) та Упсалі (1957 р.). Таким чином, разом з увіходженням до наукового вжитку базельського тексту наука про прусську мову стосовно системи пам'яток за принципом «рукопис — книжка» не тільки дістала ланку, якої раніше бракувало (рукопис), але й у жанровому відношен-

Базельська пам'ятка пруської мови.

ні суттєво доповнила історичну писемність балтійських народів взагалі.

Записи з живого життя, зі звертанням людини до людини навіть у найсерйозніших «контекстах» не були чимось винятковим. І в цьому на власному досвіді пересвідчився і той, хто пише ці рядки. Так, вивчаючи метричну книгу з Лішкяви (тепер Варенського району Литовської РСР) початку XVIII ст., автор раптом натрапив на приписку: *Jokingas tey buwa zmogus, kuris szyta kniga gaszie. Buk sweykas kumey* (Бібліотека Вільнюського університету, F 102—JR 4, psl. 63), тобто 'Смішний то був чоловік, який цю книжку писав. Будь здоровий, куме!' Останні реєстрації в цій пам'ятці датуються 1723 р., і, судячи з особливостей графіки, анонімний критик ксьондза поставив свій автограф ще в тому ж таки XVIII ст. Так на пруський тост *Kaule rekuse* 'Будьмо, пане!' відгукнувся литовський: *Buk sweykas kumey* 'Будь

здоровий, кумел', стверджуючи існування жанру невимушеної бесіди в пам'ятках балтійської писемності. Однак час уже повернутися до базельської пам'ятки пруської мови.

Де ж було зроблено цей запис? Його публікатори — американські вчені — сходяться на тому, що це мало місце в Празі: бо жарт пруського студента зафіксовано в тій частині базельських рукописів, що походить з Празького університету останньої третини XIV ст.³

Як відомо, один з найстаріших в Європі Празький, або Карлів університет (засновано 1348 р.) серед своїх студентів мав вихідців з багатьох країн — не лише з Чехії, але й з Німеччини, Польщі та інших. Зокрема, під 1389 р. на юридичному факультеті до «польської нації» (*natio Polonorum*) були приписані Bartholomeus Keynstot і Nicolaus Kerstmon, в яких вбачають уродженців Литви⁴. «Базельський запис» свідчить про те, що серед тих, для кого *Universita Karlova* стала *Alma Mater*, в другій половині XIV ст. були й прусси, щонайменше двоє — автор віршів і той, кому вони були адресовані. Таким є сюжет до найстаріших балто-слов'янських культурно-освітніх (університетських) зв'язків.

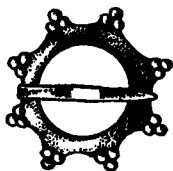
3. Коли після перегляду першого історичного фільму Литовської кіностудії «Геркус Мантас», що у двох серіях вийшов на екрані 1973 р., автор розмірковував над цим твором про ватажка пруських повстанців, він ловив себе на думці, що якби за таку справу взялися вчені, то вони напевне б збанкрутували, і кінострічка ніколи не дійшла б до глядача. І сталося б це через обмаль достеменно відомого їм матеріалу. Історик, етнограф або мовознавець, звертаючись до пруссів XIII ст., мають хоч однією ногою стояти на твердому ґрунті фактів, щоб зробити крок уперед. Однак і в цьому разі часто дуже скромний здобуток супроводжується застереженням: «ймовірно», «мабуть», «можливо». А працівникам кіностудії треба зробити одразу все: знайти типових «пруссів», побудувати для них житла й святинища, одягти їх і взути, дати їм думки, пристрасті й слова, звести їх один з одним і з чужинцями, надихнути їх на дії та вчинки... Крізь призму завтовшки в сім століть ніяка наука — ні сама по собі, ні вкупі з іншими — не здатна на таку реконструкцію. Та й у мистецтві

Йдеться, власне, не стільки про реконструкцію, як про художню конструкцію далекого минулого.

На відміну від зйомок історичних фільмів, де можна ще й ще раз повторити той або той епізод, історичний процес іде без «дублів». Тим-то його разовий характер неминуче призводить до істотних пропусків у фіксації часу — і чим далі в глиб століть, тим більших. Але ж на відтворення суцільної, безперервної картини подій наука й не розраховує.

Для пізнання прадавньої минувшини балтійських та слов'янських народів, зокрема в плані відповіді на вже згадуване питання «чи існувала балто-слов'янська мовна й етнічна єдність?», потрібно розгортати якнайширший фронт робіт представникам не тільки гуманітарних, але й природничих наук (наприклад, антропології). І лише тоді наука зможе подати свій найвірогідніший портрет Геркуса Мантаса чи якихось інших історичних діячів у найімовірнішому контексті його чи їх днів.

*В музеї з вдячністю згадайте, друзі,
Кравців тих шат, що з ратного плеча:
Статура предків — в латах і кольчuzі,
А їх правиця — в руків'ї меча.
Розкидано ті риси в давню пору,
Та й по віках вони нам дорогі,
Як на цеглині з древнього собору
Свята печать дитячої ноги...
Вже скільки поколінь слов'яни й балти,
Проходячи столітні рубежі,
Передають у спадок власні кшталти:
В поставі тіла й порухах душі,
У рідній мові, що єднає й кличе,
В традиціях та пошуках взірця...
За черепом відтворюють обличчя,
За музикою відтворить серця!*

ПРИМІТКИ

ВСТУПНІ УВАГИ

- ¹ *Иванов Вяч. Вс.* Общендоевропейская, праславянская и анатолійская языковые системы (сравнительно-типологические очерки).— М., 1965, с. 244, 254.
- ² Надписи Ольвии (1917—1965).— Л., 1968, с. 118.
- ³ *Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени.— Киев, 1974, с. 145, 148.
- ⁴ *Седов В. В.* Балты и славяне в древности (I тысячелетие до н. э.— I тысячелетие н. э.).— В кн.: Проблемы этнической истории балтов : Тезисы докладов. Рига, 1977, с. 10—13. Проілюстровану картами однойменну статтю цього ж автора опубліковано в ризькому журналі «Наука и техника» (1977, № 9, с. 33—36).
- ⁵ Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Международному съезду славистов).— М., 1958, с. 152—175.

ЧАСТИНА ПЕРША

НАЗВИ НАРОДІВ ТА ІМЕНА ЖИТЕЛІВ КРАЇН ПРИБАЛТИКИ

(між Ризькою затокою та Гданською бухтою)

- ¹ *Бем Р. К., Скулме Ю. У., Червонная С. М., Ланцманис И. Н.* Искусство Латвии.— В кн.: История искусства народов СССР в 9-ти томах. Т. 4. Искусство конца XVII—XVIII веков. М., 1976, с. 322.
- ² Вести-Куранты 1642—1644 гг.— М., 1976, с. 72.
- ³ Там само, с. 74.
- ⁴ *Губин А.* Афина Паллада : Двенадцать рассказов. Ставрополь : Кн. изд-во, 1974, с. 14.
- ⁵ *Grünau S.* Preussische Chronik. Bd 1.— Leipzig, 1875, S. 92.
- ⁶ Ibid., S. 89, 91.
- ⁷ *Hartknoch M. Chr.* Alt- und Neues Preußen.— Franckfurt; Leipzig, 1684, S. 84
- ⁸ *Labuda G.* Die Prussen in den tscheckischen und slowakischen Ländern des frühen Mittelalters.— In : Otázky dějin Střední a Východní Evropy. Brno, 1971, S. 19—24.
- ⁹ *Янин В. Л.* Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород.— М., 1977, с. 134, 211.
- ¹⁰ *Мельникова Е. А.* Скандинавские рунические надписи (тексты, перевод, комментарий).— М., 1977, с. 77—78, 207—208.
- ¹¹ *Розенберг Я. Я.* Leiši ('литовцы') латышских народных песен в свете культурно-исторических взаимосвязей.— В кн.: Проблемы этнической истории балтов : Тезисы докладов. Рига, 1977, с. 156.

- ¹² *Ariste P.* Wie der Este Litauen und den Litauer nennt.— *Baltistica*, 1967, 3, № 2, S. 205.
- ¹³ Про інші приклади вживання назв балтійських країн та народів, а також похідних від них утворень у слов'янському мовному середовищі див.: *Непокупный А. П.* Балто-севернославянские языковые связи.— Киев, 1976, с. 92—113, 146—161.
- ¹⁴ *Būga K.* Rinktiniai raštai. T. 1.— Vilnius, 1958, psl. 426—427.
- ¹⁵ *Zvaigzne B.* Lappuses par latviešu un ukraiņu literārajem sakariem.— In: *Latviešu literatūra PSRS tautu saimē*. Rīgā, 1967, lpp. 290.
- ¹⁶ *Mažoji Lietuviškoji Tarybinė Enciklopedija*. T. 3.— Vilnius, 1971, psl. 474.
- ¹⁷ *Сотникова М. П.* Эпиграфика серебряных платежных слитков Великого Новгорода XII—XV вв.— Труды Государственного Эрмитажа. Т. 4. Нумизматика. Вып. 2.— Л., 1961, с. 68.
- ¹⁸ *Nalera J.* Staroliteviski antroponim *Bevoet*-(Bytautas).— In : *Nalera J.* Opuscula Slavica. 1.— Lund, 1971, s. 128.
- ¹⁹ *Гумецька Л. Л.* Особові назви литовського походження в українській мові. 1964, т. 6, с. 121.
- ²⁰ *Bystroń J.* Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI—XVIII. T. 1.— Warszawa, 1976, s. 167.
- ²¹ *Ibid.*, s. 183.
- ²² *Непокупный А. П.* Балто-севернославянские языковые связи, с. 169—170.
- ²³ *Nalera J.* Powstanie i rozpad jedności językowej Słowian północno-zachodnich.— In: *Nalera J.* Opuscula Slavica. 1.— Lund, 1971, s. 10—11, 32.
- ²⁴ *Bystroń J.* Op. cit., s. 169.
- ²⁵ *Панченко А. М.* «Дудино племя» в послании Ивана Грозного князю Полубенскому.— В кн.: Культурное наследие Древней Руси: (Истоки. Становление. Традиции).— М., 1976, с. 153.
- ²⁶ *Алгаев Ал.* Памятные встречи.— М.; Л., 1946, с. 288.
- ²⁷ Тут і далі матеріали з антропонімії пруссів подаються за виданням: *Trautmann R.* Die altpreußischen Personennamen.— Göttingen, 1925.
- ²⁸ *Słownik języka Adama Mickiewicza*. T. 1.— Wrocław etc., 1962, s. 72.
- ²⁹ *Macijauskienė M.* Nematomas tiltas.— Vilnius, 1976, psl. 9, 10.
- ³⁰ *Hryniewiecki B.* Adam Mickiewicz a flora Litwy.— Warszawa, 1956, s. 40.
- ³¹ *Polski Słownik Biograficzny*. T. 8.— Wrocław etc., 1959—1960, s. 124.
- ³² *Jelski A.* Cztery życiorysy ludzi z epoki mickiewiczowskiej.— In: *Księga Pamiątkowa na uczczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza (1798—1898)*. T. 2.— Warszawa, 1898, s. 89.
- ³³ *Kulczycka-Saloni J.* Bolesław Prus.— Warszawa, 1967, s. 31—32

ЧАСТИНА ДРУГА

ЛИТЕРАТУРНІ СИЛУЕТИ

- ¹ *Brensztejn M., Otrębski J.* Dainy litewskie zapisane przez Adama Mickiewicza.— Wilno, 1927, s. 25.

- ² Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. Т. 1.— К., 1977, с. 549.
- ³ *Būga K.* Rinkiniai raštai. T. 1.— Vilnius, 1958, psl. 204.
- ⁴ *Endzeļins J.* Senprūšu valoda.— Rīgā, 1943, lpp. 180; *Топоров В. Н.* Прусский язык. Словарь. Е—Н.— М., 1979, с. 291.
- ⁵ *Топоров В. Н.* Заметки об индоевропейском *grog'-(*gorg'-): *greg'- в балтийском и славянском.— *Славянское языкознание: Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР.* 1962, № 35, с. 74—75.
- ⁶ *Lietuvių kalbos žodynas.* I.— Vilnius, 1968, psl. 687.
- ⁷ Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. Т. 1.— К., 1977, с. 103.
- ⁸ *Rulikowski E.* Mickiewicz w podróży do Odessy.— In: *Księga Pamiętkowa na uczczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza (1798—1898).*— Warszawa, s. 193.
- ⁹ *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum narodowego w Krakowie.* 1. Rysunki Napoleona Ordy.— Warszawa, 1975, s. 176 (№ 688).
- ¹⁰ *Mały słownik kultury dawnych Słowian* Pod red. L. Leciejewicza.— Warszawa, 1972, s. 202.
- ¹¹ *Hryniewiecki B.* Adam Mickiewicz a flora Litwy.— Warszawa, 1956, s. 44—45.
- ¹² *Vilniaus universiteto istorija.* 1803—1940.— Vilnius, 1977, psl. 13, 69.
- ¹³ *Abramavičius Vl.* Tarasas Sevcenka ir Vilnius.— Vilnius, 1964, psl. 23.
- ¹⁴ *Беларуская Савецкая Энцыклапедыя.* Т. 4.— Мінск, 1971, с. 482.
- ¹⁵ Тут і нижче використовуються відомості з Шевченківського словника у 2-х т.— К., 1976/1977.— Т. 1, с. 58, 204. Т. 2, с. 162, 408.
- ¹⁶ *Топоров В. Н.* Прусский язык. Словарь. А—Д.— М., 1975, с. 200.
- ¹⁷ *Косарик Дм.* Братское единение.— Советская Украина, 1955, № 11, с. 170; *Жур П.* Шевченківський Петербург.— К., 1972, с. 103.
- ¹⁸ *Леся Українка.* Зібр. творів: У 12-ти томах. Т. 2. Поєми. Поетичні переклади.— К., 1975, с. 344.
- ¹⁹ *Gizbert W.* Wilno: Przewodnik ilustrowany po mieście i okolicach z planem miasta i dodatkami.— Wilno, 1910, s. 116; *Вся Вальна: Адресная и справочная книга гор. Вильны, 1912 год.*— Вильна, 1912, с. 221.
- ²⁰ *Танк М.* Листки календаря.— Мінск, 1970, с. 97.
- ²¹ *Doveika L.* Liudas Gira.— Vilnius, 1974, psl. 59.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

З МОЗАЇКИ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

- ¹ *Рерих Н. К.* Литва.— В кн.: *Рерих Н. К.* Из литературного наследия. М., 1974, с. 102.
- ² *Sabalaiuskas A.* Žodžiai atgyja: Pasakojimas apie lietuviško žodžio tyrinėjimus.— Vilnius, 1967, psl. 71.
- ³ *Дзєндзєлівський П. О.* Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області.— У кн.: *Наукові записки Ужгородського державного університету.* 1955, т. 14, с. 40.
- ⁴ *Лексикон латинський Є. Славиньського.* Лексикон словено-латинський Є. Славиньського та А. Корєцького-Сатановського.— К., 1973, с. 486.
- ⁵ *Lietuvių kalbos žodynas.* 10.— Vilnius, 1976, psl. 1100.
- ⁶ *Антонович А. К.* Язык судебной (актовой) книги Ковенского зем-

- ского суда 1566—1567 гг.: Дис. ... канд. филол. наук.— Вильнюс, 1961, с. 394.
- ⁷ *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. T. 2. Kultura duchowa. Cz. 1.— Wydanie drugie.— Warszawa, 1967, s. 131.
- ⁸ Див.: *Виноградов В. В.* Русский язык: (Грамматическое учение о слове).— М.; Л., 1947, с. 83, 84.
- ⁹ Див.: *Непокупный А. П.* Балто-севернославянские языковые связи.— Киев, 1976, с. 21.
- ¹⁰ *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів.— К., 1974, с. 72.
- ¹¹ Там само, с. 83, 76.
- ¹² *Краўчук Р. У.* Нататкі па палескай лексіцы.— В кн.: Беларускае і славянскае мовазнаўства: Да 75-годдзя акадэміка АН БССР К. К. Крапівы. Мінск, 1972, с. 195.
- ¹³ *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. Bd 1.— Heidelberg etc., 1962, S. 144.
- ¹⁴ *Edelmane I.* Daži augu nosaukumi, kas saistāmi ar krāsu, garšu un smaržu nosaukumiem.— In: Veltījums akadēmīķim Jānim Endzelīnam. 1873—1973.— Rīgā, 1972, lpp. 279—280, 290.
- ¹⁵ *Windekens Van A. J.* Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes. Vol. 1. La phonétique et le vocabulaire.— Louvain, 1976, p. 245, 490.
- ¹⁶ *Kupiszewski W.* Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu: Stan obecny, historia i związki słowiańskie.— Warszawa, 1974, s. 103.
- ¹⁷ Ibid., s. 107—108.
- ¹⁸ *Moszyński K.* Op. cit., s. 45.
- ¹⁹ *Непокупный А. П.* Указ. соч., с. 20—21, 55.
- ²⁰ *Сцяшковиц Т. Ф.* Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці.— Мінск, 1972, с. 588; *Patarlės ir priežodžiai.*— Vilnius, 1958, psl. 201; *Divu tautu dzīves gudrība.*— Rīgā, 1967, lpp. 76.
- ²¹ Описи замків опубліковано у виданнях: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов Т. 4.— Киев, 1859; Архив Юго-Западной России. Ч. 7, т. 1.— Киев, 1886; Там само, т. 2.— Киев, 1890.
- ²² Тут і нижче використано матеріали з видання: *Непокупный А. П.* Указ. соч., с. 173—175 та ін.
- ²³ *Pāvulāne V.* Rīgas tirdzniecība ar meža materiāliem XVII—XVIII gs.: No Rīgas ekonomisko sakaru vēstures ar krievu, baltkrievu, ukraiņu un lietuviešu zemēm.— Rīgā, 1975, lpp. 65, 66, 112.
- ²⁴ *Endzelins J.* Sīkumi.— Filologu biedrības raksti, 1940, 20, lpp. 204.
- ²⁵ *Skardžius Pr.* Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen.— Kaunas, 1931, 249 S.
- ²⁶ Ibid., 29 S.
- ²⁷ *Būga K.* Rinkiniai raštai. T. 1.— Vilnius, 1958, psl. 271.
- ²⁸ *Трубачев О. Н.* История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя.— М., 1959, с. 73
- ²⁹ *Skardžius Pr.* Op. cit., S. 116.
- ³⁰ *Mažoji Lietuviškoji Tarybinė Enciklopedija.* T. 2.— Vilnius, 1968, psl. 256.
- ³¹ *Fraenkel E.* Op. cit., S. 314.
- ³² *Skardžius Pr.* Op. cit., S. 180.
- ³³ Ibid., S. 100, 140, 148.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА
ЕСКИЗИ ДО ЕТНОГРАФІЇ

- ¹ Трубочев О. Н. Заметки по этимологии и ономастике (на материале балто-германских отношений).— В кн.: Питання ономастики: (Матеріали 2-ї Республіканської наради з питань ономастики). К., 1965, с. 20—24.
- ² Типы сельско́го жилища в странах зарубежной Европы.— М., 1968, с. 368.
- ³ Ганцкая О. А., Терентьева Л. Н. Балто-славянские культурные связи (по данным этнографии).— В кн.: История, культура, фольклор и этнография славянских народов: 6-й Международный съезд славистов (Прага, 1968): Доклады советской делегации.— М., 1968, с. 190.
- ⁴ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 21.— К., 1964, с. 49.
- ⁵ Там само, с. 77.
- ⁶ Baldžius J. Vogtinės vestuvės: Vogtinių vestuvių pėdsakai mūsų dainose ir vestuvių apeigose.— Kaunas, 1940, psl. 33—34.
- ⁷ Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. D. 1. Tekstai.— Kaunas, 1941, psl. 22.
- ⁸ Лисенко П. С. Словник поліських говорів.— К., 1974, с. 110.
- ⁹ Лексикон латинський Є. Славинецького: Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Кореського-Сатановського.— К., 1973, с. 171.
- ¹⁰ Baldauskas J. Pirklinės vestuvės.— Kaunas, 1936, psl. 78—84.
- ¹¹ Latviešu etnogrāfija.— Rīgā, 1969, lpp. 334.
- ¹² Lietuvių etnografijos bruožai.— Vilnius, 1964, psl. 440.
- ¹³ Українська етнографія.— К., 1958, с. 128.
- ¹⁴ Трубочев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя.— М., 1959, с. 16.
- ¹⁵ Там само, с. 164—165.
- ¹⁶ Там само, с. 29, 34, 53.
- ¹⁷ Mühlenbach K., Endzelin J. Lettisch-deutsches Wörterbuch. 2.— Riga, 1925—1927, S. 702.
- ¹⁸ Latviešu etnogrāfija..., lpp. 72.
- ¹⁹ Mały słownik kultury dawnych Słowian.— Warszawa, 1972, s. 385.
- ²⁰ Лебедева Н. И. Прядение и ткачество восточных славян в XIX — начале XX в.— В кн.: Восточнославянский этнографический сборник.— М., 1956, с. 467.
- ²¹ Lietuvių etnografijos bruožai..., psl. 343.
- ²² Мате́йко К. І. Український народний одяг.— К., 1977, с. 68.
- ²³ Див. там само, с. 56, 146, 148, 149.
- ²⁴ Lietuvių moterų tautiniai drabužiai.— Sodžiaus menas.— Kaunas, 1939, № 7—8, psl. 32—33, 47, 53, 54, 56—57, 64—65, 68—69, 192—193.
- ²⁵ Мате́йко К. І. Знач. праця, с. 68.
- ²⁶ Slava M. Latviešu tautas tērpi.— Rīgā, 1966, lpp. 35, 118, 122.
- ²⁷ Ibid., lpp. 121.
- ²⁸ Ibid., lpp. 46, 158; Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белоруссов в XIX — начале XX в.— В кн.: Восточнославянский этнографический сборник.— М., 1956, с. 609.

- ²⁹ Толстой Н. И. Об одной карпатско-южнославянской изобразке.— В кн.: Симпозиум по проблемам карпатского языкознания: Тезисы докладов и сообщений. М., 1973, с. 50.
- ³⁰ Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. T. 2. Kultura duchowa. Cz. 2.— Warszawa, 1968, s. 524—525.
- ³¹ Ibid., s. 525.
- ³² Lietuvių etnografijos bruožai..., psl. 97—98.
- ³³ Dumpe L. Lopkopības tradīcijas latviešu zemnieku gadskārtu svinībās 18.—19. gs.— In: Arheoloģija un etnogrāfija. 9.— Rīgā, 1970, lpp. 115—117.
- ³⁴ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (конец XIX—начало XX в.): Весенние праздники.— М., 1977, с. 263, 290.
- ³⁵ Там само, с. 215.
- ³⁶ Там само, с. 344.
- ³⁷ Lietuvių etnografijos bruožai..., psl. 102—104.
- ³⁸ Календарные обычаи и обряды..., с. 262.
- ³⁹ Там само, с. 217.
- ⁴⁰ Lietuvių etnografijos bruožai..., psl. 95.
- ⁴¹ Lietuvių kalbos žodynas. 7.— Vilnius, 1966, psl. 850.

ЧАСТИНА П'ЯТА

НА ТЕМИ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ ТА ПОЕТИКИ

- ¹ Вилинбахов В. Б. Топонимы русского фольклора о взаимосвязях народов Балтики.— В кн.: Конференция по топонимике северо-западной зоны СССР: Тезисы докладов и сообщений.— Рига, 1966, с. 92.
- ² Rainis J. Dzīve un darbi: Biogrāfija un kopoti raksti. 8.— Rīgā, 1925, lpp. 411.
- ³ Смолицкий В. Г. Былина о Дунае.— В кн.: Славянский фольклор и историческая действительность. М., 1965, с. 121.
- ⁴ Там само, с. 123.
- ⁵ Витольд Я. Латышская народная песня.— М., 1949, с. 49.
- ⁶ Потехня А. А. Мысль и язык.— В кн.: Потехня А. А. Эстетика и поэтика.— М., 1976, с. 198.
- ⁷ Там само, с. 200.
- ⁸ Basanavičius J. Rinkiniai raštai.— Vilnius, 1970, psl. 544.
- ⁹ Ibid., psl. VIII, X.
- ¹⁰ Украинские народные думы.— М., 1972, с. 258; Українські народні пісні. Ч. 1.— К., 1964, с. 42.
- ¹¹ Moszyński K. Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego.— Wrocław, 1957, s. 151, 152.
- ¹² Ibid., s. 153.
- ¹³ Каминский В. Этнографическое изучение Волыни.— Варшава, 1912, с. 24.
- ¹⁴ Kerbelytė Br. Lietuvių liaudies padavimai.— Vilnius, 1970, psl. 140—166.
- ¹⁵ Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. D. 1: Metrika un stilistika.— Rīgā, 1940, lpp. 296.
- ¹⁶ Lietuvių kalbos žodynas. 2.— Vilnius, 1968, psl. 464.

- 17 Lietuvių kalbos žodynas. 2.— Vilnius, 1968, psl. 464.
- 18 Ibid., psl. 463.
- 19 *Polivka J.* Les nombres 9 et 3 × 9 dans les contes des Slaves de l'Est.— *Revue des Etudes Slaves*, 1927, 7, fasc. 3—4.
- 20 *Мериме П.* Избранные сочинения: В 2-х томах. Т. 2.— М., 1956, с. 635.
- 21 *Trahard P.* La vieillese de Prosper Mérimée.— Paris, 1930, p. 221.
- 22 *Мартьянова Е. П.* Об отражении русско-французских культурных связей во французском языке и литературе XIX в.— Харьков, 1960, с. 120.
- 23 *Даль В. И.* Пословицы русского народа.— М., 1957, с. 185.
- 24 *Divu tautu dzīves gudrība.*— Rīgā, 1967, lpp. 234.
- 25 *Kolessa F.* Charakterystyka ukraińskiej muzyki ludowej.— In: *Lud słowiański*. Т. 3, z. 1, dział B (Etnografia).— Kraków, 1932, s. 42.
- 26 *Колесса Ф. М.* З царини української музичної етнографії.— В кн.: *Колесса Ф. М.* Музикознавчі праці. К., 1970, с. 286.
- 27 *Колесса Ф.* Балада про дочку-пташку в слов'янській народній поезії.— В кн.: *Lud słowiański*. Т. 4, z. 1. Kraków, 1938, с. В1—В26.
- 28 *Ciurlionytė J.* Lietuvių liaudies dainų melodikos bruožai.— Vilnius, 1969, psl. 296.
- 29 *Гошовский В.* У истоков народной музыки славян: Очерки по музыкальному славяноведению.— М., 1971, с. 142—143.
- 30 Там само, с. 209—210.
- 31 *Колесса Ф. М.* З царини української музичної етнографії..., с. 285—286.
- 32 Иностранная литература, 1971, № 6, с. 5.
- 33 Сучасна норвезька новела.— К., 1975, с. 178.
- 34 *Winter A. C.* Die Birke im Volksliede der Letten.— *Archiv für Religionswissenschaft*, Bd. 2, H. 1—2, S. 40.
- 35 *Mühlenbach K., Endzelin J.* Lettisch-deutsches Wörterbuch. Bd. 1.— Riga, 1923, S. 292.
- 36 Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 1.— М., 1974, с. 207; *Słownik prasłowiański*. Т. 1.— Wrocław etc., 1974, s. 210.
- 37 *Гринченко Б. Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. 3. Песни.— Чернигов, 1899, с. II, 401.
- 38 *Mały słownik kultury dawnych Słowian.*— Warszawa, 1972, s. 202.
- 39 *Толстой Н. Н.* Об одной карпатско-южнославянской изопрагме.— В кн.: Симпозиум по проблемам карпатского языкознания: Тезисы докладов и сообщений. М., 1973, с. 51.
- 40 *Barons Kr., Wissendorffs H.* Latvju dainas. 1—6.— Jelgavā — Petrogradā, 1894—1915, № 5388 та ін.
- 41 *Дзєндзелівський Й. О.* Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. УРСР: (Лексика). 2.— Ужгород, 1960, карт. 137.
- 42 Lietuvių kalbos žodynas. 3.— Vilnius, 1956, psl. 272.
- 43 Українські народні прислів'я та приказки.— К., 1963, с. 697.
- 44 *Paulauskas J.* Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas.— Kaunas, 1977, psl. 71.
- 45 *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови.— К., 1973, с. 178.

- ⁴⁶ *Потебня А. А.* Из лекций по теории словесности.— В кн.: *Потебня А. А.* Эстетика и поэтика.— М., 1976, с. 527.
- ⁴⁷ *Толстой М. I.* Rutheno-serbica.— В кн.: *Беларускае і славянскае мовазнаўства: Да 75-годдзя акадэміка АН БССР К. К. Крапівы.*— Мінск, 1972, с. 270—272.
- ⁴⁸ *Lietuvių kalbos žodynas.* 3.— Vilnius, 1956, psl. 348; *Paulauskas J.* Op. cit., psl. 313.
- ⁴⁹ *Рильський М.* Проблеми художнього перекладу.— У кн.: *Рильський М.* Твори в десяти томах. Т. 9.— К., 1962, с. 97.
- ⁵⁰ *Рильський М.* Два поети.— Там само. Т. 10.— К., 1962, с. 33.
- ⁵¹ *Словарь современного русского литературного языка.* Т. 15.— М.: Л., 1963, с. 642.
- ⁵² *Рильський М.* Два поети.— Там само, с. 34.

ПЕРША КНИГА, РУКОПИС, ФІЛЬМ

(замість післямови)

- ¹ *Mažvydas M.* Pirmoji lietuviška knyga.— Vilnius, 1974, psl. 54.
- ² *Mažiulis V.* Seniausias baltų rašto paminklas.— *Baltistica*, 1975, 11, № 2, psl. 130.
- ³ *McCluskey St. C., Schmalstieg W. R., Zeps V. J.* The Basel epigram: a new minor text in Old Prussian.— *General Linguistics*, 1975, 15, № 3, p. 159—165.
- ⁴ *Plečkaitis R.* Lietuviai studentai senajame Prahos universitete.— *Mokslas ir gyvenimas*, 1975, № 10, psl. 15.

ЗАГАЛЬНЕ ЗАУВАЖЕННЯ

Переклад уривків з віршованих та прозових творів білоруською, латиською, литовською та польською мовами здійснено за виданнями:

- Багдановіч М.* Збор твораў у 2-х т. Т. 1.— Мінск, 1968.
- Колас Я.* Збор твораў у 7-і т. Т. 4.— Мінск, 1952.
- Купала Я.* Збор твораў. Вершы. Т. 2-3.— Мінск, 1952. 1953.
- Танк М.* Выбраныя вершы.— Мінск, 1947.
- Танк М.* На этапах.— Вільня, 1936.
- Gira L.* Raštai. Т. 1—5.— Vilnius, 1960—1965.
- Jaunsudrabiņš J.* Baltā grāmata.— Rīgā, 1957.
- Ķempe M.* Dzintara spogulis.— Rīgā, 1968.
- Maironis.* Poezija. Rīnktinė.— Vilnius, 1966.
- Manoņi Lietuva.* Tarybinės poezijos rinktinė.— Vilnius, 1965.
- Mickiewicz A.* Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z r. 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem.— Poezye. Т. 4.— Kraków, 1899.
- Mickiewicz A.* Grażyna.— Wrocław, 1958.
- Rainis J.* Dzīve un darbi: Biogrāfija un kopoti raksti. 8.— Rīgā, 1925.
- Sirijos Gira V.* Raudonmedžio rojus.— Vilnius, 1978.

ПРИМІТКИ ДО ІЛЮСТРАЦІЙ

Обкладинка: подвір'я Вільнюського університету (фрагмент гравюри першої половини ХІХ ст.); візерунок з литовського народного одягу (с. 1); початок Куршської коси — фрагмент дорожнього малюнка Й. Р. Штурна, члена німецького посольства 1661 р. до царя Олексія Михайловича (с. 4).

Авантитул: підковоподібна фібула з періоду раннього феодалізму на території Латвії (VIII—ХІІІ ст.).

Контритул: башта Гедіміна у Вільнюсі; печатка Кестута; фрагмент карти Литви 1613 р.; шахова фігура («ладья») з розкопок у Селпілсі (Латвійська РСР).

Шмуцтитули до окремих частин:

I — великокнязівський одяг (за невідомим художником ХVІІ ст.); Холмські ворота Брестської фортеці-героя;

II — під портретами А. Міцкевича та Т. Г. Шевченка стародавнє зображення Вільнюського університету;

III — одяг прусського литовця (близько 1690 р.); В'їздова башта замку Любарта в м. Луцьку; склют (тесло);

IV — народний одяг латиської дівчини; фігурка дося з Олене-острівського могильника (РРФСР); соха з двома полицями; один з поширених у Литві варіантів дощечки для прядива;

V — народний одяг литовця; пастуше свято вінків.

Наприкінці кожного структурного підрозділу книжки — фібули (сакти) з археологічних пам'яток Латвії та Литви.

(Джерела: *Arheoloģija un etnogrāfija*. 7—9. Rīgā, 1966—1970; *Cimermanis S. Die Reiseskizzen Johann Rudolph Sturns als Quelle für die Geschichte der materiellen Kultur Lettlands.*— Staatliche Museen zu Berlin Forschungen und Berichte. B. 13.— Berlin, 1971, S. 143—186; *Lietuvos TSR istorija*. 1 t.— Vilnius, 1957; *Lietuvių etnografijos bruožai.*— Vilnius, 1964; *Latviešu etnogrāfija.*— Rīgā, 1969; *Vilniaus universitetas.*— Vilnius, 1966; *Vilniaus universiteto istorija*. 1579—1803.— Vilnius, 1976 та ін.).

ПОКАЖЧИК СЛІВ, СЛОВСПОЛУЧЕНЬ, ІМЕН ТА НАЗВ

I. СЛОВА І СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

- ачю 141
бакшта 107, 108
балти 23—24
безвременно 90
берез 154
береза 151—156
берло 109
бороздавка 104
вага 157
вагівниця 157
вентер 109
верм'яний 96
вечеряти 112
віно 119, 120
вірняний 95
вітер 149
вітчим 122, 123
волога 104
вятер 109
гейтка 106—107
гребест 109, 113
грізний 62
гуляти 112
діжка 112
друски 141
дунай 144
есть (ёць, е) 94
жеврїти 96—98
жигати 103
жлукто 109
журавель 156—157
журба 100—101
зеврат(ь) 97
зеврїно 97
зеврїти 97
земгали 41
зимгола 41
зілля 98
зоря 96
кирза 109
клуня 108
козак 112
корсь 37
кран 156
кренути 120
крены 121
крїсло 93
кудра 109
куниця 120
купці 119
курїпка 111
куропоть 111
курсеїєки 39
курші 35
ладьш 14
латыш 26, 39
лико 93
литвин 42—43, 72
литовський 42
мати городів руських 93
мачуха 122, 123
менший 94
мигать 101
м'ясо 99
на 8
напролёт 104
нас 94
нать 124
не море топит... 148
ожечься крапивою 103
озеро 93
окраець 113
окрайчик 113
онук(а) 111
падчерка 122, 123
паматерь 123
пам'ятка природи 66
паотец 123
пастрок 123
пасынок 122, 123
печаль 101
писати 8
пів- 90—91
подолянин 112
полбрать 91
полранье 91
посагь 120
привітати 112
прика 120
примны 108
продаж 110
прусс 29, 31—34
прушани 32
пустий 98—99
пуца 99
п'яний, як земля 158—159
рівний 101
рогове 134
свирен (свірон) 107—108
святий 145
семиділуха 147
син 89
сіверяни 41
сім'я 122
скирта 109
склют(ы) 108
сон рябої кобили 135
стрекава 103—104
стрікати 103
стріха 113
судовляни 34
твердо спати 101
тихий 101
тіло 99
топлати (землю, ряс, сон) 157—158
тпру! 34
тривати 112
тридев'ять земель 146
укриєнь 120
упомин[ани]є 164
хвостове 134
ховати 8

хрен(ы) 120—121	grozno dekle 62	paustocatto 99
цїлий вечір (день, па- нок) 104	ezers 93	paustre 99
чернь 113	ežeras 93	pavydėti 55
штрикати 103	kayle rekyse 167	perdāsai 110
ятір 109	kanapės 124	pijany jak ziemia 159
ačiū 141	kaņepes 124	pilsēta 93
akraicas 113	kazakas (kazokas) 112	pirkti 120
akraičikas 113	kiaurą dieną (naktį) 104	po- 122
ant(a) 54	kietas miegas 102	prece 119
antokolski 54	kluonas 108	precēšanās 119
anūkas 111	knapios 124	precēties 119
arwis 101	kreslan (creslan) 93	prekē 119, 120
assaran (azaran) 93	krēslas 93	prekia 120
ast 94	krēsls 93	prekyba 119
audekli 124	krienas 120, 121	priemņē 108
barzda 104	kriens 120	privietoti 112
baublys 64	kūdra 109	pus- 91
bēralas 109	kurapka 111	pusbrālis 91
berse 154	kurata 111	pusbrolis 91
bērziņš 156	kursenieks 39	pusrytis 91
bērzs 152, 155	kuršis 39	pusvakaris 91
beržas 152, 155	leitīs 42	puszczy patriarcha 65
bokstas 108	linai 124	saimē 122
brez 154	lini 124	seimūns 122
buk sweykas kumey 167	lynno 124	skliutas 108
cauru dienu (nakti) 104	lūks 93	stabis 51
cieti aizmigties 102	lūkan 93	stīrta 109
čerēnas 113	lūnkas 93	striecha 113
devindarbē 147	margas arklys 135	strieka 113
devynis kartus ... 147	mažēsnis 94	sūns 89
dieška 113	maž z Rus... 30	svēra 156
dievai žīno 131	mensā 99	svira 156
dilgē 103	meška su lokiu... 148	svirnas 108
dilgt! 103	miegoti 101	svirtis 156
dobila (žolē) mindyti 157—158	miesa 99—100	šródwiczierz 91
druska 76, 141	molytē 29	šwidrygaļ 51
druskininkas 76	mūsų (mūsu) 94	šeima 122
dunaj 144	nātene 124	tauris 27
dunojus (dūnojus) 144	natīns 124	teisus 101
gals 41	nātīns 124, 125	tēls 99—100
gaļa 100	nātre 124	tirdzniecība 119
geitka 106	ne jūra kuģus slicina... 148	trejdeviņi 146
gēlē 98	nor- 55	treji devyneli 147
geltas 98	norēti 55	trejos devynerios 147
gervē 157	notrē 124	trisdeviņi 146
girsā 109	noūson 94	trivoti 112
girtas kaip žemē 159	ozoliņš 57	twardy sen 101
gražus 62	pa- 122	ulioti 112
grebēstas 109	padalionis 112	uodeginē 134
	pausto 99	upaminajimas 163
	paustocaican 28, 99	už uodegā 134
		valģis 104
		večerioti 112

venferis 109
veseloties 101
vētra 149
vyd- 55
vilna 124
waidelotte 73
wetro 149
wilnis 124
wissambris 27

wormyan 96
zakret 68
zāle 98
zaļš 98
zars 96
ziemeļi 41
zvērot 96, 97
zvēřinice 97
zvirēt 96

žalias 98
žara 96
žerēti 96
žeruoti 96, 97
žiaurus 100—101
žioruoti 96
žluktas 109
žolē 98
žvyruoti 96

II. ІМЕНА ТА НАЗВИ

Анни костьол 68
Антоколь 54
Антокольський 54
Апраксевна 140
Бавбліс (Баубліс)
64—66
Балт 24
Барта 73
Бартнев(а) 53, 73
Битовць 49
Бітаутас 49
Бітовт 49, 53
Бо(в)бли 64
Большая Курша 37
Борейко 47, 53
Брест-Литовський
проспект 43
Вайделота 73
Вармія 96
Віленський універси-
тет 68—71
Вілія 68, 77
Вітовт 49
Вітольдів Брід 46
Гедіке 53—54
Гражина 61—63
*Гражута 62
*Грозина 62
Гусіная дарога 102
Кгедеминович 44
Довгайлович 44
Домонтович 55
Домонтово 49
Дунай 142—144
Дуноеліс 142, 144
Друскінінкай (Друс-
кеніки) 76—78
Бйнар 73
Бйсмонт 73
Закрет 68

Земгале 40—41, 140
Караффа-Корбут 52
Корбут 52, 53, 55, 56
Корибут (Корібут)
50—51
Крестоносец 56
Кумова слама 103
Курланский 36
Курша 37
Куршиновичі 37
Куришська коса 35—38
Латгале (Латгалія)
140
Латыгорка 140
Латышевский 56
Литва 37
Литвин 43, 56, 72
Литвиненко 43
Литвиненкове 48
Литвинівка 47
Литвяк 43
Литовка 47
Літавор 61, 63
Лотва 40
Лотвин 40
Лотвиново дом 40
Любар 49
Любарт(ъ) 44, 55
Любартовичі 50
Міндовгів гай 64—66
Молітен 28—29
Монтвід 53
Монт[о]втович 44
Нарбут 52, 53
Нарбутівка 52
Нарімуртовичі 50
Норвід 55
Озолін 57
Опракса 140
Остра брама 68

Паварс 46
Палемон 52—53
Петра творенье 92
Пионтовский 46
Понда 136, 137
Понедел 136
Понеденя 137
Прус 56
Прус(с)аков 56
Прусенко 33
Прусин 33
Прусси 33
Прус(ь)кая (земля,
улиця) 32—33
Птичий путь 102
Путейко 53
Рад(з)ивилів 52
Рад(з)івіл 52
Радивилівський 52—
53
Риж Диннь 48
Рімвід 61, 63
Рында 56
Рябоконево 135
Рябоконишка 135
Свідригайло 51
Свідригайлов 51
Свідригелли 50
Святе оз. 144—146
Святополк 146
Семигорка 140
Скирмунт 73
Склоди 55
Скловдовська-Кюрі 55
Сламини пут 103
Стобенський 51
Судимонт 49
Сурвиллов 44
Съверь 40
Тевикель 46

Толуш 57
Трич 47
Урбайлис 46
Юодіс 47
Ятвяги 34—35
Чтовт 73
Aldona 55
Antakainis 54
Antokol 54
Vareika 47, 53
Vareyke 47
Barthenne 53, 73
Baubliai 64
Baublis 64
Baublys 64
Bitawte 49
Boreiko 47
Borussia 30
Bytautas 49
Bytaučiai 49
Bytautonys 49
Daugaila 44
Daumantas 55
Druskininkai 76
Dunojėlis 142
Dunojus 142
Einoras 73

Eismantas 73
Gedike 54
Gediminas 44
Gras(s)ut(h)e 62
Gražyna 62
Gražina 63
Jotautas 73
Kaributas 56
Kerstmon 168
Keynstot 168
Kijeva 93
Cori 36
Curland 36
Kursa 39
Kursowski 37
Litawor 61
Litwin 63
Liutauras 61
Liutovaras 61
Lotwa 40
Leņingrada 93
Mantautas 44
Mantvydas 53
Martin z Lotwi 40
Mendogia 55
Mindaugas 55
Minska 93

Moleyn 28
Nepras 112
Noributas 52
Norwid 55
Paukščių takas 102
Prus(s)y 30, 31, 34
Ptaškowa droga 102
Puteikis 53
Putnu ceļš 102
Radivilas 52
Rimwid Wibrewicz 61
Rimvydas 61
Salmu ceļš 103
Skirmantas 73
Sclude 55
Sudowlany 34
Survila 44
Surwille 44
Sventas 146
Svitrigaila 44
Tallina 93
Tewike 46
Thewico 46
Tolusch 57
Trycz 47
Trycz 47
Z(i)emgale 41

ЗМІСТ

Від автора	5
Вступні уваги	7

Частина перша

НАЗВИ НАРОДІВ ТА ІМЕНА ЖИТЕЛІВ КРАЇН ПРИБАЛТИКИ (між Ризькою затокою та Гданською бухтою)

Найменування земель і жителів Янтарного краю	22
Балтійські імена в історії та культурі слов'ян	43

Частина друга ЛІТЕРАТУРНІ СИЛУЕТИ

Польський співець Литви	60
Балтійські сюжети Кобзарєвого шляху	66
Леся Українка в Друскінінкай	76
Білоруські поети про Вільнюс	78
Три шевченківські сторінки народного поета Литви	80

Частина третя

З МОЗАЇКИ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

Архаїка і новітність балтійського слова	88
Балто-слов'янські варіації	94
Прусько-литовські зв'язки української мови	105

Частина четверта ЕСКИЗИ ДО ЕТНОГРАФІЇ

Шлюб і сім'я	118
Ткацтво і одяг	123
Тваринництво	131

Частина п'ята

НА ТЕМИ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ ТА ПОЕТИКИ

З пісень, легенд, казок і прислів'їв	142
Музичний фольклор	149
Поетика	151
<i>Перша книга, рукопис, фільм (замість післямови)</i>	161
<i>Примітки</i>	170
<i>Показник слів, словосполучень, імен та назв</i>	179

**Анатолій Павлович
Непокупний**

**БАЛТИЙСКИЕ
РОДСТВЕННИКИ СЛАВЯН**

(На українском языкe)

*Друкується за постановою Редакційної
колегії науково-популярної
літератури АН УРСР*

Редактор
В. П. Плачинда
Обкладинка художника
Г. С. Духовичного
Художнє оформлення
Д. О. Заруби
Художній редактор
Б. І. Прищепа
Технічний редактор
М. А. Притикина
Коректори
С. А. Доценко,
Л. М. Тварковська

Інформ. бланк № 1767

Подано до складання 27.02.79. Підп. до друку 27.09.79.
БФ 01690 Формат 84×108/32. Папір друк. № 1.
Вис друк. Літ. гарн. Ум. друк. арк. 9,66. Обл.-вид. арк. 9,71.
Тираж 10 500 пр. Зам. № 9—651. Ціна 30 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601.
Київ, МСП, Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3
в обласній книжковій друкарні Львівського облполіграфвидаву,
Львів, Стефаніка, 11. Зак. 4922.